

5 godina
tranzicije u
Srbiji

 sdklub

**FRIEDRICH
EBERT
STIFTUNG**

**Socijaldemokratski klub
Friedrich Ebert Stiftung**

Izdavači:

*Socijaldemokratski klub
Fondacija Friedrich Ebert*

Za izdavače:

*Elizabeta Tenji
Ana Ivanović*

Lektor:

Dragiša Kalezić

Dizajn korica:

Sanja Čudanov

Srećko Mihailović (ur.), Milan Podunavac,
Jovan Komšić, Petar Đukić, Zoran Stojiljković,
Žarko Paunović, Todor Kuljić, Milan Milošević,
Miloš Vasić i Vladimir Vuletić

PET GODINA TRANZICIJE U SRBIJI

Beograd, 2005.

Sadržaj

	Strana
Srećko Mihailović	
Uvod: Proćerdan kraj veka čini nas veoma ranjivim na ulasku u novi vek.....	7
Milan Podunavac	
Srbija između diktature i demokratije.....	11
Jovan Komšić	
Država i njeno socijalno-političko okruženje	25
Petar Đukić	
Pet godina ekonomske tranzicije u Srbiji: učinci reformi i razvoj privrede.....	51
Zoran Stojiljković	
Partijska scena Srbije – solisti, statisti, posmatrači i šaptači.....	79
Žarko Paunović	
Civilno društvo u tranzicionoj Srbiji.....	107
Todor Kuljić	
Kritička kultura sećanja	117
Milan Milošević	
Love, a ulovljeni. Mediji u Srbiji 2000-2005.	137
Miloš Vasić	
Organizovani kriminal u Srbiji 2000 – 2005.	161
Vladimir Vuletić	
Svet na početku novog milenijuma	177
Srećko Mihailović	
Kako građani Srbije vide i doživljavaju tranziciju	205
Summary	247

SREĆKO MIHAILOVIĆ

Uvod: Pročerdan kraj veka čini nas veoma ranjivim na ulasku u novi vek

Na pitanje: *Ko danas vlada Srbijom, tj. ko najviše utiče na ono što se dešava u zemlji?*, četvrtina ispitanika je odgovorila – kriminalci, a petina – međunarodna zajednica. Ostali odgovori su ređi – 13% je reklo političke stranke, odnosno vlada, 12% ne zna, 5% je navelo predsednika vlade, 3% skupštinu, a 2% predsednika Srbije.

– Iz istraživanja koje je obavio Cesid u aprilu 2005. godine –

Koštao nas je najmanje deset godina normalnog društveno-istorijskog razvoja i tako nas osakatio da ni po njegovom proterivanju ne možemo da se opasujemo. Sada smo u školi za ponavljače. A teško ide... Prestiglo nas je mnogo onih za koje smo mislili da su sporiji od nas, da na kondurama vuku više totalitarnog blata.

„*Putuj Evropo!*”. I mi ćemo, nekako, ako se dogovorimo. A poznati smo po slozi! Odavno.

On je već u Evropi. Zna Evropa da mi ne umemo sa njim, a da on ume s nama. Sa njim su tamo i njegovi pomoćnici. S njim je i sadašnji glavni kočničar na našem vozu za Evropu. Otuda nas zadržava da se ne zaletimo i, ne daj bože, iskočimo iz šina!

Dok je raspikuća ovde radio svoj posao, nama su godine ubrzano isticale, najmanje dve za jednu! Tako je svakome od nas skratio život za po neku godinu, a nekima ga je i sasvim uzeo.

Kamo sreće da je onako kako neki teoretičari tvrde – da je u Srbiji u poslednjoj deceniji prošlog veka bila zaleđena tranzicija. Pa *kao* sada, to jest, u jesen 2000. ona je odleđena, i samo smo nastavili tamo gde smo stali. Bojim se da je metafora loša i da stvara pogrešan utisak.

Nekako mi je bliža jedna druga.

On je, a nije da nismi svi pripomogli, vozio brod „Srbija” u suprotnom smeru, naopako smo plovili. Sada, kad krećemo napred, vidimo da brod nije u voznom stanju, da na sve strane propušta, iznemogli su i putnici i mornari, jedva se održavamo na vodi, a treba da plovimo što brže ne bismo li stigli naše želje. – Tekstovi u ovom zborniku radova odnose se upravo na ovu plovidbu i teškoće s kojima se suočavamo na putu.

* * *

Obećani ekonomski razvoj, a podaci pokazuju jednim delom i ostvaren pomak u sferi ekonomije, ne donosi automatski demokratiju, a posebno konsolidovanu demokratiju, ma šta o tome ekonomisti mislili. Primer post-komunističkih zemalja u tranziciji to najbolje potvrđuju. Pokazuje se, još jednom, koliko je Ingelhart bio u pravu sa naglašavanjem važnosti interakcije ekonomskih i kulturnih činilaca u razvoju i konsolidaciji demokratije¹.

Taksonomski gledano, **politički i socijalni aktivizam, socijalna inkluzija, poverenje kako u institucije tako i ono interpersonalno, raspoložena pozitivne energije, socijalna i politička potentnost, preduzetnost, životno zadovoljstvo, otvorenost prema drugima, aspirativnost** (težnja za postignućem) i niz drugih činilaca predstavljaju dimenzije poželjnog tipa političke kulture koja pogoduje društvenom razvoju, posebno razvoju i konsolidaciji demokratije. Ovaj zbornik treba da pruži odgovore na pitanje: koliko ove dimenzije šire shvaćene političke kulture u svojim interakcijama čine *dub* (ovog) *vremena*, a koliko *zeitgeist* čine fenomeni nezadovoljstva, nepoverenja, deprivacije, pasivnosti, čekanja...

U centru naše pažnje su, dakle, rezultati interakcije slabe demokratske političke kulture, slabih često i nikakvih institucionalnih aranžmana i polarizovane stranačke strukture, uz podrazumevajuću nestabilnu koalicionu većinu, moguću blokadu odlučivanja, moguću neodgovornu opoziciju i odsustvo značajnije alternative.

Politička kultura se ne razvija sama od sebe – „endogeni” činoci ne daju dovoljan zamah razvoju. Neophodno je da „egzogeni” činoci odrađe svoj deo posla. Dakle, bez strukture nema ni kulture. Bez podsticaja od strane ekonomije, od strane institucija, bez politike koja je okrenuta demokratskom razvoju... nema ni razvoja političke kulture (potrebno je

1 Ingelhart, R. (1988) „The Renaissance of Political Culture”, *American Political Science Review*, Vol. 82, No 4.

da postoji, kako se to danas kaže, „politička volja” za razvoj demokratije). Gledajući formalno, ili će uspostavljanje institucije biti „odgovor” na potrebu već ispoljenu u sferi političke kulture ili će uspostavljene institucije pokrenuti promenu u političkoj kulturi u pravcu stvaranja adekvatne podrške ili će razvoj političkih institucija bez „analogne” podrške u sferi političke kulture, na duže staze, biti isprazan i uzaludan posao². Odnos između kulture na jednoj strani, i institucija i struktura na drugoj, jeste interaktivan odnos činilaca koji su međuzavisni u tolikoj meri da nema ozbiljnog pomaka napred samo jedne strane³. Ako idu napred, onda idu zajedno ako stagniraju, onda stagniraju zajedno. Manji „nesklad u koracima” više je potvrda naznačene pravilnosti, nego njeno poricanje.

Delo samih građana i delo političke (i društvene) elite su *krpa i zakrpa*. Naravno, kada i jedni i drugi stoje u mestu, o društvenom razvoju može samo da se mašta. Veći raskorak u njihovom hodu napred takođe ne daje dobre rezultate. Nema značajnijih rezultata ni kada građani idu napred, a elita kaska za njima i kolonizuje rezultate napretka. Ne može tako dugo, građani ne mogu da izdrže korak. – U događajima u jesen 2000. godine, u kojima su usklađeni izborni opredeljenje i pretnja silom radi odbrane izbornog rezultata, prednjačili su građani, civilno društvo. U finalu te utakmice, činilo se da je deo političke elite uzeo stvar u svoje ruke. Nažalost, to je samo *izgledalo* tako. Danas i jedni i drugi tapkaju

-
- 2 Ne treba javno mnjenje o određenoj pojavi uzimati kao apsolutno adekvatan indikator neke komponente političke kulture, pa ga potom sameravati sa analognom pojavom u oblasti institucionalnog dizajna – i iz toga ev. izvlačiti zaključke o apsolutnom ili veoma izraženom neskladu između „kulture strukture”. Na primer, danas građani veoma malo podržavaju proces privatizacije. U aprilskom istraživanju Cesis-a (JMS 2/05) našli smo da tek 12% građana podržava privatizaciju („To je nužni reformski potez koji se uglavnom dobro sprovodi”), a na drugoj strani blizu dve petine smatra da je ona nužna ali da se sprovodi na pogrešan način, a trećina misli da je tu reč o „čistoj pljački” (nepuna petina ne zna ili ne može da oceni ono što se u ovoj oblasti dešava). Privatizacija se u nas sprovodi uprkos negativnoj oceni čak 70% građana. Nesumnjivo da je ovo negativan kontekst za izvođenje privatizacije, nesumnjivo je i da se ništa ne čini na promeni ovakve percepcije privatizacije – kao da je sve prepušteno slučaju uz uverenje da je proces privatizacije nezaustavljiv što i ne mora da bude sporno, ali se iz toga ne može zaključiti da je dobro ovo što se tu radi. Čini se nesumnjivim da bi stvari drukčije tekle kada bi se vlast borila protiv onih dimenzija privatizacije koje je čine negativnom pojavom u očima građana, ili, ako se smatra da građani ne vide pravo stanje stvari, da se onda radi na tome kako bi se to „pravo stanje stvari” približilo očima građana.
 - 3 „Uzročne strelice između kulture, strukture i učinka vlasti idu u oba pravca” (Gabrijel Almond, 1990, „Pojam političke kulture”, *Treći program*, br. 86-87, III-IV, str. 66).

u mestu ili, možda je bolja metafora, hodaju po *beskrajnoj traci*, suprotno od njenog smera kretanja. Elita je opsednuta pitanjem granica političke zajednice, a da nije svesna da te zajednice nema. Građani istrajavaju u velikom nezadovoljstvu, nepoverljivi prema svima i svačemu, i *čekaju* da se nešto desi. Ni kod jednih ni kod drugih nema svesti o destruktivnim kapacitetima masovnog nezadovoljstva i nepoverenja. Umesto analize datog stanja stvari i traganja za izlazima, najčešće imamo obostranu prevaru: politička elita vara uoči izbora, a građani između dva izborna kruga.

MILAN PODUNAVAC
Fakultet političkih nauka, Beograd

Srbija između diktature i demokratije

Uvod

Ova studija analizira složeni proces transformacije „staroga režima” u demokratski politički poredak. Prvi deo studije analizira za formativne principe „starog režima”. Ovaj režim se označava kao osobita formacija moći (neporedak) koja u sebi harmonizuje formativne principe (populističke) diktature i despotije. Drugi deo studije sadrži analizu karaktera i normativna svojstva „oktobarske promene”. Ova promena se označava pojmom „liberalna revolucija”. U trećem, centralnom delu studije analizuje se proces obnove i izgradnje države i nacije u Srbiji (*state and nation building*); istražuju se strukturni deficiti Srbije u obnovi zajedničkog kolektivnog identiteta. Nesposobnost političkog društva u Srbiji da odgovori na ključne imperative poretka u postoktobarskom periodu jedno je od mogućih objašnjenja zašto se Srbiji iznova nudi autoritarna politička solucija.

Stari režim

Stari režim u Srbiji nastao je u jednom složenom procesu rastakanja partijske države i legitimacijskih borbi oko političkog nasleđa u socijalističkoj Jugoslaviji. Osnovno jezgro političkog poretka u socijalističkoj Jugoslaviji činio je sistem harizmatičke vlasti i harizmatičkog legitimiteta. Harizmatički tip legitimnosti počiva na uverenju podanika u posebna i nadnaravna svojstva vladara i njegovu mogućnost da mobilise osobiti tip političke identifikacije koji počiva na gotovo potpunoj političkoj desubjektivizaciji podanika. Međutim, kako pokazuje Veber u malo poznatom traktatu o „rutinizaciji harizmatičkog autoriteta”, ovaj tip političke vlasti je u većoj meri sklon samorazaranju i samodestrukciji od tradicionalnog i legalnog tipa legitimnog poretka. Najosetljivije stanje za ovaj tip poretka

nastaje u vreme kada se on suočava sa pitanjem harizmatiskog nasleđa i rutinizacije harizmatiskog autoriteta. Postoje dva osnovna načina na koji se ovaj tip poretka suočava s ovim problemom. Prvi je da vladar označi naslednika; drugi se sastoji u tome da se unutar „harizmatiskih zajednica” utvrde relativno jasne procedure oko političkog nasleđa. U socijalističkoj Jugoslaviji posle Titove smrti pitanje nasleđa ostalo je potpuno otvoreno. Sam Tito nije odredio svog političkog naslednika, a nisu ni utvrđena pravila koja bi uredila odnose unutar „harizmatiskih zajednica”. Pokušaj divinizacije harizmatiskog autoriteta pokazao je niske političke učinke, a odsustvo političkih i demokratskih mehanizama integracije (pluralizovana javna sfera, politička utakmica, građanstvo) otvorilo je proces legitimacijskih borbi političkih elita. Osobitu vrstu „mrtve ravnoteže” političkih elita prvi je narušio srbijanski vođa Slobodan Milošević snažnom populističkom mobilizacijom oslonjenom na belicističku formulu „prijatelj” *vs.* „neprijatelj”. Populistička mobilizacija zakonito rađa autoritarne solucije i razara političko telo društva. Borba za političku redistribuciju moći dobija bitno nepolitičke forme i dovršava se u ratu. Rat ruši legalitet, rađa diktature i urušava javne i političke slobode ljudi. Na delu je stalni proces dekonstitucionalizacije pravnog i političkog poretka.

U Srbiji se rađa osobita politička formacija koja počiva na formativnim principima kvazilegitimiteta, personalizovane i privatizovane vlasti, korupcije, propagande i straha. Rat razara legalitet, što je za svako društvo najtraumatičnije stanje. Odsustvo sigurnosti i razaranje jasnih orijentira individualnog i kolektivnog ponašanja dovršava se u osobitom stanju neporetka, a razaranje javnog polja i javnih sloboda uništava društvenu supstancu poretka. U momentu velike građanske pobune u oktobru 2000. godine, Srbija je više Behemot nego Levijatan. Ne postoje gotovo nikakvi mehanizmi institucionalne zaštite bazičnih dobara, razoreno je i ideološko (*theologija civilis*) i političko tkivo društva. Pluralizovana struktura nekontrolisanih centara moći, karteli moći (tajne službe, vojska, ratni profiteri, mafija) „dave” društvo i blokiraju socijalnu i političku energiju promena. Perpetuiranje ovoga „državno-policijsko-mafijaškog Behemota” nakon oktobra 2005. važan je elemenat za razumevanje postoktobarske dinamike.

Oktobarska promena

Sporovi oko domašaja oktobarskih promena u Srbiji dodatno su ojačani osobitim neuspehom u konstitucionalizaciji njezinih učinaka. U ovoj studiji ovaj događaj ćemo označiti normativno snažnim pojmom liberalne

revolucije. Revolucija nije pojam koji je bio osobito omiljen u liberalnoj političkoj teoriji u dvadesetom veku. Iskustvo totalitarnih režima nacizma i komunizma glavni je razlog za ovu normativnu skepsu. Međutim, post-komunističke plišane revolucije radikalno su izmijenile ovu vrstu odnosa i donele poticajne analize emancipacijskog naboja velikih revolucija (Francuske i Američke). Osobito je iskustvo američkog naroda (za koji je Tokvil rekao da je „pobrao plodove revolucije, a da revoluciju i nije imao” i to je izrazio je u osobitoj teoriji institucionalnog kontinuiteta) obnovilo jednu vrstu liberalne samorefleksije o „velikoj transformaciji,” (Polanji) društava. Ovo polazište daje oktobarskoj promeni u Srbiji jednu sasvim drugu notu normativnog razumevanja. Ono će biti rabljeno u ovoj studiji. Šta je to dakle što oktobarskoj promeni daje obilježja liberalne revolucije. Pored mirne i nenasilne forme (karakter promene je vazan), tri su glavna rezultata ove građanske promene: prvi je vrednost građanskog mira; drugi, konstitucionalna šansa i široke mogućnosti konstitucionalnog izbora i, treće, osvojenost protodemokratskog okvira društva. Šta ove vrednosti znače za političko društvo u Srbiji i zašto su one „revolucionarne”? Počnimo od onog što je fundamentalno: od osvojenosti građanskog mira.

U jednom kratkom traktatu posvećenom vrednostima mira Benžamen Konstan stavlja mir u vrh tablice vrednosti u evropskoj političkoj kulturi. U odgovoru na pitanje šta mir znači za evropske narode, Konstan upućuje na dve dimenzije: prva je odsustvo rata, jer je staro pravilo o kome podučavaju i Plutarh i Makijaveli – da nema stabilnih političkih ustanova u stanjima rata. Samo u stanjima kada su „vrata mira” otvorena, kako pokazuje Plutarh u eseju o Numi Pompliusu, moguće je graditi stabilne i dobro uređene pravne i političke ustanove. No, druga Konstanova opaska za ovu našu analizu je mnogo važnija: mir je odsustvo onih tipova režima (despotija) koji svojom prirodom počivaju na strahu i osobitom ratu podanika. U takvim režimima nema mira kao uslova slobode, već se više radi o osobitom stanju mûka (tišine) koji liči na opsednuti grad pred napad. To je stanje kojim se može opisati Srbija neposredno pred veliku oktobarsku promenu. Sažeto, osvajanjem građanskog mira i osobite „slobode od straha” Srbija oktobarskom promenom stiče prvi fundamentalni uslov za izgradnju stabilnih političkih i pravnih usnova. Otuda se promena režima od oktobra 2005. godine može označiti kao početak tranzicije od stanja nedovršene i nemoderne države ka režimu demokratske i ustavne države.

Oktobarska promena političkom i građanskom društvu u Srbiji otvara „prozor mogućnosti” za radikalnu obnovu zajedničkog kolektivnog

i političkog identiteta. Ovaj ćemo proces otvaranja širokih mogućnosti konstitucionalnog izbora označiti pojmom konstitucionalizacije revolucije. Razumevanje ovoga procesa od fundamentalnog je značaja za razumevanje političke dinamike u Srbiji. Političko društvo u Srbiji nakon petooktobarske promene oblikovalo je osobito polje konstitucionalne politike (Ackerman) koja se po nekim važnim svojstvima razlikuje od stanja obične politike. Konstitucionalna politika je stanje koje karakteriše naglašeno povoljan momenat društva za uspostavu širokih saglasnosti oko utemeljenja prvih principa novoga pravnog i političkog poretka. To je istovremeno stanje kada se javno polje i javni prostor republikanizira naglašenim interesom građana za javno dobro i buduće ustrojstvo političke zajednice. Ova stanja nisu česta u istoriji političkih društava. Po pravilu se teško stižu, a lako gube. Ona omogućavaju političkim akterima da u najpovoljnijem ambijentu oblikuju prve principe novoga početka. Mesto gde novoustanoavljeni poredak „traži i ustanovljava svoje sopstevene principe,“ je ustav. Otuda će odnos između revolucije i ustava biti od fundamentalnog značaja za postoktobarsku dinamiku. Ustav je ona tačka koja otkriva osobitu napetost između fasadne legalnosti (staroga poretka) i demokratske legitimnosti novih političkih aktera. Ovoj će napetosti biti posvećena posebna pažnja. Naime, Srbija oktobarskom promenom zadobija osobitu formu protodemokratske legitimnosti koja je najvažnija i gotovo jedina pretpostavka za osvajanje drugih imperativa moderne političke konstitucije (poredak, zajednički kolektivni identitet, blagostanje). Na primeru Srbije otkrivaju se dvije važne stvari. Prva se odnosi na osobitu inverziju u složenom procesu uspostave moderne državnosti (*state and nation building*). Naime moderna evropska država pokazuje osobitu vrstu dinamike od pravne države ka slobodi, od slobode ka demokratiji (Bobio). U Srbiji je protodemokratska legitimnost bila uslov za uspostavu drugih imperativa. I to je ona tačka koja otkriva jedno opštije pitanje: kakvi su konstitucionalni učinci demokratije i demokratskog izbora i koje su ograničenosti ovoga izbora. Iz istorije političkih ideja i političkih društava odabrali smo dva motiva koji reflektiraju ovo složeno stanje. Prvi se odnosi na snagu i domašaj demokratskog konstitucionalnog izbora i pripada Tokvilu. Radi se o jednom dosta zaboravljenom normativnom mestu u Tokvilovoj teoriji demokratije. Tokvil analizuje socijalne učinke demokratskog konstitucionalnog izbora u odnosu na druge tipove političkih poredaka (monarhija, depotija itd). Njegova je dijagnoza da demokratija svojim osnovnim strukturnim svojstvima dinamimizuje politički život, pluralizuje politički prostor, mobilizuje osobiti socijalni kapital građanskih vrlina i građanske

participacije, ali da su istovremeno konstitucionalni učinci demokratije niski. Poteškoća je demokratije što u sebi nosi inherentnu nestabilnost i ograničene mogućnosti da se uspostavi kao stabilni politički poredak. Postoktobarska politička dinamika u Srbiji pokazala je upravo ova svojstva. Ne samo da su perpetuirana strukturalna svojstva „staroga režima,, („državno-policijsko-armijsko-mafijaški Behemot ogrezao u ratnim i mirnodopskim zločinima, izgranatim kriminalnim delatnostima i sa jasno odredivim političkim i ekonomskim interesima, i dalje je bio na starim pozicijama,,), već je i demonstracija osobite strategije decisionizma u znatnoj meri podrivala temelje demokratske legitimnosti. Dva su faktora bitno uticala na osobitu vrstu asimetrije između fasadne legalnosti i demokratske legitimnosti. Jedan je strukturalni i tiče se ograničenih mogućnosti konsolidacije vladavine prava u postratnim društvima. Rat razara legalitet i to je za svako društvo jedno traumatično stanje. Ako se za trenutak i ostave van analize snažne antilegalističke tradicije ovoga regiona, razaranje legaliteta proizvodi osobitu vrstu straha od neporetka, deinstitutionalizira pravne procedure i pravila, lišava građane trajnijih orijentira u njihovom individualnom i kolektivnom ponašanju. Drugi momenat odnosio se na izbor strategije novih političkih aktera nakon oktobarske promene i odnos prema nasleđu staroga režima. Dominirajuće jezgro ove strategije činila je strategija institucionalnog kontinuiteta. U Srbiji ova pozicija označena je kao legalizam implicirajući (ideološku) poziciju koja počiva na neophodnosti poštovanja pravnih procedura i normi. Ova pozicija je normativno opravdava. Ona naprosto poručuje da se ne može uspostaviti stabilan politički poredak a da se istovremeno razaraju pravne norme i principi legaliteta. Ona počiva na stanovištu da duboki raskoli zakonito vode razaranju političkog tkiva društva i zakonito nude autoritarne solucije. Ova pozicija koja počiva na iskusstvu Francuske revolucije i koju je branio Tokvil, u sistemskom kontekstu postoktobarske Srbije imala je nekoliko nepremostivih poteškoća. Tri su fundamentalne. Ova pozicija, najpre, insistira na strategiji institucionalnog i pravnog kontinuiteta u vremenu kada je Srbija po svojim bitnim svojstvima obeležena stanjem bezdržavlja i neporetka. U ideološkom i legitimacijskom smislu strategija legalizma perpetuirala legitimacijsko nasledje staroga režima (nepravne države, despotije) namerna da na njegovim temeljima uspostavi principe moderne ustavne države. I, treće, insistiranjem na strategiji kontinuiteta, dodatno su ojačane hobsosvke (nepravne) pretpostavke političke borbe aktera oko političke moći. To dodatno razara javno i političko polje omogućavajući neprijateljima demokratije da koriste demokratske procedure radi razaranja

samih temelja demokratske legitimnosti. To jeste problem koji u Srbiji nije dovoljno prepoznat. Politika se prepoznaje kao ogoljena (hobsovska) borba oko moći i ekonomskih privilegija mimo temeljnih principa koji bi omogućili društvu da oblikuje opštiju političku teoriju poretka. Ugrađeni mehanizmi korupcije dodatno onemogućavaju stabilizovanje i konsolidaciju političkog poretka. Srbija se ne suočava samo sa osobitom „teoremom nemogućnosti„ (koji od sistemskih imperativa staviti prvo na agendu) već i više od toga, strukturnom nemoći (deficitom) da reši fundamentalne imperativne pred kojima se kao društvo nalazi. Nemoć da se ni nakon pet godina odgovori na pitanje o temeljima zajedničkog kolektivnog identiteta (ustavnog konsensusa) na dramatičan način otkriva ova osnovna svojstva političkog društva u Srbiji. Ovome važnom pitanju posvećen je treći deo studije.

Deficit zajedničkog kolektivnog identiteta

U ovom delu studije analiziraju se pretpostavke za redefiniciju zajedničkog kolektivnog identiteta i uspostavu ustavnog (bazičnog) konsensusa u političkom društvu Srbije. Deficit u oblikovanju zajedničkog kolektivnog identiteta razjašnjava se negativnim nasleđem postdiktatorske memorije. Nesposobnost političkog društva u Srbiji da donese novi ustav ni posle pet godina označićemo kao empirijsku potvrdu normativno izložene tvrdnje. Ustav se označava kao glavni okvir normativne integracije novoga poretka nakon promene staroga režima, a postojanje pretpolitičkog polja saglasnosti – bazični konsensus u kome se pozitivira kolektivni identitet političke zajednice – označava se kao prvo javno dobro i kao temeljni uslov stabilne reprodukcije poretka. Polazište je da u valjano uređenim i stabilnim tipovima političkih poredaka koji se približavaju normativnom idealu konstitucionalne demokratije, imperativi legitimnosti, blagostanja i kolektivnog identiteta moraju egzistirati u nekoj formi ravnoteže. Oni čine najvažnija „javna dobra„ svakog političkog društva (S. Benhabib). U normativnom smislu moć oblikovanja ustava izražava kapacitet političke zajednice da oblikuje politički poredak *ex nihilo*, uključujući istovremeno ideju legitimne moći i odgovor na pitanje tko je titular političke volje koji je zadnje ishodište novouspostavljenog poretka.

Klasična liberalno-pluralistička koncepcija konsensusa počivala je na idejama pristanka, procedura (ugovora) i pluralizovanoj koncepciji javnog i političkog polja. Temeljno se pitanje politike kristalizira u kompeticiji oko političke moći i vlasti i sažeto je u pluralističkoj formuli: ko, kako i

kada dobija. Liberalno-pluralistička koncepcija konsensusa se, kako dobro zapaža O. Hefe (Hoeffe), o pitanjima temeljnih osnova političke zajednice i ne pita. Ovu je osobinu i ograničenost klasične liberalno-pluralističke koncepcije konsensusa zapazio i terorijski nadgradio nemački politički pisac Ernest Frenkel (Fraenkel). U izvrsnoj studiji posvećenoj „strukturnim deficitima demokratije,, Frenkel zapaža da je unutar formacije političkog konsensusa nužno razlikovati dva različita polja: neupitno polje osnovnog konsensusa (*Grundkodeks*) i pluralizovano polje proceduralnog konsensusa koje reguliše borbu oko političke moći i delo je političke kompeticije ključnih političkih aktera (partija). Prošireno značenje klasične pluralističke koncepcije konsensusa koju čini Frenkel sastoji se u ideji da je uslov stabilne reprodukcije političke moći i mirne, miroljubive i kalkulabilne borbe oko političke moći, upravo postojanje polja temeljne sagalnosti koja je izvan borbe političkih aktera. Ova saglasnost je, da dovedemo analizu do kraja, u osnovi uslov da se društvo reprodukuje na politički način. Dakako, drži Frenkel, ona ne mora biti preširoka. Dovoljno je da se izvan polja političkih borbi označi nekoliko fundamentalnih vrednosti (sloboda, demokratija isl) da bi društvo imalo neophodan element stabilnosti za obezbeđenje mirne reprodukcije političke moći.

Ova studija, kako je nagovešteno, analizira samo proces uspostave kolektivnog identiteta u političkom društvu Srbije nakon duboke političke promene. Ona se ne bavi drugim imperativima. Temeljnu će političku promenu, koja je pretpostavka za redefiniciju kolektivnog identiteta, označiti u kategorijama liberalne revolucije, a proces konstitucionalizacije učinka ovih promena označiti kao osnovno jezgro političke dinamike ovoga društva. Postoje dva važna normativna argumenta koji političkoj dinamici u Srbiji daju svojstva duboke političke promene (revolucije). Prvu oznaku ovoga stanja čini urušavanje staroga režima koji je po svojim svojstvima bio kombinacija političke despotije i diktature. Prva mu svojstva daju procesi urušavanja principa vladavine prava i legaliteta (rat razara legalitet); druga se, pak, izražavaju u razaranju javnog polja i javnih sloboda i oslonu na energetski princip straha kao osnovni princip poretka. Druga oznaka oktobarske promene izražava se u otvaranju širokih mogućnosti konstitucionalnog izbora u Srbiji. Društvo je u jednom zgusnutom periodu „konstitucionalne politike,, zadobilo „prozor mogućnosti,, za redefiniciju svoga kolektivnog i političkog identiteta. Proces konstitucionalizacije revolucionarne energije čini glavnu osu političkih procesa, a odnos između revolucije i poretka, jedno teško i gotovo nerešivo pitanje, ponovo postaje osnovno jezgro političkog diskursa.

Odgovor na pitanje o konstitucionalizaciji poretka nakon dubokih promena predmet je ozbiljnih i teških sporova u političkoj i konstitucionalnoj teoriji. Odgovor Karla Šmita (Schmitt) je pradiigmatičan i možda je dobro početi ovu analizu s njegovom argumentacijom. Sažeto, Šmit tvrdi da je voljni, nasilni akt utemeljenja osnovno svojstvo svakog poretka i da se toga tereta novouspostavljeni poredak nikada do kraja ne može osloboditi. Iako zadobiva bezbroj formi arbitrarna (politička) volja nastavlja da prati realitet ustavnih vladavina. Otuda, utvrđuje Šmit, liberalni konstitucionalizam unatoč razvijenoj i pluralizovanoj strukturi, nikada se ne može oslobiti ovoga prvotnog greha. Svaki politički poredak nosi nekontrolisano polje političke moći i arbitrnosti. Iz ovih teorijskih nalaza i razumljiva je pomalo paradoksalna dijagnoza Šmita da element stabilneta pravnom i političkom poretu ne daje njegova liberalna jezgra, već njegovo demokratsko ustrojstvo (etnički koncept demokratije). U bitnim segmentima analize američke revolucije Hana Arent (Arendt) osnažuje ove elemente Šmitove analize. U jednom nadahnutom traktatu koji je posvećen modernim revolucijama (*O revoluciji*) ona upućuje na to da je osnovni nesporazum pred kojim se nalaze društva koja tragaju za prvim principima svoje političke konstitucije sadržan u propuštanju da se uoči razlika između oslobađanja i slobode; ništa nije beskorisnije od pobune i oslobađanja, ukoliko oni nisu praćeni ustavom novoosvojene slobode. Sažeto, fazi urušavanja i destrukcije staroga poretka mora da sledi proces izgradnje novoga poretka koji bi stabilizovao i ukrotio nesputavanu i nekontrolisanu energiju revolucije. Moderne revolucije, upućuje Hana Arent zadobijaju dva osnovna modaliteta. Prvi čine permanentne revolucije koje ne uspevaju generirati stabilne forme konstitucionalne vladavine; drugi, pak, konzervativne revolucije koje zatumljuju svoje revolucionarno ishodište i pokrivaju se osobitom formom revolucionarne amnezije. Američka revolucija je na neki način odbacila svoje revolucionarno ishodište da bi uspostavila i institucionalizovala pouzdana jemstva javnih i političkih sloboda. Ako je Hana Arent analizom američke revolucije podelila neke od Šmitovih argumenata o teškoćama da se ukroti politička energija velikih pokreta, kritikom Sjejesa i političke dinamike francuske revolucije obnovila je neke od bitnih motiva Tokvilove analize o opasnosti dubokih raskola u politikom telu društva i negativnim učincima pada društva u „prirodno stanje,, lišeno institucionalnih mehanizama zaštite bazičnih dobara (život, imovina, sloboda). Ovo je vrsta nalaze koju će najsnažnije izložiti Aleksis Tokvil idejom o nužnosti konstitucionalnog kontinuiteta. I Tokvilu će američka revolucija poslužiti kao uzor. U jednoj pregnantnoj formi Tokvil

će utvrditi da su Amerikanci „pobrali plodove revolucije, a da samu revoluciju i nisu imali„. Tokvil brani ideju konstitucionalnog i institucionalnog kontinuiteta. Duboki raskoli, razaranje socijalnog i političkog tela društva zakonito rađa obnovu nasilja i po pravilu se dovšava u autoritarnoj političkoj soluciji. Analiza strukturnih deficita u obnovi kolektivnog identiteta u Srbiji zasnovana je na ovim normativnim i teorijskim polazištima.

Opšte je mesto (O. Kircheimer) da nakon dubokih promena i stanja kada se politički potres smiri ono što ostaje jesu određeni socijalni, ekonomski i politički uslovi („ograničavajući uslovi“) unutar kojih novi sistem donosi svoje prve odluke i traži rešenja postojećih problema. Nije nužno naglašavati da su ove ograničavajuće okolnosti nakon rušenja staroga režima iznimno složene. Elsterova „teorema nemogućnosti“ upućuje upravo na ovu vrstu poteškoća. Sažeto, utvrđuje Elster, postkomunistička transformacija ka otvorenom društvu traži mnogo više od racionalne ustavne formulacije alternativa. Za razliku od stabilnih demokratija u kojima je tokom dugog vremena politička dinamika porodila historijski kontinuum od ustavne države, od slobode ka demokratiji, postkomunistička društva se nalaze pred imperativom da istodobno oblikuju redefiniciju zajedničkog kolektivnog identiteta, političke legitimnosti, tržišne ekonomije i socijalne pravde. Ovi se imperativi mogu označiti i normativnim pojmom javnog dobra implicirajući stanovište da ih većina pripadnika političke zajednice smatra vrednim i poželjnim i da deficit na bilo kojoj od ovih tačaka stvara probleme u funkcionisanju stabilnog političkog poretka. Poteškoća je u tome što se ovi imperativi nameću istodobno i što oni nisu unapred kongruentni. Političko društvo u Srbiji i nakon pet godina nalazi se u jednom stanju koje karakteriše odustvo temeljnog društvenog ugovora u kome bi se na temelju širokog socijalnog i političkog konsensusa oblikovao zajednički kolektivni identitet zajednice i horizontalno polje lojalnosti ne samo prema državnom autoritetu, već i prema (su)građanima koji su deo iste političke zajednice. Procesu uspostave legitimnih političkih institucija prethodi ili mu je paralelan proces transformacije populacije podanika u (modernu) zajednicu građana. Ovaj složeni proces izgradnje države i političke zajednice upućuje da ne samo autoritet ovakve države treba da bude prihvaćen kao legitiman od strane svih svojih podanika, već pored toga podanici sa svoje strane moraju biti međusobno povezani horizontalnim vezama lojalnosti. Moderna država mora imati svima zajedničko uverenje da njeni podanici priznaju jedni druge kao članove političke zajednice i da istovremeno priznaju državu kao sopstvenu političku zajednicu. Odsustvo ovih predustavnih temelja zajedničkog kolektivnog identiteta

ima višestruko negativne učinke u političkom polju. Sažeto, učinci razorenog legaliteta i razarajućih efekata „staroga režima” mnogo su veći no što bi bili da je društvo osvojenu konstitucionalnu šansu iskoristilo za redefiniciju i oblikovanje zajedničkog kolektivnog identiteta. Zakon i poredak moraju postojati da bi dali relativno jasne orjentire ponašanju političkih aktera, funkcionisanju ustanova i disciplinovanju metoda političke borbe. Odsustvo stabilnog i legitimnog poretka daje borbi oko političke moći bitno nepravni i nepolitilčki okvir, otvarajući tako velike mogućnosti za upotrebu nasilja u političkom polju i reprodukujući totalitarni obrazac („prijatelj *vs.* neprijatelj”) kao osnovnu osu političke borbe. Kao što je dobro uočavao Frenkel, izgradnja bazičnog konsensusa u okviru jednoga društva kao jednoga neupitnoga polja koje je izvan političke borbe uslov je da se politika unutar tog društva može oblikovati kao polje mirnog, miroljubivog i proračunljivog razrešavanja konflikata. Samo je na ovim pretpostavkama – da nadgradimo ovu argumentaciju izvrsnom analizom F. Nojmana (Neumann) iz završnog poglavlja *Behemota (Da li je Nemačka država)* – moguće uspostaviti jednu koherentnu političku teoriju poretka koja u ravnoteži i povezanosti vodećih principa, ustanova i načela, omogućava građanima da na dugi rok rutiniziraju svoja individualna i kolektivna ponašanja i težnje prema jasno određenim orijentirima pravnog i političkog poretka. Odsustvo jedne koherentne političke teorije poretka u Srbiji znak je dubokog strukturnog deficita u oblikovanju zajedničkog kolektivnog identiteta. U odgovoru na ovo složeno pitanje ponudićemo dve normativno motivisane teze. Prva normativno motivisana teza demonstrira ideju o ustavu kao glavnoj formi normativne integracije poretka nakon urušavanja staroga režima; druga, normativno motivisana teza označava oblikovanje zajedničkog kolektivnog identiteta kao osnovno jezgro ustavnog ugovora (konsensusa). U modernim društvima od francuske revolucije do danas, ustav označava aktivno oblikovanje poretka. To je ono što ga razlikuje od načina uspostave i izgradnje ustanova staroga poretka. Oblikovanje ustava ne označava samo ideju autorizacije (legitimisanja) novoga poretka, nego i identifikaciju postojanja tvorca ustava, čija moć utemeljuje sam poredak. Ustav je istovremeno i osobita forma samolikvidacije revolucije (U. Preuss). U ustavu se jedna kreativna, neorganizirana i otvorena moć revolucije preoblikuje u konstituirajuću i ograničenu moć novoga političkog poretka. Normativna poruka jednog ovakvog polazišta je sledeća: kada je konstituirajuća (predustavna) moć ustanovila ustav, svaka moć koja ima ambicije da bude legitimna, mora biti podvrgnuta moći ustava. Time se otklanja mogućnost za uspostavljanje ili pak za perpetuiranje bilo

kakve izvanustavne moći. Liberalno razumevan ustav uvek je osobita „autobiografija moći” (Finer), no izvan i iznad toga, ustav je usmeren na uzajamne odnose društva i države. Otuda prosvetljena zajednica ne uspostavlja ustav samo kao instrument koji ograničava političku moć, nego i okvir koji će jednoj takvoj zajednici omogućiti samokorekciju za loše konstitucionalne izbore koje sama učini. To ustav čini normativnim okvirom koji podjednako omogućava pozitiviranje kolektivnog identiteta, konstitucionalizaciju političke vlasti i odbarnu od populističkih učinaka demokratije. Toga danas u Srbiji nema, i to je razlog što se političkom društvu u Srbiji iznova nudi mogućnost obnove autoritarne solucije. No, da razložimo i kontekstualizujemo opšti plan anlike. Ograničavajuća funkcija ustava je uglavnom razmotrena. Razmotrićemo i druge dve funkcije. Oslonićemo se pritom na dva metodička polazišta: jedno pripada mađarskom konstitucionalisti A. Šaji (Sajo); drugi, pak Aleksisu Tokvilu i odnosi se na domašaj demokratskog konstitucionalnog izbora. Osnova Tokvilove analize demokratskog konstitucionalnog izbora (šta je to što demokratiji daje prednost u odnosu na druge konstitucionalne izbore s obzirom na mogućnosti realizacije osnovnih dobara slobode, sreće, blagostanja) kaže da je bitno svojstvo demokratije da razigrava i dinamizira politički život, ali da su konstitucionalni učinci demokratije ograničeni i skromni. Demokratija proizvodi preveliko polje neizvesnosti (prazno polje političke moći na način na koji Rošer recipira Tokvila) i to je ono što stvara osobiti strah od nestabilnosti i neporetka. Demokratija je *per se* nestabilan politički poredak i ona (demokratska legitimnost) imeprative sigurnosti mora tražiti u drugom polju (konstitucionalizam). „Strah od despotije” koju je Tokvil delio sa drugim konzervativnim liberalima njegova vremena (Konstan, Monteskje itd) učvrstiće ga u uverenju da je načelo legaliteta osnovno formativno jezgro moderne evropske države. Evropski narodi ljube slobodu, no još više cene legalitet; manje se boje tiranije nego despotije. Ova normativna poruka od iznimne je važnosti za političko društvo u Srbiji. Za normativnu redefiniciju kolektivnog identiteta u Srbiji od iznimne je važnosti da se politička i ustavna zgrada novoga poretka obnavlja nakon pada političke despotije. Analiza ustavnih i političkih borbi upućuje na to da su ustavi koji su nastajali nakon političkih i parlamentarnih paraliza, oslonjeni na sasvim drugu tablicu političkih vrednosti od ustava koji se ustanovljavaju nakon pada diktatorskih i despotskih režima, kakvim smo označili režim u Srbiji. Naša je teza da negativno nasleđe političke despotije i diktature, iz koga političko društvo u Srbiji izlazi oktobarskom promenom, obnavlja vrednosti javnih sloboda i konstitucionalnih ograničenja

kao neku vrstu prvoga javnoga dobra koje ima predustavnu vrednost. Jamstvo javnih sloboda i vrednosti ograničene vladavine (konstitucionalizam) argument je u prilog uspostavi liberalnog konstitucionalizma i normativno postuliranoj tezi o „vladavini prava“, kao osnovi za redefiniciju kolektivnog identiteta u Srbiji. Drugi je metodički predložak onaj koji Andraš Šajo u okviru traktata o „strahu ustavotvoraca“, označava kao „mađarski strah“. Ako Tokvilov motiv upućuje na prednost liberalnih u odnosu na populističko demokratske izvore kolektivnog identiteta, drugi motiv upućuje na značaj i snagu pretpolitičkog jedinstva u oblikovanju ustavnog konsensusa. Ona upućuje na mogućnost osobite „podele rada“ između liberalizma i nacionalizma u složenim procesima izgradnje države i nacije u modernoj evropskoj istoriji. Opšte je mesto da se preustavni osnov moderne evropske države oslanja podjednako na osobite forme pretpolitičkog jedinstva pripadnika jedne zajednice (politička memorija, tradicija, osnivački mitovi itd) i ugovorna i konstrukcijska svojstva samih ustanova (sposobnost ustanova da mobiliziraju osobitu formu političke podrške). Bitno je svojstvo i ujedno bitni deficit političkog društva u Srbiji da ono, za razliku od naučene dinamike evropskih društava, ne može na kompromisan način dati odgovor na temeljno pitanje o tome što utemeljuje njegov kolektivni identitet – pretpolitičko jedinstvo njegovih članova ili konsensus o univerzalnim moralnim i političkim načelima zajednice. Pitanje, dakle, šta je to što čini predustavni izvor (konstituirajuću moć) u političkom društvu Srbije nije ni izbliza jednostavan. Za razliku od modernih evropskih država koje u sebi uspevaju da usklade dvojnu strukturu moći (pretpolitičko jedinstvo utemeljeno u tradicijskom polju partikularnih zajednica, konstrukcijska, ugovorna, ideja zajednice utemeljena na univerzalnim načelima) političko društvo u Srbiji, kako smo naglasili, ne može da iskoristi osobitu podelu rada liberalizma i nacionalizma pri čemu je nacionalizam u biti oblikovao formu moderne zajednice (nacija), a liberalizam oblikovao i gradio institucionalne osnove slobodnog razvoja i samoktualizacije pojedinca. Sve ovo upućuje na to da se u procesu obnove zajedničkog kolektivnog identiteta političko društvo u Srbiji mora odreći podjednako predpolitičke i konstrukcijske reference koja je karakteristična za moderne evropske države i nacije. Uz argumente koje smo analizirali (izlazak iz polja političke despotije) još su dva razloga važna za razumevanje ovoga procesa. Prvi je temeljitiji i tiče se prirode nacionalizma u društvima Centralne i Istočne Evrope; drugi, pak, upućuje na osobenost političke dinamike u Srbiji. Opšte je mesto da modernizacijski procesi izgradnje države i nacije u zemljama Istočne Evrope pokazuju drugačiju dinamiku.

Poslužićemo se formulom F. Meinekea (Meinecke): dok je na Zapadu država bila nacionalizovana („nacija osvaja državu”), na Istoku nacije su već bile formirane i etatizirane u jednom neravnomernom procesu. Ovaj proces u prostoru Istočne Evrope ne pokazuje onu vrstu postupnosti, spontaniteta i „republikanizacije” politike koja karakteriše moderna evropska društva. Sve ovo snažno utiče na prirodu političkih procesa i kvalitet nacionalizma u ovom delu sveta čineći ga nekontrolisanim, šizofrenim i divljim (Bibo). Uz potpuno odsutvo i neuspeh u procesu „republikanizacije” osnivačkog mita u Srbiji (paradigmatičan je neuspeh u oblikovanju konstrukcijskog mita nakon oktobarske promene). Nekoliko je još važnih argumenta koji delegitimiraju pretpolitičko jedinstvo zajednice kao pretpostavku oblikovanja kolektivnog identiteta. Prvi se svakako odnosi na način na koji je nacija instrumentalizovana u neposrednoj prošlosti. Nakon svega što je učinjeno u ime nacije nije moguće kreirati civilizovanu zajednicu iz pretpostavki njenog pretpolitičkog jedinstva. Naprotiv, novi početak pretpostavlja raskid s negativnim nasleđem prošlosti i svest o tome da je legitimacijsko nasleđe staroga režima u osnovi počivalo na razaranju ujedinjavajućeg tkiva civilizovane i demokratske političke zajednice. Taljeran je analizirajući političku dinamiku Francuske nakon bonapartističkog režima tvrdio da Francuzima treba pedeset godina da povrate poverenje u republikanske institucije. Srbija ima sličan problem. Natpopljenost društva postdiktatorskom političkom memorijom glavni je faktor koji onemogućava rekonstrukciju političke zajednice iz ugovornih (konstrukcijskih) temelja. Drugi argument je normativne prirode: Srbija je nacionalno heterogena zajednica. Učinci normativno poželjnih zahteva o multikulturalnosti su snažni, a odnos između liberalnih, demokratskih i multikulturalnih imperativa nisu ni izbliza jednoznačni. U složenim zajednicama premeženim nacionalnim i etničkim identitetima nije moguće istovremeno braniti moralno prvenstvo prava i ideju o etičkoj prednosti zasebne (većinske) koncepcije dobra. Sve ovo upućuje na onu vrstu političke formule (ustavni patriotizam) koja omogućava političkom društvu u Srbiji da potraži temelje kolektivnog identiteta s onu stranu države-nacije i omogući rekonstrukciju trajnijih zajedničkih identiteta i lojalnosti u sferi koju proizvodi sam ustav. S obzirom na razoreno pretpolitičko polje i neuspeh u procesu republikanizacije politike u Srbiji, ovaj bi se temeljni konsensus mogao graditi na tankoj osi onih vrednosti i načela koji imaju nepristrasno i neograničeno značenje za sve građane, a demokratska legitimnost izvodila bi se iz poverenja u vrednosti koje su i same izvan ovoga procesa. Ovaj „poredak vrednosti” označićemo liberalnim načelima jednake slobode i vladavine

prava, a „demokracičnost poretka” (legitimnost) određuje se vernošću upravo onim (liberalnim) institucijama koje stoje izvan demokratskog procesa. Ova normativno poželjna konstrukcija koja poredak podjedanko lišava negativnog nasleđa pretpolitičkog jedinstva i populističkih sastojaka demokratske legitimnosti pretpostavlja i traži snažnu liberalnu posturu društva. Bez liberalnih pretpostavki „naša je sloboda uvek u opasnosti da bude pokradena” (Moska). Političko društvo u Srbiji u periodu „staroga režima” prošlo je osobito stanje „dobrovoljnog ropstva”. Danas mu se, pet godina nakon oktobarske promene, ponovo nuda autoritarna politička solucija. Naše su javne slobode ponovo u opasnosti da budu pokradene. Robert Dal je u izvrsnoj studiji o strategiji tranzicije od predmodernih režima u režime poliarhije (ustavne demokratije) pokazao da protodemokratski okvir neobebeđen liberalnim ustavama (konstitucionalizam) zakonito rađa autoritarne političke režime i populističke diktature. To što se ovi tipovi režima „legitimišu,” demokratskom političkom formulom bitno ne menja njihova strukturna obeležja. Politička dinamika u Srbiji potvrđuje ovaj obrazac.

JOVAN KOMŠIĆ
Ekonomski fakultet, Novi Sad

Država i njeno socijalno-političko okruženje¹

– u demokratskom traganju za svojim predmetom –

Kao što nagoveštava naslov ovog rada, zakasnelu tranziciju države i njenih institucija, kao i akteulne dileme konsolidacije demokratije u Srbiji nastojeću da problematizujem u svetlu interaktivne relacije „strukture i kulture” (Lijphart, 2003: 283-288), koju Fukujama (*Francis Fukuyama*) lucidno iskazuje ocenom da je „čitav proces demokratizacije po sebi prilično zbrkan”, te da „ustav i izvestan set formalnih institucija” jesu neophodna ali ne i dovoljna pretpostavka uspešne demokratije (Fukujama, 2005: 6-7, 17).

Osnovna teza od koje polazim svodi se na sledeće: Ako se danas država, u pravom smislu reči, vraća „na široka vrata”, kao prethodni uslov i presudan faktor sanacije siromaštva, normalizacije i tržišno-demokratskih transformacija društva, onda, paralelno sa razvejavanjem „kolektivne iluzije lakih rešenja” (Vukotić, 2002: 61), najvažnije pitanje aktuelnog političkog trenutka postaje sledeća dilema: *Kako prevladati stanje nedovršenosti i kvazidržavnosti, revitalizovati neizbežnog arbitra, reformisati ga u smeru autoritativnog i kompetentnog inspiratora i regulatora tranzicione društvene dinamike i, istovremeno, kontrolisati i ograničavati ekspanzivnu moć sebičnih interesa političke klase (elite i kontraelite), što proizvode krizu izneverenih očekivanja i slabljenje podrške reformama od strane građana Srbije?*

Tragajući za elementarnim pretpostavkama koliko-toliko pouzdanog odgovora na postavljeno pitanje, opredelio sam se da posebnu pažnju posvetim sledećim aspektima institucionalnih transformacija u Srbiji.

1 Ovaj rad predstavlja segment autorovih istraživanja u okviru naučnoistraživačkog projekta Instituta društvenih nauka iz Beograda: „Tranzicija društva i privrede Srbije u procesu globalizacije i regionalizacije – pravci promene i aplikativni modeli” (Ev. br. 1800). Projekt finansira Ministarstvo za nauku u Vladi republike Srbije.

To su: 1) Polazne pretpostavke demokratizacije i priroda refleksivnosti društva u Srbiji; 2) Kriterijumi valorizacije efekata političko-pravne tranzicije i kontroverze oko (dis)kontinuiteta; 3) Partitokratska instrumentalizacija ustavnog pitanja i razlike u pristupu decentralizaciji države.

Početak „nove demokratije“: Šok stvarnosti, imperativi, izazovi i nedoumice

Nasuprot obećanjima Demokratske opozicije Srbije (DOS), iz 2000-te godine, kao i preovlađujućim očekivanjima njenih građana, Srbija se danas, pet godina posle revolucionarne odbrane izbornih rezultata i smene Miloševićevog režima pseudodemokratske vlasti, i dalje nalazi u stanju državne nedefinisanosti i „nedovršenosti” (Đinđić). Ovakav, po mnogo čemu uznemirujući interregnum države (koja još nije postala stabilizovan okvir za neometanu reprodukciju struktura i dinamike zrele, demokratske nacije) i nacije (koja, još nije „pronašla” formu efikasne i legitimne države) proizvele su (i nažalost još proizvode) mnogobrojne istorijske i aktuelne socijalno-političke okolnosti.

Iz *istorijske perspektive* gledano, nesumnjivo je da su tom osobenom i ambivalentnom ambijentu institucionalne nezrelosti i kvazidržavnosti (Komšić, 2004) „kumovale” kompleksne istorijske okolnosti 19. i 20. veka, na Balkanu posebno obremenjene „bedom malih istočnoevropskih država” (Bibo, 1996) i poslovičnim mukama formiranja političkog identiteta i stabilizacije razvojnih trendova u raspolućenom tkivu „zakasnelih nacija” (Plesner, 1997: 63–66). One su u permanentnom stanju rastrganosti između modernizma i esencijalizma (Gerc, 1998: 5–13; 2), iliti želje za ubrzanim ekonomskim i društvenim razvojem i priključenjem svetu razvijenih (post)industrijskih država, s jedne strane, i strahova od neizvesnih posledica brzih promena i iskorenjivanja iz nasleđenih struktura i kulturnih obrazaca pretpolitičke zajednice (*Gemeinschaft*), s druge strane.²

2 Ferdinand Tenis (F. Toennies) određuje *Gemeinschaft* orijentaciju u smislu razumevanja zajednice kao „potpunog jedinstva ljudskih volja”, odnosno „jednog prvobitnog ili prirodnog stanja, koje se održava kroz empirijsko odvajanje i uprkos njemu...”. Posredi je, dakle, ideja čvrste povezanosti na osnovu „porekla i pola”, te „zajednica mesta i duha” („srodstvo, susedstvo i prijateljstvo”; „opšta i jednaka sfera volje”; recipročno-zajednički sentiment”; razumevanje; zajednički jezik; srdačna povezanost i jednodušnost i slično). Iz tog diskursa gledano, zajednica je, dakle, „trajni i istinski, a društvo samo prolazni i prividni zajednički život”. S druge strane, teorija društva (*Gesellschaft*) „... konstruiše jedan skup ljudi koji, kao u zajednici, miroljubivo žive jedan pored drugog, ali nisu suštinski povezani; i dok u zajednici ostaju povezani uprkos svim faktorima razdvajanja, dotle u društvu ostaju razdvojeni uprkos svim faktorima povezivanja”; F. Tenis, „Zajednica i društvo”, u: T. Parsons i ostali, „Teorija o društvu”, Vuk Karadžić, Beograd, 1969, str. 184–190.

Stoga, budući da modernizacijski procesi rastakanja organske zajednice, diferenciranja i pluralizacije društvenih struktura i ubrzanja dinamike društvenih odnosa (Parsons, 1992: 43-110) znatno usložnjavaju zadatke integracije društva i države, zakasnele nacije se manje ili više (ne)uspešno suočavaju sa ovim problemom „napredovanja prilagođavanjem” (Parsons) rizicima tržišne ekonomije i zahtevnim imperativima vladavine prava, neutralne države, slobode građanskog društva (*Gesellschaft*) i parlamentarne demokratije (Komšić, 2003: 17-93). Iz takve perspektive „trajnog kretanja, bez mogućnosti prave sadašnjosti” (Plesner, 1997: 66), razumevaju se i dubinska ishodišta antimodernističkih i antidemokratskih ideoloških defanziva, narodnjačkih lamentiranja nad „nesrećnom sudbinom zaboravljene zajednice” i opsesivnih pokušaja da se država i političke institucije, nasuprot „zapadnim” modelima tržišne demokratije, racionalizuju i stabilizuju posve „autentično”, „vlastito”, „prirodno”, „saborno”...³

Ipak, bez obzira na to što mislim da u analizi aktuelnih protivrečja države i njenih institucija u Srbiji navedeni aspekt ne sme biti zanemaren, pre svega sa stanovišta vrlo relevantnog pitanja: koliko su istorija, ekonomija, političko-pravna tradicija i preovlađujuće vrednosno-racionalne i ciljno-racionalne orijentacije pripremile teren za izgradnju moderne države i efektivno funkcionisanje demokratskih procedura, za potrebe ovog teksta, kao i za odlučujući, modernizacijski iskorak Srbije, koji bi nas bespovratno zaputio ka društvu razvijenih demokratskih nacija Evrope, mnogo relevantniji je uvid u *aktuelno* stanje stvari.

Zato, na samom početku analize, iz „kpiteće” magme naše hibridne i duboko krizne svakodnevice, izdvajam jednu od bitnih, određujućih komponenti izgradnje države, koja bi se generalno mogla nazvati prirodom (*samo*)*refleksivnosti društva* u Srbiji, odnosno *prirodom vladajućih ideja* i *uverenja političkih aktivista* (Sartori, 2001: 262-264; 276-278; kao i Dal, 1997: 137- 198).

3 U tom diskursu, u NIN-u smo mogli nedavno pročitati jedno „pismo filozofa” o stanju „današnje Srbije, manje od makovog zrna, bez ideje, bez vizije, bez inicijative”. Naime, u suprotstavljanju „lukavstvu zapadnog uma”, „današnjoj viziji demokratije” i „poražavajućim efektima takmičarskog racionaliteta savremenog društva”, autor konstatuje da su političke i ekonomske ustanove „... sve manje-više dobile opšti civilizacijski karakter banalizovanog, otuđenog i postvarenog falsifikovanja ljudskih stremljenja”. Sledstveno tome, alterantivu ovakvoj demokratiji, koja se „pokazala na globalnom planu kao glavno oruđe nasilja”, on nalazi u „stvaranju organske, homogene zajednice”, odnosno u „... organizaciji života zasnovanoj na lokalnim, slobodnim i jednostavnim inicijativama, koje nisu po svaku cenu tržišne i do kraja monetarizovane, već nastoje da na principima solidarnosti i ravnopravnosti sarađuju sa drugim zajednicama i unutar sebe samih”; Nikola Kajtez, „Samoubilačka selekcija”, NIN, Beograd, 25. 08, 2005, str. 28.

Budući da je posredi ne samo kreacija hegemonog pojma „države” i definisanje njenih ključnih svrha, već i sposobnost najmoćnijih političkih aktera da utiču na ukupne transformacije sistema uverenja i ideoloških struktura (*forme mentis*), analiza koja će uslediti baziraće se na sledećoj hipotezi: Da bi politika u Srbiji danas bila više u funkciji maksimizacije slobode, „vladavine razuma” i „ideokratije” (Sartori, 2001: 125-128; 276-278), a manje se koristila sredstvima „pretvaranja publike u masu” (Mils, 1998: 362-365), aktuelne elite vlasti ne smeju da „k'o đavo od krsta” beže od „samopromene” i „samoograničavanja”. Radi se, dakle, o neodložnom imperativu kritičkog suočavanja sa dubinskim uzrocima koji su proizveli i još proizvode „šokantnu” stvarnost nacionalističkog „preporoda”, kao i sa nizom vrlo neugodnih činjenica vezanih za sopstvena uverenja i modele države i politike (Komšić, 2004a: 164-171).

Da bih dodatno pojasnio ovu tezu, uputiću na Dirkegov (Emil Durkheim) stav da je nacija „... utoliko manje demokratska ukoliko njome više gospodare odsustvo svesti, neistraženi običaji, sumračna osećanja i predrasude koje izmiču ispitivanju”. Zato, insistirajući na funkcionalnosti „jake” države, pomenuti autor pre svega misli na koncentrisanu („užiženu”), zakonitu vlast i neku vrstu „organa svesti”, posredstvom kojeg društvo savlađuje stanja kolektivne iracionalnosti i tradicionalističke („mehaničke”) rutine, kao i pometnije površnih promena i otpora novome. A da pri tom nije reč o klasičnom opravdanju države kao *monopola sile* koji, u principu, svoj merodavni autoritet može da temelji i na diktaturi nad potrebama i upotrebi autoritarnih sredstava komandovanja društvom, svedoči sledeća Dirkegova postavka o demokratiji kao „političkom sistemu kroz koji društvo može da postigne najčistiji vid svesti o sebi samome” (prema: Gidens, 1996: 54-55). Na tom tragu, bolje razumevamo i Gidensove (Anthony Giddens) analize „refleksivnosti modernog društvenog života”, uključujući i tezu da takvo neprestano ispitivanje i menjanje društvenih praksi u svetlu novih informacija o samim tim delatnostima, ulazi „u samu osnovu sistema reprodukcije” (Gidens, 1998: 43-51).

Presabirajući znanje o stanju našeg „organa svesti” i koncentrisane društvene moći, u periodu od 2000-2005, kazao bih da valjano razumevanje sadašnjeg trenutka i delotvorna projekcija budućnosti države nisu mogući bez kritičkog suočavanja sa problemom koji Helmut Plesner (*Helmut Plessner*) zove osećajem „nepodnošljivosti poraza i besmislenosti rata” nacije koja je „od prekjuče i prekosutra i nema nikakvo danas” (Plesner, 1997: 35-36, 65-66), a Norbert Elijas (*Norbert Elias*) naziva „smanjenjem moći” i „šokom stvarnosti” „... do kojeg dolazi kada se nacionalni ideal sudara s društvenom stvarnošću” (Elijas, 2001: 22-25).

Kao što nas, u kontekstu analize stvarnog procesa razvoja u 20. veku, Elijas upućuje na „naciocentričnu misaonu usmerenost” starih industrijskih nacija Evrope i njihove muke sa uveliko uzdrmanom „slikom samoočigledne nadmoćnosti”, a Plesner pokazuje kako su opsesivno insistiranje na pretpovjesnoj supstanci „narodskog”, kao nositelja i svrhe države, te posledično odbijanje ideje prava koja „briše teret prošlosti”, zapravo manifestacije „samonesigurnosti” i „dublje istorijske nemoći” nedozrele nacije, tako i današnja teorija, ideologija i politika u Srbiji moraju nešto slično da urade.

Štaviše, nemaju šanse da izvuku društvo iz stanja kolektivnog šoka i anomalije, te da obezbede pretpostavke konsolidacije moderne, demokratske državnosti, ako ignorišu ili negiraju neophodnost radikalnog prevrednovanja pojma države i raskida sa ključnim paradigmama iz arsenala tzv. Miloševićeve strategije „raspleta krize” i (re)suverenizacije (etno)nacionalne države („nacionalnog i državnog preporoda”). Naročito mislim na političko (re)aktiviranje kosovskog mita, s kraja osamdesetih godina prošlog veka, kao i na katastrofalno pogrešne kalkulacije nacionalne dobiti od „proizvodnje neprijatelja” i „državotvornih” efekata ratnonacionalističke tranzicije bivše SFRJ (Komšić, 1996: 33-42).

Iz ugla ovakve dijagnoze predoktobarskog konteksta moguće je, dakle, sagledati i svu veličinu i kompleksnost zadataka „kreativne destrukcije” (Ofe, 1999: 348-349) nasleđenih ideja i struktura vlasti, koja je u svojoj poslednjoj fazi doista podsećala na „razbojničku bandu” i „sultanizam” (Pusić, 1999: 336-337; Tili, 1977: 72; kao i Linc i Stepan, 1998: 77-81). Takođe, ako sa ovakvim kompasom analize „usidrimo” državu tamo gde joj je i mesto – u kontekst konsolidacije stanja moći i odnosa snaga u borbi za preovlađujući uticaj na definiciju opšteobavezujućih pravila društvene igre na jednoj politički omeđenoj teritoriji, onda u oceni današnje, na površini zapenušane i zamućene arene stvarnih i fiktivnih promena, nećemo prenebregnuti još jedan vrlo važan „detalj”. On, po mom viđenju, opredeljuje ne samo količinu nužne autorske nepristrasnosti, već i samu mogućnost teorijskih analiza da komuniciraju sa suštinskim procesima i faktorima aktuelnih društvenih preobražaja.

Reč je o činjenici da je Srbija *tek* sa demokratskim preokretom 2000-te osvojila šansu da nadoknadi propušteno (s kraja prošlog veka) i zakorači putem simultane političko-ekonomske modernizacije, kreacije liberalno-demokratskog političkog identiteta i prevladavanja decenijskog stanja „tranzicije prema tranziciji”, „pseudodemokratije” i „bezdržavlja”.

Iz tih razloga, uz sve moguće i nužne zamerke na račun dosadašnjih garnitura parlamentarne i izvršne vlasti, koje smo, neretko i ne bez osnova, skloni da kritikujemo zbog propuštenih istorijskih šansi, nužno je podrobnije identifikovati prirodu ogromnih imperativa, izazova i nedoumica sa kojima su se suočile Đindićeva i Koštunicina administracija, kao reprezentanti vladajućih, postmiloševićevskih parlamentarnih koalicija.

Prvo je bio imperativ *temeljne redefinicije ciljeva i zadataka države* i jasne spoznaje vremena kao neosporno deficitarnog faktora. U tom kontekstu, valjalo je rešiti jedan „ponavljajući zadatak” koji bi se mogao svesti na razumevanje jedne, naoko, očigledne, ali često potiskivane istine. Na nju je još pre dva veka, u polemici sa bonapartističkim idejama i sadržajima politike, naročito sa pošastima kao što su ratovi za proširenje državnih teritorija i uzurpacija vlasti, Konstan (*Benjamin Constant*) upozorio sledećom konstatacijom: „*Ima stvari koje su moguće u nekoj epohi, a nisu u nekoj drugoj.* Ova istina izgleda trivijalna; pa ipak je ona često zapostavljena; a to nije nikad bez opasnosti” (Konstan, 2000: 166; kurziv J. K.).

Drugo. Neophodno je bilo *vratiti državu u međunarodnu zajednicu*, kao miroljubivog, kooperativnog suseda u regionu i odgovornog partnera u procesu evropskih integracija.

Treći zadatak bilo je *presecanje tokova stihijne reprodukcije jednog zatvorenog društva, sa korumpiranim i slabom državom* tamo gde bi ona trebalo da bude jaka i efikasna, a „jakom” i sveprisutnom, tamo gde bi moralo da se poštuju autonomija civilnog društva i neotuđiva prava građana na život, slobodu, imovinu i traganje za srećom.

U takvom neprozirnom ambijentu razorenog društva i devastirane države, čiji su zvaničnici čitavu deceniju populističko-demagoški manipulisali strahovima i strastima stanovništva, valjalo je posedovati respektabilno političko umeće da se rekonceptualizuju ciljevi i metodi partijske i državne politike. Nakon relativno duge opozicione faze totalnog osporavanja režima i masovne socijalizacije saznanja da su formalne političke institucije samo demokratska fasada za kriminalizaciju državnih struktura i svekoliku uzurpaciju „javnog dobra” od strane „nacional-patriotskih” klijentura, to je bio značajan izazov za nove DOS-ove elite vlasti. Štaviše, prvo pouzdano merilo kreativnih kapaciteta i veliki ispit političke doslednosti bila je spremnost i sposobnost DOS-a da realizuje sledeću „obligaciju” iz predizbornog ugovora sa građanima: „Sa radikalnim promenama počecemo od sebe samih. Ovim dokumentom koji potpisujemo s punom odgovornošću obavezujemo se da obnovimo poverenje građana u državu, iskorenimo

korupciju u upravnim organima i javnim ustanovama, i zajedno krenemo u sveobuhvatne reforme sa ciljem ponovnog zauzimanja ravnopravnog mesta Srbije u zajednici evropskih država”.⁴

Četvrto iskušenje za političku „umetnost mogućeg” i dalje tokove „velikih transformacija” bio je odgovor na pitanje: *Ko ima pravo na pravo i čija će sila prava biti jača?* Naime, na samom početku analiziranih preobražaja, difuzno „raspršena” politička moć, ekstremno konkurentni interesi brojnih stranaka i neformalnih udruženja, kao i ideološki raskoli unutar političke klase, onemogućili su političku zajednicu i ukupno civilno društvo da obezbede autoritativnu premoć „revolucionarno-legitimističke” ili, pak, „legalističke” strategije promena. Ova druga strategija bi se, uslovno, mogla nazvati nekom vrstom evolucije, u saglasnosti sa nasleđenim, „rđavim poretom prava”, a prva bi se mogla racionalizovati u svetlu Benjaminove (*Walter Benjamin*) „strategije prekida” sa „konzervirajućim nasiljem” starog (Miloševićevog) režima. Derida (*Jacques Derrida*) nas, u tom smislu, upućuje na mogućnost „utemeljujućeg nasilja” da u *momentu suspenzije* prekorači horizont pozitivnog pravnog poretka i, istovremeno, opravda (samolegitimiše) radikalnan preobražaj pravnih odnosa (Derida, 1995: 46-92).

Međutim, evidentno je da ni jednu od izloženih opcija promene akteri DOS-a nisu uspeli ni konsekvantno da artikulišu, a kamoli da delotvorno realizuju. Već od samog starta „nove demokratije” u Srbiji, polemička jasnoća i doslednost su izbledeli, a frontovi i protagonisti „starog i novog” („legalizma i revolucionarnog legitimizma”; „tradicionalizma i modernizma”; „reformizma i antireformizma”; „sistemskog i antisistemskog”; „demokratskog i antidemokratskog”; „patriotskog i antipatriotskog” i slično) enormno su se izmešali i zamutili.

Peto. Dakle, na samom startu demokratskih promena, kada je još postojala građanska energija, dovoljna da obezbedi neophodnu podršku eventualnom međustranačkom konsenzusu o novim temeljima države i demokratije, *nije iskorišćen momenat legalno i legitimno moguće suspenzije starog ustava*, konstitucionalizacije revolucije i vraćanja ključnih tokova moći, odlučivanja i političke odgovornosti na autentične ustavno-demokratske adrese.

Interesne suprotnosti, porivi za maksimizacijom partijske moći, kao i ideološko-vrednosni rascepi unutar DOS-a, suzili su inače skroman arsenal raspoloživih resursa za vraćanje kakvog-takvog digniteta samom poj-

4 „Program Demokratske opozicije Srbije – za demokratsku Srbiju”, Beograd, 2000, str. 1.

mu državnih institucija, kao efikasnih i legitimnih regulatora i upravljača društvenim procesima. Manevarski prostor politike sveo se, stoga, na sinkretičku i vrlo napetu kombinaciju „legalizma” i „revolucionarne svrsishodnosti”, dodatno iskomplikovanu manjom ili većom nužnošću, odnosno spremnošću konfrontiranih polova unutar DOS-a na taktičke ili, pak, strateške političke kompromise sa strukturama starog režima. Koliko su takva, tajna i javna savezništva predstavljala, zapravo, neku vrstu „pakta sa đavolom”, valjda ne treba posebno ilustrovati.

Šesto. Umesto navođenja brojnih primera u prilog prethodne teze, držim da je dovoljno konstatovati kako obećana brzina, sadržaji i sveobuhvatnost institucionalnih reformi nisu odoleli iskušenjima sebičnog *partitokratskog preduzetništva*. Nažalost, u već odmakloj fazi „divlje” akumulacije kapitala, promene su postale talac *belicističkog poimanja politike i bitke svih protiv svih za preraspodelu preostalih resursa ekonomske i političke moći*. „Novi poredak stvari” deformisan je kako legalističkim sredstvima opstrukcije reformskih inicijativa egzekutive (strategija DSS u 2002. i 2003), tako i taktikom „DOS-minus” grupacije u parlamentu i vladi.

U toj žestokoj igri moći, sa akterima koji su dobrano svesni „sudbonosnih” posledica stranačkog poraza ili pobeđe i koji kao i uvek u politici, „skrivaju svoje prave namere” (Tukidid), javnost je ipak mogla da primeti kako Đinđićeva, odnosno Živkovićeva egzekutiva, nekim svojim potezima podseća na Miloševićeve manire političkog postizanja cilja svim sredstvima („institucionalnim ili vaninstitucionalnim putem”). A ako tome pridružimo set danas već relativno pouzdanih evidencija o metodama politike Koštuničine vlade, onda je, izgleda, sasvim na mestu sledeća generalna ocena postmiloševićevske egzekutive i legislative.

Istovremeno sa naporima da koliko-toliko realizuju predizborna obećanja, iniciraju i sprovode reforme, te uvećaju poverenje građana u državu, akteri nove vlasti bili su svesni neponovljivosti istorijskog momenta velike redistribucije ekonomsko-političkih resursa i šanse za formiranje moćnih stranačkih „preduzeća”, pa su njihovo ponašanje diktirali i demokratski „zakon anticipiranih reakcija” (Fridrih) i divlji zakon opstanka. U strahu od neizvesnih rezultata predstojeće izborne utakmice, uključujući i teret dokazivanja da demokratija obezbeđuje ekonomski razvoj i veći standard populacije, stranke „rešavaju” paradokse reformizma i populizma tako što u javnom političkom polju inoviraju staru, već „potrošenu” formulu „nacional-patriotske” mobilizacije masa: „Izdržati, izdržati, izdržati” (Ekmečić), sve frekventnijom upotrebom reformatorskih objašnjenja kako

„prvo mora biti gore da bi posle bilo bolje”. Međutim, od javnosti se nije mogla potpuno sakriti činjenica da se „usaglašavanje vlasti i vlasništva” (Konstan) dobroano odvijalo u skladu sa internom devizom političke klase: „Prvo nama mora biti mnogo bolje, da bi posle svima bilo malo bolje”.

Da je u ovom slučaju reč o kontinuitetu sa starim režimom, odnosno o sebičnim strategijama „društava za eksploataciju vlasti” (Jovanović, 1990: 346-347, 403),⁵ koja ne biraju sredstva da ostanu „u igri”, potvrđuju nam mnogi primeri da članovi vladajuće koalicije, a posebno netransparentni centri vladine moći nisu bili „gadljivi” ni na taktičke, kao ni na strateške kompromise sa nasleđenim tajkunsko-paradržavnim strukturama iz perioda Miloševićeve vladavine. Zato ne čudi sve raširenija javna predstava da privatizacija i autoritativna alokacija ekonomskih resursa, i pre i posle 2000-te, zapravo, predstavljaju dve strane istog fenomena – „navlačenja belih rukavica na grabljive ruke” (Štiglic, 1999: 98).

U tom kontekstu se i u polju konstrukcije kulturnih obrazaca i „menadžmenta identiteta” (Đordano; 2001: 220) dešavaju slične stvari. Brisanje jasnih granica između crkve i države, kao i obezbeđenje moćne podrške „narodnjačkom” povratku „korenima”, ne mogu se objasniti samo konsekventnom realizacijom autentičnih, tradicionalističkih uverenja pripadnika nove političke klase. Tu je reč i o legitimacijskom lukavstvu elita vlasti da, u komunikaciji sa anomičnim masama, „viškom ponude” simboličkih mitova i rituala, koji podsećaju na etničku „izvornost” i „autentičnost” države, kompenziraju zabrinjavajući manjak poželjne ekonomsko-socijalne realnosti.

Sedmo. U demokratskoj interakciji sa *civilnim društvom* trebalo je: a) sačuvati oslobođene građanske energije u masovnim opozicionim protestima i izbornim mobilizacijama do 2000-te; b) institucionalizacijom javnog dijaloga; širenjem „granica institucionalne politike”, disperzijom javnih ovlašćenja i profilacijom „pregovaračkih mreža” definisati nove, partnerske uloge najuticajnijih aktera civilnog društva u institucijama novog poretka i c) na taj način, ublažiti potencijalno opasne posledice krize izneverenih očekivanja (Ofe, 1999: 95-107).

5 „... njen (stranački – prim J. K.) isključiv uticaj na državne poslove može stoga biti opasan... Ukoliko stranačka organizacija postaje važnija od svega drugoga, utoliko je sve veća opasnost da stranke ostanu bez uverenja i načela... U nedostatku uverenja i načela, stranka teži uspehu radi uspeha; ona gleda da pošto poto dođe do vlasti, i da je što duže zadrži u svojim rukama. Stranka postaje društvo za eksploataciju vlasti, i, kao i sve grupe koje su rukovođene egoističkim pobudama, širi oko sebe korupciju”; S. Jovanović, *O državi*, BIGZ, Beograd, 1990, str. 346-347.

Osmo. Trebalo je rešavati *tranzicione paradokse* demokratskih procedura i tržišnih reformi koje ne daju očekivane ekonomske i demokratske rezultate? U tom smislu, ni do danas nije ponuđen uverljiv odgovor na dva pitanja: a) Kako delotvorno potvrditi demokratiju kao nosioca napretka (Ofe, 1999: 363-373) i b) Kako u jednom osiromašenom i frustriranom društvu obezbediti reformskim idejama i novim institucijama dovoljnu moć da u razumnom roku proizvedu socijalno poželjne efekte (Hantington, 2000: 103, 152-155, Fukujama, 2005: 3-10)?

Deveto. Sve u svemu, ako su prethodnim napomenama identifikovane neke od brojnih prepreka i pukotina u dosadašnjoj strategiji i politici „normalizacije Srbije”, onda preostaje da se još nešto kaže o dosadašnjim tokovima i rezultatima (*re*)konstrukcije pojma *moderne države* i liberalno-demokratskog političkog sistema.

U svetlu Fukujaminog pitanja: „Šta mi znamo o unapređenju demokratije”, kao i upozorenja da „ne možete imati demokratiju ako nemate narod koji veruje u demokratiju” (Fukujama, 2005: 2, 9), možemo navesti i nekoliko ozbiljnih razloga za oprezni optimizam. U njih spada i mogućnost da evidentiramo napredak ne samo u „traganju teorije države za svojim predmetom” (Ofe) već i u razumevanju svrha i zadataka države od strane relevantnog segmenta političke javnosti. Tako, recimo, uvid u najnoviju teorijsku produkciju, zatim evolucija partijskih programa, nakon 2000 (Komšić, 2002: 45-70), kao i mnogobrojna javnomnensjska merenja stavova i vrednosti građana, „dozvoljavaju” da se zaključi kako je, uz brojne naslage nejasne svesti o državi demokratiji, sve manje sporno saznanje da nema normalizacije, pa čak ni moderne države, kao „organizovanog”, „obuhvatnog” i „merodavnog političkog jedinstva” (Šmit, 2001: 29-31), ako se njena društvena *differentia specifica* reducira samo na aparate neograničene sile i sredstvo političkog objedinjavanja svih etničkih teritorija, bez obzira na cenu koja se za to mora platiti.

Relevantna indikacija da je „pređen Rubikon” u sistemu uverenja, jeste i činjenica da šmitovska (Carl Schmitt) logika vladavine (prema kojoj bi posedovanje suverenog prava proglašavanja neprijatelja, kao i prava na rat, bilo sasvim dovoljno za egzistenciju jedinstvene države),⁶ ni približno

6 „Država kao merodavno političko jedinstvo koncentrisala je kod sebe ogromno ovlašćenje: da vodi rat i time otvoreno raspolaze životom ljudi... Nužnost smirenja u okviru države vodi u kritičnim situacijama ka tome da država kao političko jedinstvo, sve dok postoji, samovoljno određuje i 'unutrašnjeg neprijatelja'”; K. Šmit, „Pojam političkoga”, U: *Karl Šmiti njegovi kritičari*, ur. Slobodan Samardžić, Filip Višnjčić, Beograd, 2001, str. 31.

nije atraktivna kao što je to bio slučaj u fazi ratno-nacionalističke tranzicije. U tom smislu, značajna tekovina demokratskog prevrata 2000. jeste i to što se, uz sve i dalje prisutne etnodemokratske konfuzije u poimanju „jedinствене државе”, prestižna merila „državotvornosti”, najzad, počinju da kroje „po meri” savremenih, liberalno-demokratskih rešenja ustavno ograničenog i kontrolisanog javnog servisa građanskih interesa i tzv. pregovaračke države (Dal, 1994: 93-108; Pusić, 1999: 427-451; Cirn, 2003: 253-282, Ofe, 1999: 95-107; Komšić, 2000: 68-77). To, pored ostalog, znači da je danas u Srbiji neuporedivo manje teoretičara, ili političara, koji bi rizikovali da zarad intimnih uverenja žrtvuju svoj imidž demokrate otvorenim osporavanjem činjenice koju, na tragu Habermasovih razmišljanja, Klaus Ofe opisuje sledećim rečima: *svaki pokušaj da se nešto postigne tradicionalnim sredstvima državne intervencije (je) u osnovi nepodesan, u najboljem slučaju beskorisan, a ponekad čak i kontraproduktivan pristup* (Ofe, 1999: 99).

S obzirom da mislim kako su prethodna određenja bila nužna pretpostavka za razmišljanje o složenom problemu adekvatne valorizacije efekata političko-pravne tranzicije, sledi pitanje: Postoje li relativno pouzdana merila za ocenu karaktera tranzicije i nivoa demokratizacije?

Uslovi konsolidacije demokratije i kriterijumi valorizacije tranzicione politike

Pre nego što izložim nekoliko relevantnih ideja i široko prihvaćenih standarda, koji nam mogu pomoći u profilisanju produktivne pozicije za ocenjivanje rezultata petogodišnje demokratske vlasti u Srbiji, neophodno je precizirati značenje najfrekventnijih pojmova, a to su: „zadaci moderne državne uprave” i „konsolidovana demokratija”.

Zadaci moderne državne uprave. Za paradigmatiku formulu savremene neoliberalne definicije zadataka (minimizirane) države moguće je uzeti Fridmanovo (Milton Friedman) viđenje „uloge države u slobodnom društvu”. To su: a) osiguranje sredstava za promenu pravila; b) posredovanje u izmirivanju razlika u tumačenju pravila; c) osiguravanje važenja pravila za one malobrojne koji inače ne bi sudelovali u igri (O tome: Fridman, 1992: 35-38). S druge strane, jednu kompleksniju evidenciju „regulacije ponašanja” (u kontekstu rasta složenosti modernih društava i diferenciranja sve većeg broja zadataka), nudi nam Tomas Flajner Gerster (Thomas Fleiner-Gerster). Reč je o dve velike skupine zadataka: 1) *zaštite* i 2) *dobrobiti* (Pusić, 1999: 348-351).

Na tom tragu egzistira Cirnova (Michael Zurn) sintetička formula četiri osnovne grupe zadataka upravljanja u kompleksnim društvima: 1) spoljašnja i unutrašnja bezbednost (*cilj bezbednosti*); 2) kreacija simboličkog sistema odnosa kao podloge za razvoj civilnog i kolektivnog identiteta (*cilj identiteta*); 3) političko postizanje saglasnosti (*cilj legitimacije*) i 4) podsticanje privrednog rasta uz paralelno obuzdavanje socijalnih nejednakosti posredstvom širokog materijalnog blagostanja (*cilj blagostanja*). Komentarišući sinergetski efekt ovih vrednih i poželjnih „normativnih dobara” efikasne države, autor upućuje i na njihovu „funkcionalnost”, budući da trajni izostanak jednog ili više navedenih ciljeva može „dovesti do krize političkog sistema u dotičnim zemljama” (zemljama OECD – Prim. J. K.). (Cirn, 2003: 29-46; Lipset, 1969: 63-98; Linc i Stepan, 1998: 101-107)

Konsolidovana demokratija. Analitički vrlo upotrebljivu definiciju ovog pojma daju Linc i Stepan (Juan J. Linz and Alfred Stepan) kada upućuju na neophodnost distinkcije, inače, tesno povezanih procesa demokratske tranzicije i demokratske konsolidacije. Naime, svesni problema „nesigurne”, „teške” tranzicije, kao i mogućnosti „elektoralističke netranzicije” i „pseudodemokratije” (Diamond, 1996: 25), navedeni autori razložno kandiduju standard za merenje dostignuća demokratizacije. Posredi je sledeća definicija „potpuno sprovedene tranzicije” i „konsolidovane demokratije”: *Demokratska tranzicija je završena kad je postignuta dovoljna saglasnost o političkim postupcima za dolaženje do jedne izabrane vlade, kad vlada dolazi na vlast neposredno na osnovu slobodnih i sveopštih izbora, kad takva vlada ima faktičku vlast da stvara novu politiku i kad izvršna, zakonodavna i sudska vlast koju je stvorila nova demokratija ne mora de jure da deli vlast sa drugim organima* (Linc i Stepan, 1998: 15; Komšić, 2000: 342-347).

Budući da je određenjem ovog poslednjeg pojma, zapravo, „načeto” pitanje kompleksnih uslova unapređenja demokratije do stanja za koje se može reći da su ireverzibilni procesi manje verovatni, iz ogromnog korpusa raspoloživih empirijskih evidencija i teorijskih rasprava o „trećem talasu demokratizacije” (Huntington) izdvojiću još tri autorska stanovišta.

Frensis Fukujama, čija paradigma o „kraju istorije” već više od decenije predstavlja skoro nezaobilazni predložak za rasprave o problemima savremene demokratije, ponudio nam je tezu o „svetskom karakteru tekuće liberalne revolucije”. Pobednička je ne toliko liberalna praksa, koliko liberalna ideja, pa u slučaju sloma demokratije u nekim tranzicionim društvima i povratka nekoj novoj vrsti autoritarizma, „čak (će) i nedemokrate morati da govore jezikom demokratije da bi opravdali svoje odstupanje od

jedinog univerzalnog standarda”, naglašavao je pomenuti autor (Fukujama, 2002: 70, 75). Danas je Fukujama nešto oprezniji u izricanju sudova o globalnim perspektivama. Razmišljajući o uslovima i preprekama, kao i o mogućnostima spoljašnjeg podsticanja demokratizacije u različitim regionima sveta, prinuđen je da na svežim primerima nekih postsovjetskih (zakavkaskih) država, kao i u slučaju Iraka i drugih arapskih zemalja, upozori na jedno opšte mesto, a ono se svodi na tezu o „priličnoj zbrci u čitavom procesu demokratizacije”.

Oslonac relativno pouzdanih znanja o šansama za unapređenje demokratije, Fukujama nalazi u analizi četiri ključna faktora i problema. To su: 1) *nivo razvoja* – uključujući dileme o tome da li demokratija podstiče ekonomski prosperitet; 2) *kultura* – u kontekstu iskustava da iste pravno-političke institucije u kombinaciji sa različitim kulturama daju vrlo različite rezultate; 3) *susedstvo* – sa stanovišta mogućnosti da *spoljašnji uticaj* olakša demokratizaciju i 4) *ideje* – na tragu ocene da danas u svetu jedino ideja demokratije poseduje legitimacijske potencijale.

Iz niza vrlo zanimljivih opservacija o navedenim faktorima izdvojiću sledeće dve poente: 1) „Ne možete imati demokratiju ako nemate narod koji veruje u demokratiju”; 2) „... Srbija, Gruzija i Ukrajina bile su izvanredni primeri društava koja su zaista želela demokratske promene i dobijale ih, kao što mislim da kada bude o ovome napisana istorija, onda ćemo otkriti da je spoljašnja promocija demokratije, zaista, odigrala ključnu ulogu” (Fukujama, 20005: 13).

Razmišljanja Klause Ofea o modernosti i državi nude nam, takođe, niz izvanrednih mogućnosti za razumevanje uzroka i posledica aktuelnih deficita upravljačke sposobnosti razvijenih, zapadnih država, kao i postkomunističkih aparata vlasti. Iz te velike sume lucidnih dijagnoza teškoća, deficita i perspektiva novih demokratija, na ovom mestu skrećem pažnju na šest realno mogućih oslonaca stabilizacije demokratije.

Prvi je *ustavna garancija* trajnosti demokratskih institucija i procedura. Drugi se nalazi u tzv. sferi legitimnog političkog mita *homogene nacije-države*, ili, kako to Ofe kaže, u poklapanju granica države i snažnog osećaja nacionalnog identiteta. Treća šansa konsolidacije novog poretka je uloga *harizmatičnih političkih lidera* koji, zahvaljujući velikom poverenju građana, predstavljaju „jedan od najvažnijih potpornih stubova demokratske stabilnosti i izvesnosti”. Četvrti stub je *snaga međunarodnog sistema*, posebno moralna, politička i ekonomska podrška Evropske unije, uključujući i otvorenost EU za priključenje država ICE (Istočne i Centralne

Evrope). Peti uslov su snažni *kolektivni akteri* (organizacije političkog i civilnog društva) koji, u saglasnosti sa liberalnim ustavom, diferenciraju granice i interaktivne funkcije organizacionih podsistema društva i stabilizuju demokratske procedure rešavanja interesnih konflikata. Najzad, važan faktor izvesnosti demokratskih pravila igre i socijalnog napretka jeste široko rasprostranjena moralna infrastruktura građanstva i *ustavnog patriotizma* (Habermas), „... koji premašuje granice etničkih, verskih ili jezičkih identiteta” (Ofe, 1999: 321-373).

Upravo zbog toga što su posredi tako veliki zadaci i poduhvati „institucionalnog inženjerstva”, ali i politička dinamika, gde se, kako primećuje Robert Dal (*Robert Dahl*), „... o posledicama ovakvog ili onakvog rešenja može samo nagađati” (Dal, 1994: 133), nalazim za potrebno da uputim na još jednu, za naše hibridno stanje tranzicije države i društva, izuzetno relevantnu napomenu ovog autora. Naime, u traganju za funkcionalnom strategijom demokratskih promena, a u kontekstu iskustava najtrajnijih predstavničkih demokratija, Dal posebno izdvaja četiri glavna elementa moderne politike: 1) *pružanje uzajamne sigurnosti sukobljenih grupa*; 2) *jaka i odlučna izvršna vlast koja zavisi od institucija odgovornih za različite interese i zahteve*; 3) *integrisan a ne fragmentisan partijski sistem* i 4) *predstavničke uprave na nivou nižem od nacionalnog* (Dal, 1997: 236-237).

Ako sintetizujemo izložena autorska stanovišta u formi jednog sumara neophodnih i dovoljnih uslova uspešne tranzicije i to uzmemo za komparativno merilo domašaja institucionalnih promena u Srbiji, onda nam doista „ne cvetaju ruže”. Jer, za razliku od Ofeovih procena stanja u zemljama Centralne Evrope (koje u pogledu „izvesnosti procedura” nudi „više umirujućih odgovora”), skeniranje našeg tranzicionog organizma daje nam snimak koji i dalje više zabrinjava nego što ohrabruje (videti tabelu 1).

• Tabela 1: *Ocena tranzicije u Srbiji*

Pretpostavke uspešne tranzicije (Linc-Stepan; Fukujama; Ofe; Dal)	Stanje u Srbiji
Formalne institucije i procedure tržišne demokratije; Institucionalna opredeljenost i ustavni konsenzus; Podela i ravnoteža moći; Jaka, demokratski kontrolisana, smenjiva i odgovorna izvršna vlast; Decentralizacija.	(??) Institucionalna neopredeljenost; Hibridno stanje: bez novog ustava Srbije; Neizvesna budućnost državne zajednice SCG; Nejasne granice podele moći i autonomije legislative, egzekutive i judikature; Nemoćni parlamentarizam; Nestabilna, stranački „okupirana”, nedovoljno kompetentna i efikasna javna uprava; Kontroverze oko decentralizacije i otpori institucionalnoj implementaciji evropskih standarda.

Pretpostavke uspešne tranzicije (Linc-Stepan; Fukujama; Ofe; Dal)	Stanje u Srbiji
Homogena nacija-država; Definisane granice; Autoritativna (efikasna i legitimna) vlast na čitavoj teritoriji države.	(??) Pluralno društvo: sa malim šansama da se, u do- gledno vreme, u istim državnim granicama, dostigne „snažan osećaj nacionalnog identiteta“ svih segmenata populacije; problem Kosova i Metohije.
Legitimnost; Harizmatičnidemokratski lideri; Poverenje građana u institucije demokratije.	(?) Mali stepen poverenja u lidere i političke institucije; Promenljiva i krhka podrška reformatorima.
Spoljno-politički faktor; Susedstvo; Uticaj i podrška međunarodne zajednice; Evropska perspektiva.	(?) Normalizacija odnosa i saradnje na zapadnom Balkanu opterećena teškim nasleđem ratova; „Štap i šargarepa“: kontroverzni efekti političkih i ekonomskih uslova za podršku reformama; Konačno se „otvaraju vrata“ za pridruživanje EU.
Snažni kolektivni akteri; Integrisan partijski sistem; Miroljubivo takmičenje za vlast; Odgovorna opozicija; Autonomno i uticajno civilno društvo; „Socijetalna“ država – javni servis; Institucionalizacija socijalnog dijaloga; Interaktivna sinteza demokratije „odozgo i odozdo“.	(?) Asocijaciona slabost; Neinstitucionalizovan partijski sistem; Polarizovani pluralizam i odsustvo nužnog stepena međupartijskog poverenja i saradnje; Antisistemska opozicija demokratskom režimu; Populistička, nekonzistentna politika; Ne-uticajni sindikati, profesionalna udruženja i druge asocijacije civilnog društva; Zakasnela institucionalizacija socijalnog dijaloga i pregovaračkih mreža.
Ideje; Sistem uverenja; Poverenje u demokratiju; Jasna predstava o demokratskim pravima i obavezama; Građanska kultura; Ustavni patriotizam.	(?) Nejasna svest o prirodi i konsekvencama demokratskih promena; Etnifikovanje demokratije i države; Nedovoljna podrška inkluzivnim strategijama liberalizacije multietničkog društva; Većinska <i>Gemeinschaft</i> orijentacija: tradicionalizam, konzervativizam, patrijarhalnost, autoritarnost, etnonacionalizam, podanička kultura; Anomija; Frustrirana većina i masovno socijalizovani strahovi od sadašnjosti i budućnosti.
Nivo razvoja; Teret dokazivanja ekonomsko-socijalnih učinaka novih demokratskih procedura.	(???) Devastirana privreda i društvo oskudice; Najmanji per capita GNP u Jugoistočnoj Evropi; Enormno visok nivo siromaštva i neza-poslenosti; Kriza izneverenih očekivanja; Masovni osećaji tranzicionog gubitništva i neizvesnost

Da u Srbiji stvari ne izgledaju baš tako crno i iz ugla zahtevnih i u međunarodnoj naučnoj i političkoj zajednici prestižnih teorijskih merila, uveravaju nas ocene Fridom Hausa (*Freedom House*). U tom smislu, koristeći kompleksnu metodologiju posmatranja, istraživanje ove ugledne međunarodne ekspertske organizacije pokazalo je 2003. godine da od 27 država postkomunističke tranzicije u konsolidovane demokratije spadaju osam država (skor demokratizacije im je između 1 i 2). Grupu delimično konsolidovanih demokratija čini šest država. U hibridne režime tranzitivne vladavine spadaju šest država. Kao autokratske, ocenjeno je tri države, a četiri su konsolidovane autokratije. Prema navedenim analizama demo-

kratizacije (izborni proces; civilno društvo; nezavisni mediji; upravljanje) i vladavine prava (ustavni, zakonski i sudski okvir; korupcija), SR Jugoslavija je 1999. godine pripadala korpusu autokratskih država. Međutim, 2003. godine dobijamo kvalitativno drugačiju ocenu, pa se Srbija i Crna Gora, konačno, uvrštavaju u tip *delimično konsolidovanih demokratija* (Karatomy, Motyl, and Schnitzer, Ed., 2003: xi-xix, 1-18).

Premda je u najnovijem izveštaju (za 2004) skor demokratizacije nekoliko lošiji od onog iz prethodne godine (za 2003. godinu bio je – 3.50, a za 2004. godinu iznosi 3.83), ostajemo u zoni polukonsolidovanih režima demokratske vlasti (između skora 3 i 4), ali bliže ivici tzv. hibridnog tipa vlasti (dem. skor 4-5). Činjenicu da je Srbija za izborni proces (u 2004) dobila ocenu – 3.50; civilno društvo – 2.75; nezavisnost medija – 3.50; upravljanje – 4.00; ustavni, zakonski i sudski okvir – 4.25; a za korupciju – 5.00, prokomentarišaćemo samo rečenicom da se i u ovom „ogledalu” očitava značajno kašnjenje preobražaja državnih institucija i vladavine u odnosu na tempo i kvalitet demokratskih promena u sektoru civilnog društva, medija i izbora (Motyl and Schnitzer, Ed., 2004: xi, 9-26, 490-521).

Kompletirajući uporišta za jednu vedriju perspektivu promena u Srbiji, uputiću i na analizu koja je, po svojim praktično-političkim i ekonomskim posledicama, neuporedivo značajnija od svih drugih. Reč je o *Studiji izvodljivosti pridruživanja Srbije i Crne Gore EU*.⁷

U ovom dokumentu Evropske komisije i Saveta ministara polazi se od toga da je Srbija i Crna Gora „ugradila principe demokratskog vladanja i vladavine prava u ustavima državne zajednice i na republičkom nivou”. Konstatuje se, takođe, da su „izborna pravila i procedure... uglavnom u skladu s demokratskim standardima”. A, ako pažnju ograničimo samo na Srbiju, karakteristični su sledeći nalazi: 1) Zakonodavne aktivnosti „značajno su intenzivirane” i sa „više transparentnosti”; 2) Evidentira se i nov mehanizam u vladinim pravilima i proceduri, uz ocenu da je „institucionalni kapacitet za koordinaciju, kad je reč o pitanjima povezanim sa EU, značajno (je) povećan”; 3) U sferi zaštite i unapređenja ljudskih i manjinskih prava, zaključuje se da je „situacija na terenu značajno poboljšana”; da „postoji stabilan napredak” koji je, ipak, „nedavno zasenjen etnički motivisanim incidentima protiv manjina u Vojvodini”.

Studija evidentira i brojne probleme i ograničenja u procesu demokratizacije Srbije. Iz užeg domena države i vladavine izdvajam samo

7 Reč je o izveštaju („Radnom papiru”) Evropske komisije, odnosno o predlogu Saveta ministara EU da odobri mandat Komisiji da otvori pregovore sa Srbijom i Crnom Gorom oko pristupanja sporazumu o stabilizaciji i pridruživanju EU.

nekoliko najkrupnijih: 1) „U praksi, funkcionisanje demokratskih institucija i poštovanje vladavine prava bili su pogođeni nedostatkom političkog konsenzusa o budućnosti državne zajednice, konkretnim interpretacijama Ustavne povelje državne zajednice i propustom da se prilagode republički ustavi. To je dovelo do ustavne i zakonodavne neizvesnosti”; 2) „U Srbiji vladavina prava ostaje oslabljena nasleđem Miloševićevog režima, istrajne veze između organizovanog kriminala i političkog ekstremizma i njihovim stalnim opstruktivnim prisustvom u delovima tekućeg političkog, institucionalnog sistema kao i sistema državne bezbednosti”; 3) „U protekle četiri godine funkcionisanje srpskog parlamenta suočilo se sa serijom izazova zbog političke nestabilnosti i pomanjkanja uvažavanja zakonske procedure... Parlamentu nedostaje specijalizovano osoblje”; 4) „U Srbiji postoji nedostatak koordinacije unutar vlade. Poseban problem predstavlja visok stepen politizacije javne administracije, uz ozbiljne implikacije po institucionalni i politički kontinuitet”. U tom smislu, „neophodni su jasni zakonski instrumenti da se prione na problem političkog mešanja u rad administracije i prelivanja stranačke politike na javnu službu...”; 5) „Reforma vojske pokazala se kao težak proces koji se suočava sa značajnim otporom i opstrukcijom pojedinih političkih učesnika i elemenata unutar same armije”; 6) „Potrebna su... dalja poboljšanja (u sferi ljudskih prava – prim. J. K.), posebno u obezbeđivanju pune zaštite manjina”.

Ne samo „Studija izvodljivosti”, već i domaća politička i teorijska scena posvećuje značajnu pažnju još živom nasleđu Miloševićevog režima i kvarenju demokratskog poretka stvari. U tom smislu, stiče se utisak da, bez obzira na indikacije stabilizovanja proevropskog kursa aktuelne vlade i parlamenta Srbije, *raste intenzitet javnih polemičkih sučeljavanja* na svim frontovima. Ne samo između prijatelja i neprijatelja demokratije, već i unutar tzv. proevropskog demokratskog bloka.

Kad je reč o specifikama nove etape žestokih konfrontacija među nekadašnjim saveznicima (iz DOS-ove koalicije iz 2000-te), onda je moguće reći da je u pitanju ne samo o promeni „dresova” u takmičarskoj „dijalektici vlasti i opozicije”. Osim „standardnih” tema o korupciji,⁸ nedoslednosti

8 U tom smislu, Verica Barać, predsednica republičkog Saveta za borbu protiv korupcije, upozorava da je vlada centar korupcije: „Izvršna vlast drži pravosuđe u pokornosti, insistira na nekvalitetnom pravosuđu, a tako dolazimo do nekažnjivosti krupne korupcije, do grupa koje očigledno odlučuju o svemu u ovoj državi, potpuno svesni da nikakav postupak neće biti pokrenut”; Intervju sa Vericom Barać, predsednicom Saveta za borbu protiv korupcije, *Vreme*, Beograd, 5 maj, 2005, str. 11-13.

i nekompetentnosti vlasti, u fokusu aktuelnih teorijskih i političkih sporenja našlo se i pitanje: *Da li je restauracija starog režima već „gotova stvar“?*

U tom kontekstu, mnoge kritičke ocene, koje dolaze sa nekih provereno demokratskih „adresa“ *proevropskog bloka* domaće političke javnosti i civilnog društva – o „restauraciji starog poretka“ i „strategiji razbijanja demokratskog bloka“ (V. Pavlović); opstojavanju stanja „bezdržavlja“ (N. Popov); „odbijanju građanske definicije države“ (D. Pavlović); „fingiranim reformama vojske i policije“ (M. Hadžić); „vladavini tajnih službi“ (V. Vodinelić) – doista bi mogle ići u prilog potvrdnom odgovoru na navedeno pitanje.⁹ U tom pogledu, najdalje ide Vesna Pešić, ne štedeći nijedan uticajni segment aktuelne političke klase. Promišljajući razloge izneverenog Oktobra, ona na pitanje: „Ko je odgovoran što je kontrarevolucija uspela i što smo se vratili na staro“, odgovara kako „istragu“ ne treba da usmeravamo samo ka miloševićevcima i radikalima. Takođe, „... bilo bi besmisleno ustvrditi da je to Koštunica, jer je on lično predvodio kontrarevoluciju, a i inače je, neskriveno, protiv moderne Srbije“. Naprotiv, kontrarevolucija je postala „... moguća jer na ‘revolucionarnoj strani’ više nije bilo snage. DS je iznutra bila slomljena. Njena politika otvaranja vrata mračnjacima, koja se zvanično zove politikom ‘pružene ruke’, do besvesti je konstruktivna, bleđa i apatična. DS je izneverila demokratsku Srbiju. Ona se mogla odupreti vremeplovu kojim smo zaplivali. A nije to učinila”.¹⁰

Na suprotnoj strani, u *nacional-patriotskom* medijskom „dvorištu“, u kome se Zapadna Evropa tretira „krvoločnom i željnom pljačkanja“, još (ili, pak, opet) živi predstava o jedinstvenoj „dosovskoj vlasti“. U optužbama na račun ove vlasti prednjači teza o „sramnoj kapitulaciji u vidu saradnje sa Haškim tribunalom“, a pridružuju joj se i ocene o „dosovskoj izbornoj prevari naroda“, zahvaljujući kojoj se „... tako bezočno krčme njegova materijalna i duhovna dobra, po nalogu... mentora sa Zapada“ (M. Zurovac).¹¹ U takvom arsenalu „patriotskih“ kritika „belosvetskih ujdurmi“, naći će se i upozorenja kako „domaći tuđini“ (nevladine organizacije) ruše Srbiju (V. Đuretić),¹² a neće izostati i jadikovanje zbog „polukolonijalnog položaja ponižene, opljačkane i prezadužene države“. Štaviše, biće tu i mo-

9 Navedeno prema tekstovima u *Republici*, Beograd, br. 354-355, 1-30. 04. 2005, str. 11, 13-24.

10 Vesna Pešić, „Učmalost bubrega u loju“, *Danas*, Beograd, 23. 08. 2005, str. 8.

11 „Srbi brane univerzalno pravo na slobodu“, Intervju sa Mirkom Zurovcem, *Ogledalo*, Beograd, 13. 04. 2005, str. 9.

12 Intervju sa Veselinom Đuretićem, *Ogledalo*, Beograd, 22. 10. 2003, str. 7.

gućnosti da se, u kontekstu filozofskih razmatranja nasilja, rata i mira, pročita kako bi, zbog tradicionalnog odsustva liberalističkih uverenja „... da je volja pojedinca važnija nego interesi države i društva”, u našem slučaju, „bio duboko pogrešan” nenasilni „otpor protiv zavojevača”.¹³

Ako, pomislimo da će, za razliku od izloženih teorijskih nedoumica, vrednosnih raskola i njima posledičnih ideoloških pristrasnosti, *empirijski pokazatelji masovnih raspoloženja građana Srbije* možda više pomoći da razbistrimo misli i stvari i dođemo operativnije i delotvornije formule „raspleta”, pogrešićemo. Obratimo u tom smislu pažnju na jedan komparativni primer.

Prošle godine smo mogli da konstatujemo sledeće: Kao i sva dosadašnja istraživanja javnog mnjenja, u toku poslednje decenije (Baćević, 2002: 408-419), i najnovija merenja raspoloženja građana Srbije (u julu 2004) svedoče o izuzetno malom stepenu poverenja u ključne institucije demokratske državnosti Srbije. Na dnu liste poverenja su Vlada i Skupština Republike Srbije (15% i 12%), a u Predsednika Republike, Borisa Tadića, poverenje iskazuje 39% građana. Od institucija sa klasičnim atributom državnosti, jedino vojska ima natpolovični skor poverenja (52%), a u širem krugu društvenih institucija i dalje je najveće (60%) poverenje u crkvu.¹⁴

Ipak, uz sve razloge za poslovičnu zabrinutost ovakvim stanjem stvari, podloga za neku vrstu opreznog optimizma mogla se naći u naznakama novih trendova. Nakon junskih izbora (2004), prvi put od uvođenja vanrednog stanja, u martu 2003, više birača se izjašnjava pozitivno o pravcu u kome ide Srbija, nego negativno (39% : 38%). Samo mesec dana ranije, taj skor bio je negativan. Da je smer loš, mislilo je 47% građana, a 29% da je bio dobar. Takođe, posle duže vremena, dobili smo državnika (Boris Tadić) o kome više od polovine birača ima dobro mišljenje, a negativno ga ocenjuje samo petina (22%),¹⁵ što je, razume se, pružilo mogućnost korekcije jednog znaka pitanja iz Tabele 1 (Komšić, 2004: 2, 10).

Danas nam javnomnjenjski barometar pokazuje da poverenje u Vladu Srbije ostaje na istoj razini (15,3%). Iako u crkvu veruje manje ispitanika

13 „Zaustaviti propast Srbije”; Intervju sa Mihailom Markovićem, *Ogledalo*, Beograd, 05. 11. 2003, str.

14 Reč je o rezultatima istraživanja Agencije *Stratedžik marketing*, realizovanog od 15 do 18 jula u Srbiji, bez Kosova i Metohije, na uzorku od 1.280 ispitanika s pravom glasa; *Politika*, Beograd, 25 jul, 2004, str. 7; kao i: *Danas*, Beograd, 26 jul, 2004, str. 6.

15 Citirano prema: *Politika*, Beograd, 25 jul, 2004, str. 7; kao i: *Danas*, Beograd, 26 jul, 2004, str. 6.

nego pre godinu dana (60% – 54,2%), ona je i dalje na vrhu poverenja. Iza nje je vojska koja beleži veći pad poverenja (52% – 36,4%). Značajan pad uočljiv je i kod poverenja u predsednika Srbije, Borisa Tadića (39% – 30,3%). Poverenje u policiju danas iskazuje 21,6% građana. Takođe, na skali leaderske harizmatičnosti primećuju se naznake dubljih pomeranja u raspoloženjima populacije u Srbiji. Umesto Borisa Tadića, lidera najjačeg partijskog aktera proevropske orijentacije (DS), sada je na vrhu, sa 33,5% podrške, Tomislav Nikolić, lider najčvršćeg stožera „nacional-patriotskog” otpora promenama (SRS). Slede Boris Tadić (30,6%), zatim, Bogoljub Karić (27,4%), vođa novog političkog pokreta koji još nema status parlamentarne stranke, a sa podrškom od 19,4%, Vojislav Koštunica, lider DSS i aktuelni premijer, „gleda u leđa” Slobodana Miloševića, velikog povratnika „u dušu i srce” petine srpske populacije (21,6%).¹⁶

Razume se, ni vlast koja podrobno registruje i valorizuje izložene pokazatelje o „ćudima” javnog mnjenja, ne dozvoljava sebi taj luksuz da ostane u ideološkoj defanzivi. Tako, u odgovoru na sve glasnije kritike o izneveravanju sopstvenih političkih prioriteta („legalizam”) i nedozvoljivom uticaju izvršne na sudsku vlast, posebno u slučaju povlačenja optužnice protiv Marka Miloševića, ministar za državnu upravu i lokalnu samoupravu, nudi nam ocenu da je, zapravo, demokratija u Srbiji *definitivno konsolidovana*: „Ova vlada je demokratska i poštuje osnovne principe demokratskog načina vladanja, a to je pravna država, podela vlasti, i u okviru toga princip nezavisnosti pravosuđa” (Z. Lončar).¹⁷ Takođe, uzimajući pozitivnu ocenu Evropske komisije o „Studiji izvodljivosti pridruživanja Srbije i Crne Gore EU” za najmeritorniju potvrdu rezultata svoje reformske, proevropske politike, vladini funkcioneri podsećaju da integracija u Evropu „nije samo posao vlade, već celog društva” i, istovremeno, gorljivo uveravaju javnost u svoje iskrene želje da se uspostavi suštinski politički konsenzus, koji „neće biti samo na papiru, već će se ogledati i u svakodnevnom ponašanju” (M. Labus).¹⁸

Nažalost, da takvog konsenzusa još nema a, po svoj prilici, neće ga ni biti u skorije vreme, očito je već na primeru neprekinutog emitovanja maratonskih političkih „sapunica” i zavrzlama sa ustavnim promenama, koje svi „žele”, samo nikako da se slože oko toga kada će biti novi izbori. U traganju za ključnim razlozima takve, vrlo opasne „institucionalne

16 Vidi rezultate istraživanja agencije Faktor plus u: *Danas*, Beograd, 29. 07. 2005, str. 5.

17 Citirano prema: *Danas*, Beograd, 22. 08. 2005, str. 7.

18 Citirano prema: *Danas*, Beograd, 30.05. 2005, str. 5.

neopredeljenosti” (Linc i Stepan, 1998: 16-18) najuticajnijih političkih aktera, malo koji znalac naše politike će propustiti da upozori na problem, koji je u već citiranoj „Studiji izvodljivosti” relativno nežno opisan kao „prelivanje stranačke politike na javnu službu”, a Vučina Vasović ga adekvatnije zove „erupcijom partijske agresije, partijske kolonizacije i diletantizacije države i parlamenta”.¹⁹ S obzirom da sam već, s početka teksta, naznačio problem i potom skicirao kontekstualni okvir za razumevanje prirode aktuelnih partijskih praksi prvobitne akumulacije kapitala, dovoljno će biti da se u poslednjem segmentu ove analize izloži još nekoliko momenata koje smatram relevantnom osnovom za objašnjenje tekućih političkih instrumentalizacija ustavnog pitanja i kontroverzi oko modela decentralizacije države.

Partitokratska instrumentalizacija ustavnog pitanja i pristupi decentralizaciji države

S obzirom da se i u ovom slučaju tradicija opire jasnijoj svesti o značaju decentralizacije države za stabilizaciju demokratije, ima smisla podsetiti da su velike političke i stručne kontroverze o teritorijalnoj organizaciji vlasti i tzv. vertikalnoj podeli moći stare u Srbiji koliko i njena državnost i s tim povezano pitanje ustavnog ograničenja „vladalačke vlasti”, kako to kaže Slobodan Jovanović. Ovaj velikan naših pravnih i političkih nauka, zapisao je, svojevremeno, da je kroz čitav XIX vek, u prvom redu „pitanje ustavno bilo... pitanje vladaočevog ograničavanja”, da bi u XX veku, „na prvj Ustavotvornoj skupštini države SHS to... pitanje došlo u drugi red... Glavni spor vođen je oko toga, da li će država biti uređena centralistički ili decentralistički, odn. federalistički” (Jovanović, 1990a: 13; 1990b: 418).

Bez obzira na tip vladavine i promenljivi državni kontekst, ovaj spor ostao je sve do današnjih dana u žiži političkih tema i društvenih raskola, pa zato valja skrenuti pažnju na još nekoliko Jovanovićevih zapažanja. Raščlanjujući tada preovlađujuće partijsko (radikalsko-demokratsko) shvatanje „jedinstva države”, autor navodi kako se zbog „potreba naše nove države” smatralo da se „istorijske pokrajine moraju uništiti kao ognjišta separatizma” i „delo tuđinske politike, koja je namerno išla na razjedinjavanje našeg naroda”, a na njihovo mesto trebalo je obrazovati veliki broj malih oblasti.

¹⁹ „Ustavne promene u Srbiji”, Republika, Beograd, br. 354-355, 1-30. 04. 2005, str. 15.

U opoziciji takvom poimanju državnog i narodnog jedinstva bili su, kao što je poznato, zemljoradnici, republikanci i socijalisti. Njihovi projekti decentralizacije argumentovani su na sledeći način: „Prava demokratija može postojati samo na osnovi široke samouprave. Stvoriti jednu svemoćnu vlast u centru, znači uništiti lokalnu slobodu; znači uneti u državnu upravu birokratski duh; znači nametnuti narodu jednu jednoobraznu pravilnost kakva bi pre bila na svome mestu u kasarni i manastiru nego u slobodnom građanskom društvu”. Pored ove varijante decentralizma – „u ime demokratskih načela i socijalnih zadataka države”, podsetićemo, postojala je i federalistička platforma, za koju Jovanović kaže da je tražena „u ime plemenske samostalnosti” (Jovanović, 1990b: 431-434).

Iskazujući više razumevanja za opciju koja odbacuje i federalizam i centralizam, Jovanović istovremeno primećuje kako „u beogradskoj štampi vlada velika zebnja da samouprava koja bi se dala pojedinim pokrajinama ne pređe u federalizam...”. Stoga, sugerije medijima da obrate „... veću pažnju na pravni položaj koji je dan pokrajinama u pojedinim nacrtima ustava”. Jer, „o tom pravnom položaju, pak, ona (beogradska štampa – prim. J. K.) govori tek uzgred, pa i to pogrešno. Istaknuta je tako misao, da jedinstvena država pretpostavlja jedinstvo zakonodavstva i da, prema tome, svako ustanovljavanje pokrajinskih parlamenata i pokrajinskih zakona znači federalizam.

Ova se tvrdnja ne može održati”, podvlači Jovanović i dodaje da sve zavisi od toga kakav je odnos pokrajinskih zakona prema državnim zakonima (Jovanović, 1990c: 361-362).

Budući da su sličnosti ondašnjih i današnjih dilema, kao i argumenta za i protiv decentralizacije i autonomije, takve da ih ne treba posebno apostrofirati, držim da je za našu raspravu korisnije uputiti na nekoliko osnovnih razlika. Prvo, sa nedavnim smanjivanjem države, tri stare političke opcije redukovane su u Srbiji na dve: centralističku i decentralističku. Drugo, jedna od programskih naslednica starih partija (Demokratska stranka) više ne smatra centralizam i negaciju istorijskih pokrajina okosnicom svoje državotvorne politike. Treće, beogradska štampa nije više listom protiv decentralizacije posredstvom autonomnih pokrajina. Četvrto, posle čitave decenije programskih ambivalencija, pa i kontroverzi oko demokratizujućih potencijala vojvođanske autonomije, danas možemo zaključiti kako su se, na ovaj ili onaj način, sve demokratske stranke u Srbiji priklonile modernim, evropskim obrascima realistične „politike prilagođavanja” (Lijphart) ili harmonizacije istorijski nasledjenih različitosti posredstvom asimetričnih institucionalnih rešenja, regionalističkog tipa. Najzad, petu ključnu razliku nalazim u bitno promenjenom evropskom okruženju i

zadacima epohe. Oni više nisu primereni filozofiji ekskluzivnog suvereniteta nacionalnih država. Pored institucija i procesa karakterističnih za Evropu otvorenih, demokratskih nacija, na delu su i komplementarni sadržaji, koji tvore Evropu regija; Evropu manjina i, naravno, Evropu građana.

Imajući na umu, kako teorijsku tako i interesno-političku pozadinu aktuelnih razlika, još nekoliko nalaza može baciti dodatno svetlo na ovo, pristrasnostima, zabludama, manipulacijama i skrivenim računicama moći zatamnjeno polje ustavne demokratije i podele vlasti.

Iz ogromnog korpusa teorijskih rasprava i komparativnih iskustava konstitucionalne demokratije izdvojiću tri ključne poruke. Prva je Fridrihova (*Carl J. Friedrich*) – da se „... zaista, u mnogim primerima teritorijalna podela vlasti pokazala efikasnijom od funkcionalne” (Fridrih, 1996: 100). Druga je Kelzenova (*Hans Kelsen*) – da „decentralizacija dopušta veće približavanje ideji demokratije nego centralizacija”. Štaviše, *pod uslovom da stanovništvo države nema jednoobraznu društvenu strukturu, teritorijalna podela državne teritorije na više ili manje autonomne pokrajine... može biti demokratski zahtev* (Kelzen, 1998: 374-378).

U „dosluhu” sa prethodnim, treću poruku šalje nam današnja Evropa, sa njenim iskustvima i standardima supsidijarnosti. O njihovom značaju Žak Delor (Jacques Delors) govori u smislu „stalne protivteže mehanizma preliivanja (*spill-over*) koji u složenom svetu teže da preterano optereće stupanj centralne vlasti” (Komšić, 2002a: 58-74), a Preambula Nacrta Evropske povelje o regionalnoj samoupravi (1997) to potvrđuje uverenjem da princip supsidijarnosti (i njemu primereni interaktivni aranžmani političko-institucionalnih odnosa između centralnih, regionalnih i lokalnih vlasti, kao i mehanizmi finansijske decentralizacije), predstavlja „veliki doprinos razvoju demokratije u Evropi i osnovu jednake legitimnosti na različitim nivoima vlasti – od lokalne, preko regionalne i nacionalne, do Evropske”.

Možemo li, danas, kazati da su navedene ideje i njima referentni snopovi institucija i političkih strategija postali neupitna svojina najuticajnijih političkih subjekata u Srbiji? U kojoj meri najrelevantniji ustavni projekti, kao što su nacrti Vlade i Predsednika Republike, komuniciraju sa duhom i slovom evropskih standarda demokratije i decentralizacije? Kakve su sličnosti, a kolike razlike između predloženih modela teritorijalne organizacije vlasti? Šta se može učiniti da se dođe do političkog kompromisa i ustavnog konsenzusa na platformi decentralizovane, evropske Srbije (Komšić, 2004b: 104-115)? Zašto se, ne samo pažljivijim analitičarima, već i široj javnosti, čini da je dogovor o ustavu tako blizu i, istovremeno, tako daleko? Ako smo ušli u fazu u kojoj ustavni projekti državnog poretka,

po prvi put u modernoj istoriji Srbije, imaju više sličnosti nego nepremostivih razlika, a čini se da jesmo, šta onda sprečava partije, koje su često „jače i od samog Ustava”, da izađu iz lavirinta aktuelno važeće, najviše pravne norme i saberu svoje i naše interese u liku novog ustavnog, „dugotrajnog mirovnog ugovora” (Bobio, 1990: 140-146)? Najzad, s obzirom da je usklađivanje vlasti i vlasništva imperativ moderne politike, jesmo li aktuelnim predlozima obezbedili neophodnu konceptijsku jasnoću oko ciljeva i mehanizama fiskalne decentralizacije? Kakva su, u tom kontekstu, stanovišta vojvođanskih institucija?

Ova i mnoga druga pitanja još ostaju bez razgovetnog i politički delotvornog odgovora. Jedan od mogućih i verovatnih, nažalost, ne spada u onaj krug Ofeovih „umirujućih odgovora”. Jer, egzaktno suočavanje sa stvarnošću upućuje na zaključak da razložni apeli za *racionalizacijom* političkog uma, „samoograničavanjem političkih elita” i kreacijom „kulture umerenosti” i „kompromisa kroz pregovore”, tek formulišu realno ostvarive zadatke bliže ili dalje budućnosti. Umesto takve komunikativne prakse, u Srbiji je, počev od 2000-te, pa sve do danas, na prioritarnom, političkom dnevnom redu druga tema. Okretanje glave od njenih strukturnih ishodišta i neprijatne spoljašnjosti naravno da ne rešava sam problem.

Radi se o jednom momentu koji istorija evropskih političkih institucija još ne poznaje dovoljno. Može se on nazivati „paradoksima demokratije”, „teretom dokazivanja”; „neizvesnim ishodima demokratskih procedura” i slično, jer ni takav kurs razmišljanja ne škodi u aktuelnim traganjima demokratije i države za svojim predmetom. Međutim, ne može se „sakrivati ispod tepiha” okolnost koju je Rejmon Aron (Raymond Aron) opisao tezom da „demokratski režimi nemaju zadatak da stvaraju države ili jedinstvo nacija...” (Aron, 1997: 173).

Stoga, budući da se današnja Srbija, u procedurama pluralističke utakmice i u atmosferi dubokih društvenih rascepa, upravo suočava sa svim nejasnoćama i rizicima takvih zadataka i nedovršenih poslova političkog „uživanja” državne moći, onda ne čudi što u magli prošlosti i budućnosti, koju mogu „do mile volje i sami da proizvode, svi naši ključni politički akteri izvanredno dobro znaju da njihova sadašnjost pre svega zavisi od odgovora na pitanje: koje stranke „gospodare” parlamentom i vladom, odnosno od manje-više uspešne „politike” u skladu sa intimnim motom: „Dodavola država, važno je da pobedimo na izborima”.

Ipak, možda neće biti reč o naivnosti, koju rađa i posve prirodna potreba da se veruje u „bolje sutra”, ako zaključim da šansa za novi veliki početak međupartijskog, a onda i dovoljnog društvenog konsenzusa, još nije potpuno

izgubljena. Ako je zbog različitih uverenja ili, pak, zbog pragmatičnih kalkulacija partijske dobiti i gubitaka, naše demokratske elite nisu iskoristile kad je bila na dohvata ruke, nakon oktobra 2000, možda će se, sada, kad ima mnogo više razloga za skepsu, ipak, desiti neočekivano dobre stvari.

Sve ostalo „miriše” na dugo putovanje u nedodiju.

LITERATURA

- Aron, Remon, 1997, *Demokratija i totalitarizam*, Sremski Karlovci-Noví Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Bibo, Istvan, 1996, *Beda malih istočnoevropskih država*, Sremski Karlovci-Noví Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Bobio, Norberto, 1990, *Budućnost demokratije*, Beograd, Filip Višnjić.
- Cirn, Mihael, 2003, *Upravljanje sa one strane nacionalne države*, Beograd, Filip Višnjić.
- Dal, Robert, 1994, *Dileme pluralističke demokratije*, Beograd, BIGZ.
- Dal, Robert, 1997, *Poliarhija*, Beograd, Filip Višnjić.
- Derida, Žak, 1995, *Sila zakona mistični temelj autoriteta*, Novi Sad, Svetovi.
- Đordano, Kristian, 2001, *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*, Beograd, Biblioteka XX vek.
- Elijas, Norbert, 2001, *Proces civilizacije*, Sremski Karlovci-Noví Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Fridrih, J. Karl, 1996, *Konstitucionalizam*, Podgorica, CID.
- Friedman, Milton, 1992, *Kapitalizam i sloboda*, Zagreb, Globus, Školska knjiga.
- Fukujama, Francis, 2002, *Kraj istorije i poslednji čovek*, Podgorica, CID.
- Fukujama, Francis, 2005, *Do we really know how to promote democracy*, Foreign Policy Association, www.fpa.org
- Gerc, Kliford, 1998, *Tumačenje kultura*, Beograd, Biblioteka XX vek.
- Gidens, Entoni, 1996, *Dirkem*, Beograd, Biblioteka XX vek.
- Gidens, Entoni, 1998, *Posledice modernosti*, Beograd, Filip Višnjić.
- Hantington, P, Semjuel, 2000, *Sukob civilizacija*, Podgorica, CID.
- Jovanović, Slobodan, 1990, *O državi*, Sabrana dela, Tom 8, Beograd, BIGZ.
- Jovanović, Slobodan, 1990a, „Naše ustavno pitanje u XIX veku”; U: *Političke i pravne rasprave*, Sabrana dela, Tom 2, Beograd, BIGZ.
- Jovanović, Slobodan, 1990b, „Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca”, U: *Političke i pravne rasprave*, Sabrana dela, Tom 2, Beograd, BIGZ.
- Jovanović, Slobodan, 1990c, „O federalizmu”, U: *Iz istorije književnosti*, Sabrana dela, Tom 11, Beograd, BIGZ.
- Karatnicky Adrian, Motyl Alexander, Schnetzer Amanda, Eds. 2003, *Nations in Transit 2003*, New York, Washington, D. C, Freedom House.

- Kelzen, Hans, 1998, *Opšta teorija prava i države*, Beograd, Pravni fakultet.
- Komšić, Jovan, 1996, *Etnodemokratija i regionalizam*, Novi Sad, KMS.
- Komšić, Jovan, 2000, *Teorije o političkim sistemima*, Beograd, Institut društvenih nauka.
- Komšić, Jovan, 2002, „Programska evolucija partija”, U: *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*, Ur. Vladimir Goati, Beograd, Institut društvenih nauka, Friedrich Ebert Stiftung.
- Komšić, Jovan, 2003, „Istorijsko-etnički rascepi i politička pregrupisanja u Srbiji”, U: J. Komšić, D. Pantić, Z. Đ. Slavujević, *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Beograd, Friedrich Ebert Stiftung, Institut društvenih nauka.
- Komšić, Jovan, 2004, „(Kvazi)državnost i reforme – ogled o iskušenjima zakasnele tranzicije u Srbiji”, Uvodno saopštenje na Okruglom stolu, „Kikindski dijalozi”, Kikinda.
- Komšić, Jovan, 2004a, „Konsolidacija demokratije i (ili) neumorno institucionalno eksperimentisanje”, U: *Sociološki pregled*, januar-jun 2004, no. 1-2, Beograd, Sociološko društvo Srbije.
- Komšić, Jovan, 2004b, „Partijski koncepti regionalnih i pokrajinskih autonomija”, U: *U susret novom ustavu Srbije*, Beograd, Friedrich Ebert-Stiftung.
- Konstan, Benžamen, 2000, *Principi politike i drugi spisi*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Lijphart, Arend, 1992, *Demokracija u pluralnim društvima*, Zagreb, Globus.
- Lijphart, Arend, 2003, *Modeli demokratije*, Podgorica, CID.
- Linc, Huan, Stepan, Alfred, 1998, *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Beograd, Filip Višnjić.
- Lipset, Martin, Sejmor, 1969, *Politički čovek*, Beograd, Rad.
- Mils, Rajt, 1998, *Elita vlasti*, Beograd, Plato.
- Motyl Alexander, Schnetzer Amanda, Eds. 2004, *Nations in Transit 2004*. New York, Washington, D. C, Freedom House.
- Ofe, Klaus, 1999, *Modernost i država*, Beograd, Filip Višnjić.
- Parsons, Talkot, 1992, *Moderna društva*, Niš, Gradina.
- Plessner, Helmuth, 1997, *Zakašnjela nacija*, Zagreb, Naprijed.
- Pusić, Eugen, 1999, *Država i državna uprava*, Zagreb, Pravni fakultet.
- Sartori, Đovani, 2001, *Demokratija – šta je to?*, Podgorica, CID.
- Šmit, Karl, 2001, „Pojam političkoga”, U: *Karl Šmit i njegovi kritičari*, Ur., S. Samardžić, Beograd, Filip Višnjić.
- Štiglic E. Džozef, 1999, „Kuda idu reforme?”, U: *Financing*, Br. 11-12, Novi Sad: FINANCING Centar.
- Tenis, Ferdinand, 1969, „Zajednica i društvo”, U: *Teorije o društvu*, T. Parsons, E. Šils, K. D. Neigel, Dž. R. Pits, Eds., Beograd, Vuk Karadžić.
- Tili, Čarls, 1997, *Suočavanje sa društvenom promenom*, Beograd, Filip Višnjić.
- Vukotić, Veselin, 2002, „Kako izbjeći kolektivnu iluziju lakih rešenja u periodu tranzicije?”, U: *Socijalna slika i reforme u Srbiji*, Zoran Lutovac Ur., Beograd, Friedrich Ebert-Stiftung.

PETAR ĐUKIĆ

Tehnološko-metalurški fakultet, Beograd

Pet godina ekonomske tranzicije u Srbiji: Učinci reformi i razvoj privrede 2000-2005.

1. Zabrinjavajuće kratkoročne tendencije

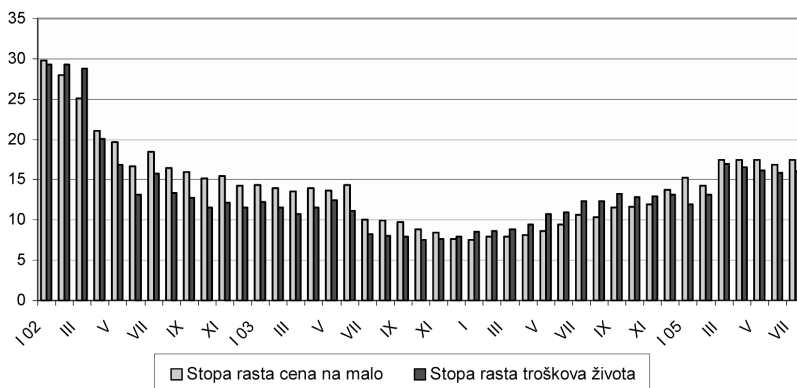
U petoj godini radikalnih ekonomskih promena, nakon čitave lepeze primenjenih mera klasične deregulacije, liberalizacije, makroekonomske stabilizacije, privatizacije itd., od strane reformskih paketa sve tri, do sada delatne, demokratske vlade, Međunarodni monetarni fond i Svetska banka, kao uostalom i Evropska unija, imaju čitav niz primedbi na odvijanje ovdašnjih reformi.¹ Te primedbe se tiču uglavnom karaktera ekonomskog sistema koji nije postao u dovoljnoj meri tržišni, efikasan niti konkurentan, kako bi se prilagodio zahtevima svetskog tržišta i međunarodne konkurencije. Uprkos brojnim pohvalama ovdašnjim reformama koje su dolazile sa međunarodne ekonomskopolitičke scene i sa ovdašnje analitičke scene u periodu 2001-2003, tokom poslednje dve godine većina relevantnih pokazatelja govori o tome da su pomenute primedbe proistekle iz stvarnih nepovoljnih tendencija i rezultata koji su daleko ispod standarda relativno uspešne privrede u tranziciji. Razmotrimo ih ponaosob.

1 Najnovije saopštenje iz Vašingtona, objavljeno u domaćim medijima 7. septembra 2005. glasi da MMF ne vidi način da Srbija i Crna Gora ispuni reformske obaveze koji se odnose na sektor javne energetike i reformu penzionog sistema do kraja oktobra, kako bi bio realizovan trogodišnji aranžman koji bi, na direktan ili posredan način (realizacijom poslednje tranše kredita i otpisom dela spoljnog duga) trebalo da obezbedi bezmalo 900 miliona dolara. Istovremeno u Srbiji je, sa ogromnim zakašnjenjem otpočeo grozničavi posao pripreme reforme sistema penzija, kao i rekonstrukcije NISa.

1.1. Inflacija

Kada je u pitanju opšti rast cena kao sintetički pokazatelj makroekonomske nestabilnosti i efekata ostvarenih tržišnih reformi, kratkoročni podaci nakon pregleda stanja tokom prve polovine 2005. veoma onespokojava-ju. U šestom i sedmom mesecu 2005. godine inflacija na godišnjem nivou iznosi oko 17%. Opšte stručno stanovište glasi da bi svaka zemlja u tranziciji nakon tri godine sprovođenja stabilizacionih reformskih mera, morala da drži inflaciju ispod 5% na godišnjem nivou. To je uostalom praksa u najvećem broju zemalja u reformi, pa čak i u svim ostalim bivšim jugoslovenskim državama. Danas je Srbija zemlja sa najvišom inflacijom u Evropi. Iza nje je Rumunija koja sredinom 2005. ima godišnji rast cena oko 9%.

Precizni kratkoročni podaci govore da su maloprodajne cene u julu 2005. u odnosu na isti mesec prethodne godine bile u proseku više za 17,5% a troškovi života za 16%. Pri tome se mora naglasiti da je „čvrsto opredeljenje” nosilaca ekonomske politike za 2005. bilo obaranje inflacije ispod 10%, do kraja 2005, što je za većinu nezavisnih analitičara s obzirom na tadašnje okolnosti, u samom startu zvučalo kao nemoguće.² Čak i pod pretpostavkom smirivanja inflatornih tendencija na osnovu stabilizacije svetskih cena nafte, enegrije i baznih metala, do kraja godine, uz inflaciju od oko 0,8% mesečno u proseku, 2005. godinu Srbija će okončati sa godišnjom inflacijom od oko 15%, i to naravno uz veoma loš makroekonomski signal koji se tiče dvogodišnjeg permanentnog rasta inflacije nakon 2003. godine (slika 1).

- Slika 1. Pad i uspon inflacije u Srbiji meren stopom porasta maloprodajnih cena i troškova života u odnosu na isti mesec prethodne godine od I 2002. do VII 2005.

2 Videti primera radi publikaciju MAP, Instituta ekonomskih nauka br. 10-12 2004. (redaktori P. Đukić i S. Grk) str. 9-12.

Pošto, dakle, obaranje inflacije nije išlo po predviđenom scenariju, evo dve godine (od kraja 2003.) srpska privreda se nalazi u stanju povišene makroekonomske nestabilnosti koja ni u kom slučaju ne obećava uspeh aktuelne faze reformi i privredni razvoj u skladu sa očekivanjima. A uporno ponavljanje lekcija iz bitke sa inflacijom ne omogućava brzo okončanje tranzicionog perioda i početak ekonomskog razvoja na trajnim osnovama.

1.2. Proizvodnja

U petoj godini tranzicije, pogoršanje trendova u proizvodnji ukazuje da se izvesne promene u prethodnim godinama nisu odvijale u skladu sa potrebama zemlje u reformi. Industrijska proizvodnja za prvih šest meseci 2005. bila je manja za 2,1% u poređenju sa istim periodom prethodne godine, uprkos činjenici da je prema svim planiranim projekcijama trebalo da se ostvari rast od najmanje 4,5%. Preostaje da se, uz izvesno ubrzanje dinamike rasta industrije, do kraja godine tek pokuša sa ostvarenjem prošlogodišnjeg nivoa, sa verovatnijim ishodom minimalnog pada.

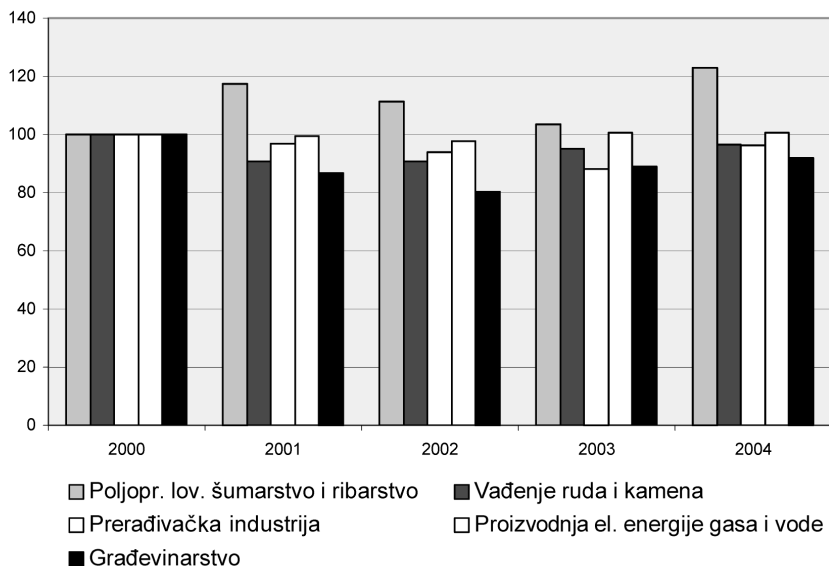
Poljoprivredna proizvodnja je startovala veoma nepovoljno, delom usled vremenskih nepogoda, poplava i kiše, pa se objektivno može računati na njeno znatno smanjenje u odnosu na 2004. godinu. Imajući u vidu da industrijska i poljoprivredna proizvodnja zajedno čine blizu polovinu *društvenog proizvoda*³, ovaj agregat, koji statistički najbolje ukazuje na stanje realne ekonomske aktivnosti, po svojoj prilici biće jedva za jedan ili dva procenta veći u odnosu na prethodnu godinu.

Međutim, postoji i još jedan makroekonomski pokazatelj ukupne ekonomske aktivnosti koji pomalo oblažava sivilo prethodne slike. To je *bruto domaći proizvod* (koji pored proizvodnje, obuhvata sve uslužne delatnosti, dakle i zdravstva, prosvete, kulture itd, ubrajajući i poreze, kao i vrednost neto eksporta) čije je kratkoročno (kvartalno) merenje u odnosu na isti period protekle godine tek odnedavno počelo u domaćoj statistici. Tako je Zavod za statistiku nedavno saopštio da je, mimo svih očekivanja, u Srbiji bruto domaći proizvod u prvom kvartalu 2005. godine povećan za čitavih 5,2% u odnosu na odgovarajući kvartal prethodne godine.

Kada je reč o rastu proizvodnih delatnosti u okviru bruto domaćeg proizvoda na srednji rok, učinci su veoma slabi, pre svega u slučaju indu-

3 Društveni proizvod se još vodi u ovdašnjoj statistici kao jedan od pokazatelja makroekonomske aktivnosti, i za razliku od bruto domaćeg proizvoda (GDP), ne obuhvata tzv. neproizvodne usluge kao što su ostvreni prihod u prosveti, zdravstvu, kulturi itd.

strijske proizvodnje (prosečni godišnji rast od 1,5%) kao i poljoprivredne proizvodnje, čija je dinamika više-manje uslovljena vremenskim i prirodnim fluktuacijama (slika 2).

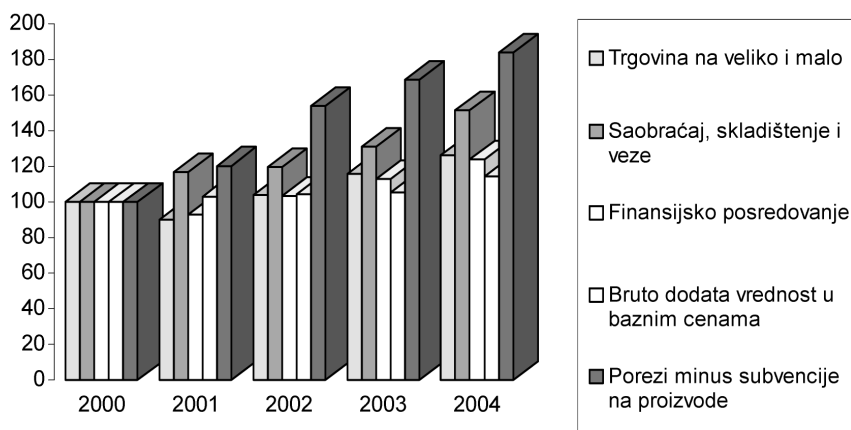
• Slika 2. Slab učinak rasta proizvodnje 2000-2004.

Na slici broj 2 vidi se da je u 2005. industrijska proizvodnja, iako generalno oficijelno veća za oko 5% u odnosu na 2000. godinu, u prerađivačkom sektoru ili sektoru vađenja ruda i kamena čak je niža u odnosu na 2000. godinu, dok je poljoprivreda sa šumarstvom lovom i ribarstvom, nakon uspona i padova tokom poslednjeg petogodišta povećana u 2004. godini za oko 22%. u odnosu na 2000.

U čemu je tajna tolikih razlika u registrovanim promenama ekonomske aktivnosti? Upravo u pristupu ukupnoj ekonomskoj aktivnosti, koja se u tranzicionom periodu takoreći *spontano restrukturira* u pravcu *daleko većeg učešća usluga*, posebno trgovine u privrednoj aktivnosti, što je opet povezano sa liberalizacijom uvoza i spoljnotrgovinskim deficitom. Naime, u okolnostima povećanja uvoza i opšte kupovne moći stanovništva, pre svega usled stabilizacije valute, sporiyeg rasta deviznog kursa u odnosu na domaće cene, kao i na osnovu donacija, trgovina, naročito ona na malo, pokazuje daleko veći rast obima nego proizvodnja. Razume se da je prapatni nepovoljni efekat porast spoljnog zaduženja zemlje.

Tako se može pokazati da su tokom nekoliko proteklih godina najveće učešće u rastu domaćeg bruto proizvoda Srbiji obezbeđivali trgovina i

usluge (trgovina je povećana 29%, a saobraćaj preko 45%) od kojih posebno telefonija, saobraćaj, turizam (slika 3.). Razume se da je najviše izražen rast vrednosti stavke poreza umanjjenih za subvencije na proizvode, što je rezultat pre svega intenzivne fiskalne reforme (čitaj većeg poreskog obuhvata ukupne, do tada neoporezovane ekonomske aktivnosti).

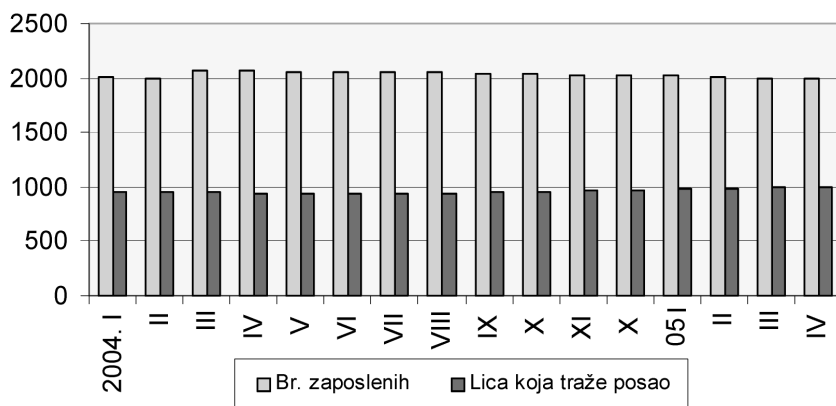

- Slika 3. Rast bruto domaćeg proizvoda zasniva se uglavnom na porastu vrednosti trgovine i usluga, kao i poreza odnosno obračunate novododate vrednosti, što će reći na legalizaciji dela sive ekonomije
Izvor: Republički zavod za statistiku, „Sistem nacionalnih računa 2000-2003“ i „Kvartalni nacionalni računi“ (<http://statserb.sr.gov.yu>)

1.3. Zaposlenost

U 2005. godini tendencije zapošljavanja i nezaposlenosti krenule su takođe u veoma lošem pravcu. Po prvi put u Srbiji je broj zvanično nezaposlenih prevazišao polovinu ukupnog broja zaposlenih lica. Preciznije rečeno, broj zaposlenih je već u IV mesecu 2005. pao ispod dva miliona dok je broj nezaposlenih popeo na blizu milion, precizno na 984.000 (slika 4).

Kada je reč o zapošljavanju valja imati u vidu i *kontroverzu o stvarnoj i oficijelnoj nezaposlenosti*. Dosadašnja evidencija broja prijavljenih nacionalnoj službi zapošljavanja trenutno registruje blizu milion nezaposlenih, od kojih oko sto hiljada se smatra fiktivno prijavljenim. Pošto im se, kako kažu službe, ne može ući u trag ova lica se ne smatraju licima koja aktivno traže posao. A ova druga kategorija (nezaposleni koji aktivno traže posao) prema evidenciji Republičkog zavoda za statistiku iznosi blizu 900.000 lica i čini stopu nezaposlenosti od oko 28%. sredinom 2005.

• Slika 4. Broj evidentiranih nezaposlenih lica početkom 2005. premašio je polovinu ukupnog broja zaposlenih u javnom društvenom i privatnom sektoru zajedno.

Međutim, broj tih lica je krajem 2004. iznosio oko 40.000 manje nego sredinom 2005, a oficijelna stopa nezaposlenosti u Srbiji bila je 27%. Dakle tendencija laganog smanjivanja broja nezaposlenih kao i stope nezaposlenosti, koja je bila na delu od sredine 2003. godine do jeseni 2004. preokrenuta je u 2005. godini u (negativnom) pravcu povećavanja broja nezaposlenih.

Zakasnele tranzicione promene, posebno *restrukturiranje javnih i društvenih preduzeća i službi*, koje na izričit zahtev međunarodnih finansijskih institucija nešto većim intenzitetom počinju u drugoj polovini 2005. godine (u kojoj se inače, nakon u tom pogledu dobre 2004, oseća izrazita kriza investicija i proizvodnje) doneće mnogo nevolja, ne samo u pogledu rasta nezaposlenih već i u smislu intenzivnijeg socijalnog raslojavanja, porasta siromaštva i broja tranzicionih gubitnika u privredi i društvu Srbije. Dodatna je nezgoda što se sve to dešava u okolnostima kada su donacije gotovo presahle i kada Srbiju očekuju velika međunarodna politička i ekonomska iskušenja u vezi sa rešavanjem problema doslednije saradnje sa Haškim tribunalom, kao i sudbine Kosova, a sve u svetlu otpočinjanja pregovora o asocijaciji i pridruživanju Evropskoj uniji.

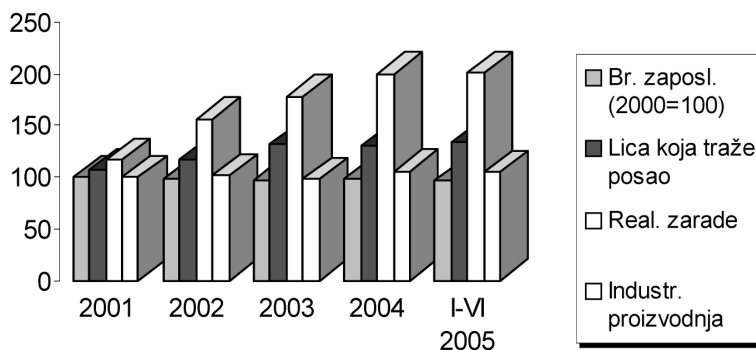
2. Srednjoročno: Do poboljšanja – na problematičan način

2.1. Potrošnja iznad produktivnosti

Nakon promena ekonomskog sistema i politike do kojih je došlo 2000. godine najopštija ocena privrednog razvoja mogla bi da glasi: porast zarada i standarda stanovništva nije u stvarnosti bio tako izražen kako

sugerije zvanična statistika, ali je ipak bio daleko *iznad rezultata povećanja produktivnosti rada*. Gotovo svi zvanični podaci govore da promene koje su u međuvremenu nastupile nisu osigurale održiv, trajan i kvalitetan ekonomski rast i privredni razvoj. O tome verovatno dovoljno svedoči grafikon na slici 5. koji ukazuje na razlike u rastu osnovnih ekonomskih indikatora od 2000-2004.

Iz grafikona sa pomenute slike najpre se može videti da su *najdinamičnije rasle prosečne realne zarade* u Srbiji i da je njihov realni nivo u 2004. bio više nego dvostruko veći u odnosu na bazu iz 2000. godine. Taj rast je nastavljen u periodu I-VI 2005. kada je nivo realnih prosečnih plata bio veći za 6,2% u odnosu na odgovarajući period protekle godine. Nažalost, nije isto sa industrijskom proizvodnjom koja je, kako je već rečeno u prvom polugodištu 2005. smanjena za oko 2% u odnosu na odgovarajući period 2004. U periodu 2000-2004. ukupni broj zaposlenih smanjen je za 3 %, dok je broj evidentiranih nezaposlenih lica (koja traže posao) povećan za 30%. Već je rečeno da su ove nepovoljne tendencije nastavljene u 2005.

• *Slika 5.* Grafički prikaz osnovnih socijalnih indikatora u korelaciji sa industrijskom proizvodnjom od 2001. do uporedivih polugodišnjih podataka I-VI. 2005. godine (2000=100)

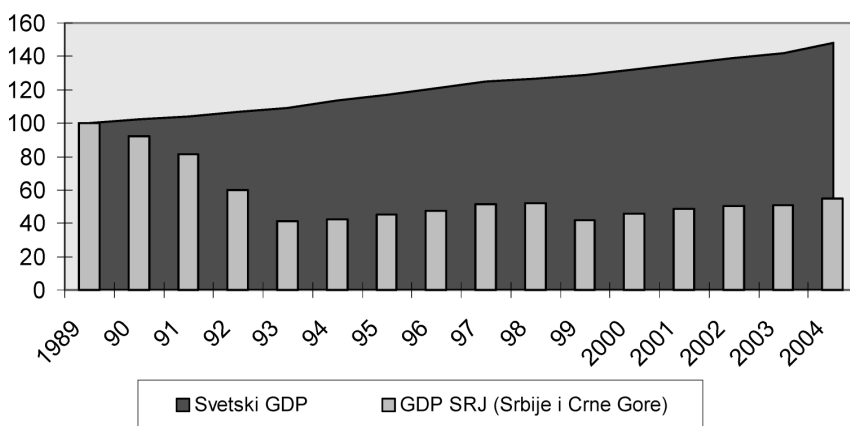
Izvor: Republički zavod za statistiku „Statistički pregled“ 2004. i proračun autora na osnovu prethodnih statističkih saopštenja za 2004. i 2005.

Uporedo sa ovim podatkom vredi posmatrati *proizvodne rezultate* u 2004, koji su prema do sada objavljenim podacima, mereni nivoom fizičkog obima industrijske proizvodnje u 2004. biti veći za svega 5,5%, a prema nivou bruto domaćeg proizvoda (GDP) taj nivo je veći za oko 22% (sve u odnosu na 2000). Međutim, čak ni ova poslednja, najviše izražena,

stopa rasta GDP od oko 22%, imajući u vidu da je reč o čitavom petogodištu, nije impresivna, s obzirom da je podrazumevala prosečni godišnji rast od 4,6%, odnosno da tolikom stopom u nastavku istog scenarija Srbija ne bi postigla nivo prethodno maksimalnog GDP-ja (iz davne 1986.) čak ni za sledećih 15 godina.

2.2. Srbija i svet: nekad i sad

O tome kako su se u prethodnom periodu kretali ovdašnji i globalni društveni bruto proizvodi najbolje svedoči sledeći grafikon koji prikazuje korelaciju rasta svetske i ovdašnje ekonomije od 1989. do 2004. (slika 6)

- Slika 6. Poređenje rasta svetske privrede i ekonomije Srbije i Crne Gore (najpre kao dela SFRJ, zatim u okviru SRJ i konačno u državnoj zajednici (baza 1989=100))

Širi komentar grafičkog prikaza dugoročnih ekonomskih promena u Srbiji i Crnoj Gori u odnosu na svetsku privredu nije potreban, ako se navede da je u toku petnaestogodišnjeg perioda globalni GDP povećavan skromnom godišnjom stopom od oko 2,6%, da bi kumulativno bio uvećan za 46%, dok je u istom periodu, nakon svih padova i oporavaka, ekonomska aktivnost Srbije i Crne Gore u 2004. tek na nivou od oko 54% u odnosu na 1989.

Šta to znači sa razvojnog stanovišta u pogledu naših šansi u budućnosti? Ništa drugo nego da smo sa pozicije *srednje razvijenosti* u međuvremenu spali na poziciju *nerazvijenog dela sveta*. Krajem osamdesetih godina XX veka, GDP Jugoslavije kao srednje razvijene zemlje bio je nešto iznad

3000 tadašnjih USA dolara po stanovniku odnosno neznatno iznad svetskog proseka. Sadašnji GDP SCG po stanovniku iznosi oko 2700 tekućih dolara (prema zvaničnoj vladinoj interpretaciji, i posle permanentnog dvogodišnjeg slabljenja dolara). To je u odnosu na prosečni svetski GDP po stanovniku koji danas iznosi oko 6500 dolara, samo oko 40%.

Stopa rasta svetske ekonomije tokom poslednjih petnaest godina i pretežno katastrofični period za srpsku ekonomiju, koji je iza nas tokom poslednjih petnaest godina, već su u toj meri promenile našu relativnu ekonomsku poziciju, da se ne može govoriti o bilo kakvim povoljnim relativnim pozicijama i boljim perspektivama uz prosečne svetske, pa čak i domaće stope rasta, ostvarene u poslenjem srednjoročnom periodu.

Popravljanje relativne pozicije jedne zemlje u međunarodnim relacijama podrazumeva *ubzrzan ekonomski razvoj i natprosečnu stopu rasta*, kako bi se nadoknadilo dugoročno zaostajanje, ne samo u odnosu na svet već i u odnosu na najveći broj zemalja u tranziciji. Tezu da je tako nešto moguće u relativno kratkom roku, već su eksploatisali (pre svega kao političko i predizbornopropagandno oružje) mnogi ovdašnji politički faktori, od Đinđićeve vlade početkom 2001. pa do aktuelne vlade Srbije. Reč je o tzv. „skokovitom rastu”. U jednoj interpretaciji govorilo se čak o takvom tempu rasta kojim bi se već do 2010. omogućilo dostizanje nivoa GDP-a Srbije iz 1990. godine.⁴ A to bi podrazumevalo prosečni godišnji rast od preko 8%. Ako se samo pogleda osnovni trend ostvarenog rasta tokom poslednje četiri godine i prosečna stopa od 4,6%, vidi se koliko je ta projekcija bila nerealna.

U svakom slučaju teorije sustizanja nekog zamišljenog eksternog partnera (svojevremeno su to za SSSR po obavezi bile SAD) još su aktivne kao podloga za optimističke ekonomske koncepcije, zasnovane ne idejama ovdašnjih „velikih komparativnih prednosti” u raspoloživim „prirodnim resursima”, „jeftinoj radnoj snazi”, „neiskorišćenim industrijskim kapacitetima” preostalim za privatizaciju. Nema potrebe obrazlagati neutemeljenost ovakvih koncepcija na danas vladajućim tržišnim kriterijumima, tehnološkim parametrima i stvarnim globalnim ekonomskim tokovima, odnosno izmenjenim strukturnim okolnostima svetske ekonomije. Srbija definitivno nema strateške prednosti poput obilnih prirodnih resursa (deficit energije od 40% ukupnih potreba je paradigma realiteta) atraktivnu

4 Takva projekcija bila je data kao podloga za prezentaciju Strategije tehnološkog razvoja Srbije do 2010. godine, predstavljene u toku leta u Sava-centru od strane tadašnjeg ministra za nauku gospodina Domazeta.

industriju ili tržište za investicije, niti jeftinu radnu snagu za globalne uslove i troškovnu konkurenciju. Štaviše, još uvek se u Srbiji troši više nego što se proizvodi, infrastruktura nije dovoljno unapređena, nije je formirala kritična masa (privatnog) kapitala i nove tehnologije, zaposlenost nije restrukturirana, niti je radna snaga dovoljno fleksibilna i produktivna.

S druge strane, realni socijalizam je mrtav, globalna konkurentnost je uznapredovala daleko više nego što su to prilike dozvoljavale u domaćoj privredi. Strane investicije do sada nisu pricale tempom koji bi omogućio dinamičnije oporavljanje ovdašnje privrede dugoročno gledajući u odnosu na ostale zemlje u tranziciji.

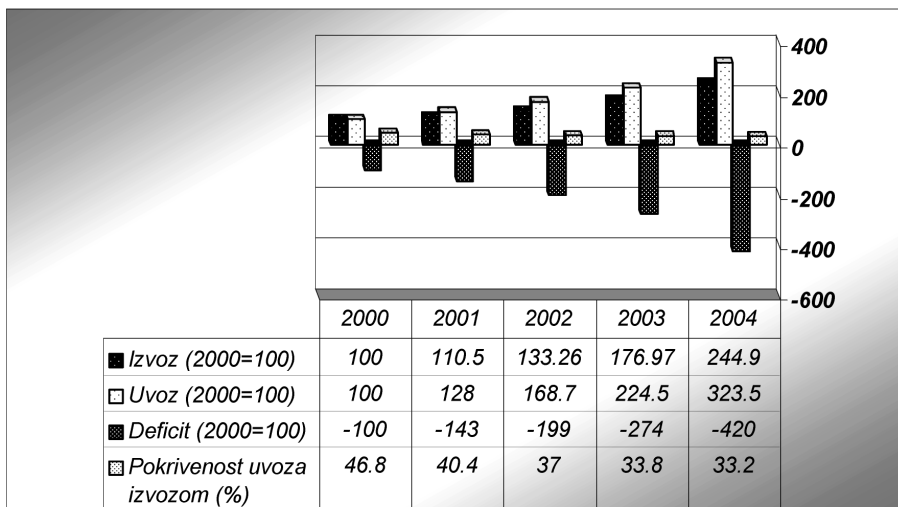
Iz prethodnog se nameće zaključak da teoriju „skokovitog rasta” i „sustizanja” treba što pre napustiti u korist *održivog razvoja u skladu sa okolnostima* i neophodnom socijalnom ravnotežom u kojima bi se postepeno *popravljalno ekonomsko-tehnološko stanje u zemlji* i obezbedio kvalitetan ekonomski rast koji bi poboljšavao kvalitet života i otvarao perspektive za buduće generacije.

2.3. Trgovinski deficit, uvoz i spoljni dug

Drugi efekti problematičnog rasta standarda, uvoza i potrošnje koji nisu bili zasnovani na rastu produktivnosti rada, leže u činjenici prave eksplozije uvoza i deficita spoljne trgovine i međunarodnih plaćanja. Na slici 7. moguće je registrovati pravu eksploziju izvoza do koje je došlo zahvaljujući ne samo spoljnoj liberalizaciji, prilivu sredstava od donacija i međunarodnom otvaranju zemlje nakon 2000. Naime dodatni uzrok je politika relativno fiksnog kursa dinara koja je primarno poslužila u borbi za stabilizaciju tržišta i cena, ali je svoj negativni efekat pokazala kroz smanjenje pokrivenosti uvoza izvozom sa oko 47% u 2000. na svega 33% u 2004. I dok je izvoz za četiri posmatrane godine povećan manje od dva i po puta, uvoz je narastao preko 3,2 puta, a trgovinski deficit je dostigao sledeće razmere (slika 7).

Loša konsekvencija proinflatornog i pretežno potrošačkog razvoja u proteklim godinama ogleđa se posebno u podatku da je *spoljnotrgovinski deficit* od 1.772 miliona dolara u 2000. godini narastao na približno 7.400 miliona dolara i da je faktički *učetvorostručen*. Kumulativni deficit ostvaren nakon demokratskih promena u Srbiji i Crnoj Gori od 2001-2004. iznosio je blizu 18 milijardi evra. To je vrednost približno jednaka jednom godišnjem bruto društvenom proizvodu Srbije, koja govori da je (samo za četiri godine) u toliko većoj vrednosti robe iz inostranstva uveze-

no i na razne načine utrošeno u zemlji umeđuvremenu. Na čitaocu je da prosudi u kojoj meri je ta utrošena vrednost povećala ovdašnje proizvodne mogućnosti, i poboljšala infrastrukturu, tehnologiju, socijalni sistem, stanje životne sredine itd. Ili je možda najveći deo te vrednosti, bilo na koje načine da je pokrivan, otišao u neproduktivnu potrošnju.

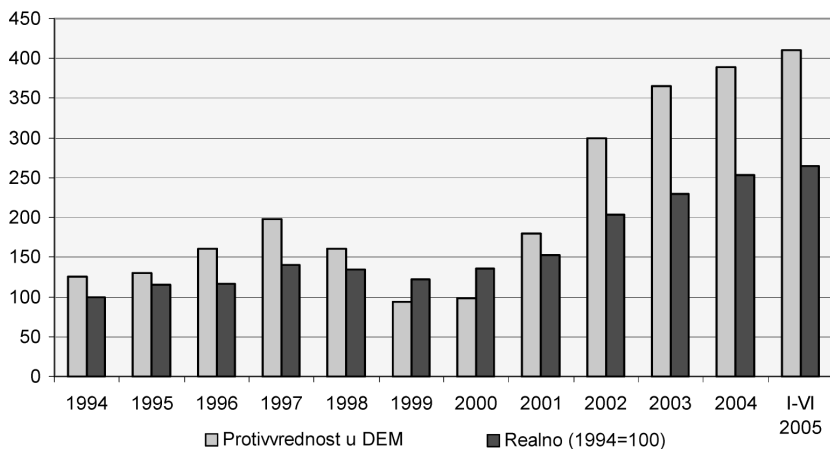
- Slika 7. Gomilanje spoljnotrgovinskog deficita – jedan od najvećih problema razvoja srpske privrede, prema nalazima MMFa i nosilaca ekonomske politike, postao je tek nakon 2004. godine, kada je deficit trgovine i plaćanja doživeo kulminaciju

3. Razvoj i perspektive standarda: O teorijama sustizanja

3.1. Zarade: različiti aršini vrednovanja

U okolnostima ovdašnjih ekonomskih katastrofa uzrokovanih ratovima, lošom ekonomskom politikom, hiperinflacijom, sankcijama i bombardovanjem, bilo je moguće *manipulisati različitim parametrima* kada je u pitanju standard građana na osnovu njihovih primanja u „čvrstoj” valuti. Naime, u okolnostima zatvorene ekonomije i u odsustvu odgovarajućeg deviznog tržišta, slobodni kurs strane valute, podstaknut inflacijom, dostizao je visine koje su davale nerealnu sliku o padu a pri stabilizaciji makroekonomskih prilika o dinamičnom usponu standarda. Tako na primer, u toku hiperinflatorne 1993. godine, prosečne zarade su tokom jesenjih i zimskih meseci pale čak ispod deset nemačkih maraka po tzv. crnom tržišnom kursu, da bi odmah nakon primene Avramovićevog stabilizacio-

nog programa u 1994. godini porasle na 125 tadašnjih nemačkih maraka. Ta vrednost je rasla do 1999. godine kada je usled bombardovanja, ratnog smanjenja privredne aktivnosti i novih sankcija, pala na svega 95 DEM. Pod uslovom da se za jedan evro uzme vrednost od dve nemačke marke poređenje ovdašnjih realnih zarada po unutašnjoj kupovnoj moći, kao i njihove protivuvrednosti u evrima može biti predstavljeno slikom 8.

- *Slika 8.* Daleko skromniji rast realnih zarada po kupovnoj moći (u stalnim dinarima) u odnosu na rast protivuvrednosti i prosečnih neto zarada u „čvrstoj“ valuti tokom perioda valutne stabilizacije
Izvor: saopštenja službene statistike i obračun autora. Radi pojednostavljenja vrednost jednog evra nakon 2001. godine hipotetički je pretvorena u vrednost dve nemačke marke

Realne mesečne zarade su, nakon stabilizacije, zahvaljujući Avramovićevom „čvrstom“ dinaru od 1994. do 2004. godine povećane za preko dva i po puta dok su prosečne zarade prema njihovoj vrednosti u evrima (DEM) u međuvremenu narasle sa 125 DEM iz 1994. na blizu 380 u 2004. godini. To povećanje iznosilo je, dakle, više od 3,04 puta. Čak i da činjenica da zarađujemo daleko više u stranoj valuti nego što se činilo da će tako biti iz aspekta stanja u 2000. nešto posebno (psihološki) znači našim građanima i političarima, trebalo bi uzeti u obzir podatak o efektu inflacije u zoni nemačke marke (1 – 1,5% godišnje) a u zoni evra čak i od 2 – 2,5% prosečno godišnje, zbog čega je u međuvremenu realna vrednost evra smanjena za oko 25%. Ili, jednostavnije rečeno, *kupovna moć 190 evra koliko je iznosila prosečna plata u Srbiji tokom 2004 (380 hipotetičkih DEM) nije ista kao istog nominalnog iznosa u 1989. godini, Ekvivalentna vrednost*

(po kupovnoj moći iz 1989. godine) prema zvaničnoj računici deflacionirana iznosi $380:1,35 = 281$ DEM (u stalnim cenama). Eto zašto, između ostalog, argumenti o porastu standarda izraženom u vrednostima zarada u stranoj valuti, nisu najbolji način vrednovanja.

Još jedan podatak (slika 8) zaslužuje komentar. Ako se uzme u obzir da su prosečne realne zarade dugoročno gledano (i pored natprosečno strmoglavog pada tokom 1992. i posebno 2003. godini, kada su se smanjile sve do 14% realnog nivoa iz 1989. godine) opet na putu da uskoro dostignu realni nivo iz 1989. godine, postavlja se pitanje koliko su takvi statistički pokazatelji pouzdani. Naime, zar je moguće da ćemo za godinu-dve dostići realne zarade kao u vremenu najviše ekonomske aktivnosti i standarda iz 1989. godine, a pri realnom nivouu GDP-a samo od oko 60% iz tog perioda? I, konačno, na kakvim se opštim makroekonomskim indikatorima zasniva taj rast? Komparacija se može videti u tabeli 1.

• Tabela 1. Makroekonomski indikatori u Srbiji (%)

Osnovni ekonomski indikatori	2000	2001	2002	2003	2004	I-VI 2005	2004/2000
BDP, % rasta na pret. godinu	5,2	5,1	4,5	2,4	8,6	-	22***
Industrijska proizvodnja, % rast	...	0,1	1,7	-3,0	7	-2.1	5,4
Prosečna nominalna neto plata, u din****	2 698	6 083	9 208	11 500	14128	16094	...
Realni rast u odnosu na prethodnu godinu	105.5	116.5	129.9	113.6	109.2	6,2	87
Odnos potrošačke korpe i prosečne zarade	2,36	1,84	1.25	1.04	0.9		...
Plate u evrima	45	140	166	176	191	106	323
Stopa registrovane nezaposlenosti	25,61	26,83	29,03	31,84	31	32	...
Procentualna promena	...	4,76	8,17	9,69	-3	4,5	...
Spoljnotrgovinski bilans, u milionima USD**	-1 772	-2 540	-3 539	-4 856	-7 438	-472	..
U %	17,2	43,3	39,3	37,0	44	-	295,5
Maloprodajne cene, % rast	70	91,8	19,5	11,7	14.7	17	186.7
Troškovi života, % rast	79,6	93,3	16,6	9,9	12.5	16	176.9

Izvor: Institut G17 (2004, Izveštaj o tranziciji: 89) kao i prethodna saopštenja RZS i procene autora, koje se odnose na 2004*

Napomene: Bez Kosova i Metohije; ** Za period 2000-03 – podatak se odnosi na SRJ; a zatim na SCG *** Procenjeni podatak dobijen je na osnovu nove metodologije obračuna BDP koja daje nešto povoljnije rezultate u odnosu na prethodnu.

Kada se stvari posmatraju kroz nešto povoljniju (ružičastu) prizmu, na osnovu nove statističke metodologije, ispada da je bruto domaći proizvod u 2004. u poređenju sa 2000. godinom porastao za oko 22%⁵. I dok je industrijska proizvodnja u istom periodu porasla samo za nešto više od 4%, prosečne nominalne zarade su (pre svaga zahvaljujući visokoj inflaciji) porasle više od pet puta, ali su i realno porasle više od 100%, kako je navedeno i prikazano na slici 2. Na pitanje kako je to moguće, ekonomski odgovor glasi – na tri načina, ili delovanjem sledeća tri faktora: dodatnih eksternih izvora (donacija i kredita), smanjivanjem broja zaposlenih i povećavanjem nezaposlenosti, kao i daljim trošenjem tzv. supstance nacionalne ekonomije, odnosno raubovanjem kapitalne osnove. Razume se da sve u ekonomiji ima svoju cenu, pa i ovakav način alimentiranja zarada i standarda.

3.2. O bržem rastu zarada u odnosu na produktivnost

Prosečne zarade u Srbiji veoma su brzo napredovale nakon ovdašnje demokratizacije i otvaranja zemlje. Do tog je došlo između ostalog i na osnovu kontinuiteta dominantnih ekonomskih odnosa koji su zadržani iz samoupravnog perioda (pa i realnog socijalizma uopšte)⁶ po kojima *plate imaju prioritet* u odnosu na akumulaciju i investicije. U fond zarada je, na ovaj ili onaj način, otišao i najveći deo međunarodne pomoći, donacija kao i deo novih kredita. Na to upućuje i podatak o izraženijem rastu trgovine posebno neproizvodnih artikala u odnosu na rast ostalih segmenata ekonomske aktivnosti (o čemu je bilo reči).

Tako na primer fizički obim prometa robe na malo u SCG već u 2003. u odnosu na 2000. godinu povećan je za 62%, a čak i u odnosu na 1989. godinu (od koje se obično polazi kao od našeg maksimuma) to povećanje je u 2003. godini iznosilo 18%.⁷ Rast zarada, ograničen proizvodnim mogućnostima u kratkom i srednjem roku (naši građani su se

5 Uračunata je, oficijelno procenjena, topa rasta od 8% u 2004. u odnosu na prethodnu godinu.

6 Realni rast zarada bio je veoma dinamičan i kretao se daleko iznad produktivnosti rada gotovo u svim relativno uspešnim zemljama u tranziciji, odmah nakon elementarne makroekonomske stabilizacije i otvaranja, a u skladu sa međunarodnom pomoći i investicijama. Međutim, te promene je pratilo narastanje drugih tranzicionih problema (nezaposlenost, socijalna neizvesnost, siromašenje dela stanovništva i socijalno raslojavanje)

7 Podaci SZS i Republičkog zavoda za statistiku, prema *Ekonomist magazinu* br. 240-241, 27. decembar 2004. (bez podataka za Kosovo i Metohiju).

uverili da je to nemoguće na duži rok), alimentira se, kako je već rečeno, iz donacija, međunarodnih kredita, ali takođe i iz daljeg „topljenja” kapitalne osnove ovdašnje privrede. U 2004. godini u kojoj su, usled prethodnih efekata privatizacije i započetog restrukturiranja, gubici privrede nešto smanjeni u odnosu na prethodni period; oni su, prema saopštenjima Vlade, iznosili oko 50 milijardi dinara, odnosno oko 850 miliona USA dolara prema važećem kursu.

To što su ti gubici u svoje vreme premašivali vrednost od 1,5 milijardi dolara godišnje nije neka uteha, jer zapravo vlasničke promene i novi ekonomski i pravni sistem nisu obezbedili da se u društveno-državnom i mešovitom sektoru, kao i u državi uopšte troši samo ono što je zarađeno, pa višak, razume se, ostaje kao obaveza odgovarajuće redukcije potrošnje budućim generacijama.

3.3. Problemi poređenja: zarade i standard

Razume se da veliki problem oko obračuna zarada i standarda predstavlja poistovećivanje prve kategorije sa drugom. Naime, zarade jesu jedan od elemenata standarda ali *ne i cela istina o njemu*. Kada se samo pomene statistička tendencija da bi prosečne realne zarade uskoro (za godinu, dve) mogle dostići najviši nivo iz 1989, najveći broj građana današnje Srbije koji pamte plate i standard iz 1989. godine, ne bi se složili sa ovakvom statistikom. Zašto? Da li je problem u statistici ili možda (još) u nečemu?

Po svoj prilici i u jednom i u drugom. Prvi problem je merenje cena u *hiperinflatornom haosu* pre svega zbog deflacioniranja indeksima koje je išlo i preko nekoliko biliona procenata godišnje.⁸ U takvim okolnostima statistička verodostojnost je veoma nepouzdana, a pogotovo kada je reč o realnom vrednovanju isplaćenih (odnosno evidentiranih) zarada u zavisnosti od vremena isplate, u šta su se uverili građani SRJ bolje od svih ostalih nacija modernog sveta, pa i sveta uopšte.

Drugi problem je što se u Srbiji realna vrednost prosečnih zarada ne može uzeti kao parametar standarda sa *istim ponderom danas i nekada u realnom socijalizmu*, kako zbog različite pozicije i obima sive ekonomije,

8 Zvanična inflacija je u 1992. godini iznosila 19.700%, u 1993, čak 3,2 biliona procenata, a u 1994. oko 6 milijardi odsto (sve računato XII/XII) U ovoj poslednjoj, i pored cenovne stabilnosti od 24 januara, taj učinak joj je dao samo januarski hiperinflatorni haos, odnosno obračun rasta cena od 20 XII 1993. do 24 I 1994. O tome detaljnije u monografiji P. Đukić, *Iskušenja ekonomske politike: Hronologija života pod sankcijama* (Grmeč – Privredni pregled, Beograd 1995).

tako i zbog strukture tih zarada i njihovog ukupnog broja u odnosu na stanovništvo. Naime, zaposlenost je u međuvremenu drastično smanjena dok je stopa nezaposlenosti povećana sa 18% na 32% (po istim merilima) dok su neisplaćene zarade, problemi izbeglica, socijalno raslojavanje i razlike u zaradama promenili uveliko sadašnju sliku standarda u poređenju sa onom od pre patnaest godina.

Šta zapravo sve znači *standard individualnog i socijalnog života*? Pored visine realnih zarada tu je svakako i broj zarada koji se ostvaruje u porodici, ali i ostalih primanja (penzije, dodaci) kao i cene usluga, visina i redovnost socijalnih transfera. U prilici smo da sumiramo podatke koji su raspoloživi kada je u pitanju tzv. porodična potrošačka korpa koja u statistici ima tzv. minimalnu formu i prosečni iznos. Usled činjenice da minimalna potrošačka korpa sadrži samo artikle hrane i pića za četvoročlanu porodicu, kao i promene strukture potrošnje, podaci o broju neophodnih plata za jednu potrošačku korpu brzo su se menjali. Tako je u periodu hiperinflacije bilo teško evidentirati sve promene, pa je čak u jesenjim mesecima tokom 1993. zabeleženo da je za minimalnu korpu bilo neophodno čak sedamnaest potrošačkih korpi.

Od 2000. godine kada je za minimalnu potrošačku korpu bilo neophodno utrošiti 2,36 prosečnih zarada, taj odnos je permanentno popravlja u korist zarada, tako da je od sredine 2003. godine prosečna vrednost zarade dostigla visinu potrošačke korpe, pa je ovaj odnos u 2003. bio u proseku 1.03, da bi, prema još nepotpunim podacima, u 2004. godini bio još povoljniji u korist zarada i izneo verovatno oko 0.9.

3.4. Penzije i mogućnosti očuvanja standarda

Nema sumnje da je pravo na penzije znatnim delom ugroženo smanjivanjem realnih penzija usled relativnog povećanja broja penzionera i smanjenja zaposlenosti sa jedne strane, kao i usled procesa starenja stanovništva, sa druge. U tom pogledu postoje izvesne teorijske i empirijske kontroverze. Deo autora smatra da se prethodno definisana prava na penzije ne mogu redukovati zbog budžetskih restrikcija ili trenutne krize ekonomije i javnih finansija. Međutim, ekonomski gledano, krize objektivno nameću realno smanjivanje svih dohodaka pa i penzija. Uz to, uštede u budžetskim rashodima, koje proističu iz neophodnosti reformi, ne bi se mogle odnositi na sve drugo izuzev na penzije.

U tabeli 2. može se videti da su prosečne penzije poslednjih godina iznosile od 67% do 71% prosečne zarade. Mada konačni podaci za 2004. godinu nisu dostupni, može se pretpostaviti da će ovaj odnos za 2004.

biti malo povoljniji u odnosu na prethodne godine. Nije reč o tome da je prosečna obračunata penzija rasla brže u odnosu na plate. Štaviše, sadašnji mehanizam usklađivanja koji ne zavisi samo od evidentiranog rasta zarada u poslednjem tromesečju, već se kombinuje sa troškovima života, po pravilu funkcioniše nauštrb realnog zaostajanja penzija, s obzirom da nominalne zarade, kao što je već prikazano, uglavnom za desetinu procenata godišnje premašuju rast cena, što im obezbeđuje realni rast od 15% u proseku.

Međutim, prethodno zaostajanje penzija u momentu njihove isplate, koje se vuče još iz vremena vlade Mirka Marjanovića, kao i pokušaj kompenzacija vrednosti dela neisplaćenih penzija tzv. „električnim bonovima” (svojevremni izum V. Šešelja) uveliko menjaju stvarnu u odnosu na statističku sliku odnosa zarada i penzija. Nema sumnje da će aktuelna i neke naredne reformske vlade u Srbiji pokušati da otklone ovaj problem odloženom isplatom tzv. starog penzionerskog duga. Međutim, to neće značiti bitno povoljniji ekonomski položaj penzionera koji sa nešto većom ažurnošću primaju zaostale penzije.

U svakom slučaju, problem načina alimentiranja penzija u Srbiji ostaje kao kamen o vratu reformatorima budžeta i javne potrošnje. Insistiranje Evropske unije da se dalje reformiše sistem penzionog osiguranja neće bitno popraviti položaj sadašnjih, a pogotovo ne budućih penzionera. Usloviće samo njihovo dalje socijalno raslojavanje, kao što je to bilo u većini zemalja koje su ušle u tržišne reforme. U tabeli 3 može se videti da je, uporedo sa odvijanjem reformi u Srbiji, sve manji procenat penzija iznad prosečne zarade. Godine 1995. taj postotak je iznosio 24,5% a 2003. samo 8,8%. To je danak koji se plaća, s jedne strane finansijskom haosu i hiperinflaciji, odnosno prethodnom ekonomskom sistemu i njemu odgovarajućoj politici, koji su destruisali sve pa i penzione fondove, a s druge strane neophodnosti tržišnih reformi i ulaska u EU.

• **Tabela 2.** Odnos prosečno isplaćene penzije i prosečne zarade*

Godina	Prosečna penzija u din.	Prosečna bruto plata u din.	Pros. neto plata u din.	Odnos pros. penzije i	
				bruto plate	neto plate
2000	1 795	...	2 698**	...	0,67
2001	4 107	...	6 083	...	0,68
2002	6 546	13 294	9 232	0,49	0,71
2003	7 844	16 638	11 518	0,47	0,68

* Bez Kosova; ** plate za 2000. su procenjene po novoj metodologiji u G17 Institutu
Izvor: Institut G17 (2004, Izveštaj o tranziciji: 237).

• **Tabela 3.** Odnos penzija i prosečnih zarada (u %)

Godina	Do prosečne zarade	Iznad prosečne zarade
1995	75,45	24,55
1996	68,49	31,51
1997	64,28	35,72
1998	68,48	31,52
1999	67,84	32,16
2000	67,52	32,48
2001	66,56	33,44
2002	88,76	11,24
2003	91,17	8,83

Izvor: Republički zavod za penzijsko i invalidsko osiguranje – Fond zaposlenih.

4. Siromaštvo i sistemske promene

4.1. Tranzicija i siromaštvo

Izvesno povećavanje stope siromašnog stanovništva karakteristično je za slom *svakog prethodnog ekonomskog sistema*. U nas je ono bilo dramatično, a karakteriše ga tzv. siromašenje u talasima. Pre pet godina, pred demokratske promene 200. godine u Srbiji je, po nekim istraživanjima, bilo 37% siromašnih. U centralnoj Srbiji 1990. godine bilo je siromašno 360 hiljada, a već 1994. 2,1 miliona stanovnika. Međutim, treba imati u vidu i to da se, u godinama sankcija, hiperinflacije i drugih velikih teškoća koje su uslovile pravi slom prethodne ekonomske aktivnosti, siromaštvo preseljavalo iz sela u grad. Davne 1978. (na vrhuncu lažnog sjaja samoupravne dogovorne ekonomije) deo urbanog stanovništva u siromašnoj populaciji iznosio je 15,2%, a do 1990. popeo se na 47,1%.⁹

Praksa govori da je izvesno ubrzanje socijalnog raslojavanja u tranziciji normalno, a podstaknuto je delovanjem tržišta i rezultatima privatizacije. U stvari, ono zavisi od nekoliko pretpostavki: od uslova koji su u ekonomskoj tranziciji prethodili privatizaciji, od vrednovanja, odnosno cene i drugih uslova koji se definišu prilikom privatizacije u kupoprodajnom ugovoru, kao i od postprivatizacionih uslova, odnosno opštih ekonomskih okolnosti.¹⁰

9 Ljubomir Madžar, *Politički uzroci siromaštva*, izd. Knjižara Zoran Stanojević, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2000.

10 Franičević V., Bičanić I., *The Poor, Excluded and Transition Losers in Southeast European Transition Economies: Explaining Paradox*, draft paper for International Conference on Inequality, Poverty and Social Inclusion in South East Europe, Fridrich Ebert Stiftung, Belgrade July 11-12, 2003.

U našim uslovima socijalno raslojavanje skrivano je iza populistički zamaskirane socijalne nepravde. Dodela i kasniji otkup društvenih stanova za manje-više simboličku sumu, višedecenijsko blokiranje tzv. stare devizne štednje, hiperinflatorne preraspodele, monopolizacija radnih mesta bez stvarne konkurencije i tržišta rada, ratno profiterstvo privredni kriminal i masovna korupcija, pljačka društvenog kapitala kroz proces spontane privatizacije itd, minula samo su neke od činjenica koji se ne mogu negirati, niti sada lako „ispraviti“.

Drugi problem je ono što donosi *tržište po sebi*. Koeficijent nejednakosti, tzv. Gini koeficijent, se povećava u svim zemljama u tranziciji, ali istraživači kažu da je u našem slučaju on veoma visok. Naime, prema ovom parametru u nas je ostvren efekat na socijalnog raslojavanja ravan deseto-godišnjoj vladavini Margaret Tačer u Engleskoj. Problem je ne samo u porastu koeficijenta nejednakosti, već i u odnosu veličine dohotka u ekonomske aktivnosti koji su u nas u odnosu na Britaniju sada više nego minorni. Nejednakost je u nas viša nego u Rusiji, Češkoj i Bugarskoj. Ispoljava se u različitim uslovima i pretpostavkama koje se ne mogu pojednostaviti, niti izjednačiti sa efektima privatizacije. Međutim, nema sumnje da privatizacija pri tako slabim ekonomskim performansama privrede (visina narodnog dohotka, proizvodnja, zaposlenost, standard i zarade) povećava socijalne probleme, tako da je u nas sve prisutnije tzv. plitko siromaštvo.

Prema kriterijima Svetske banke *ekstremno siromašno stanovništvo* je ono koje ne raspolaze dohotkom većim od jednog dolara dnevno po osobi. Takvih je u nas danas relativno malo, između ostalog zbog aktuelnog valutno-deviznog kursa koji je, tokom poslednje tri godine (2001-2004) bio relativno stabilan, ili nominalno povećan ukupno za 30%, uprkos inflaciji od oko 100%, za ceo taj period (2004/2001) tako da je stvarna kupovna snaga dolara na ovdašnjem tržištu gotovo prepolovljena. U okolnostima opšte stagnacije industrijske proizvodnje i smanjenja radnih mesta usled privatizacije i vladinog restrukturiranja, nema sumnje da je sve masovnije *plitko siromaštvo*,¹¹ resprostranjeno među onima koji raspolazu dohotkom tek nešto većim od dva dolara dnevno. Razume se da je problem pre svega izražen u porodicama, tamo gde su istovremeno dva ili više članova ostala bez posla.

Konačno, ne treba zanemariti razliku između onoga što ljudi pa i „zvanično nezaposleni“ izjavljuju o svom standardu, načinu egzistencije, siromaštvu itd, i onoga kako oni zaista žive. Tranzicija ih na neki način uči da

11 Plitko siromaštvo se definiše obično kao nemogućnost da se podmire normalne potrebe, povezano sa brojnim odricanjima (Lj. Madžar, *Politički uzroci siromaštva*)

se snalaze brinući o sebi i kroz sivu (neformalnu) ekonomiju koja se manje više svodi na neprijavljenu trgovinu, lične usluge, šverc ili „rad na crno” kod privatnika. Akcije vlade i interesi sindikata na tom području obično idu u istom smeru. U interesu i jednih i drugih, kao uostalom i čitavog društva je da se zna, evidentira i na odgovarajući način oporezuje i kontroliše ukupna ekonomska aktivnost i da neophodno socijalno staranje dobiju oni kojima je ono najpotrebnije. Međutim, ukoliko je sve što se u reformama preduzima skopčano prvenstveno sa gubitkom radnih mesta, bilo kroz upravljačke odluke novih većinskih vlasnika, bilo kroz akcije prethodnog vladinog restrukturiranja, postavlja se objektivni problem elementarne socijalne ravnoteže, kontrole masovnog kriminala i održivosti reformi.

4.2. Zaposleni i siromašni

Stanje zaposlenosti je neodvojivo od opšteg stanja proizvodnje i razvojnih rezultata. Tzv. socijalistička oficijelna zaposlenost je statistička veličina dobijena na osnovu prijave lica i njegove izražene želje da mu državna služba za zapošljavanje pronađe i ponudi posao. Ta evidencija je po cebi bila povezana sa izvesnim sitnim socijalnim pravima. Razume se da je stanje realne zaposlenosti i nezaposlenosti bilo sasvim drugačije.

Procene vlade kako o faktički nezaposlenim licima, tako i o procentu siromašnih su menjane, uglavnom pod pritiskom drugačijih stručnih ocena kao i pod uticajem sindikata i nevladinih organizacija koji su iznosili drugačija stanovišta. Sadašnji oficijelni stav vlade je da se stvarna nezaposlenost prema sprovedenim anketama kreće oko 16%. A broj lica koja aktivno traže posao, shodno novom Zakonu o zapošljavanju, kao što smo rekli, u Srbiji krajem 2004. godine iznosio je oko 840.000 lica što u odnosu na ukupno radno aktivno stanovništvo podrazumeva stopu od 27%.

O broju registrovanih zaposlenih lica u Srbiji dovoljno svedoči tabela 4. Tu se može videti da je od ukupno 2 miliona i 102.000, koliko je prosečno ukupno bilo zaposleno u 2001. u septembru 2000. ostalo zaposleno 2 miliona i 40 hiljada lica. Broj lica zaposlenih u privredi od 2001. do 2004 smanjen je sa 1.371 hiljadu na 1.151 hiljadu a broj lica zaposlenih u neprivredi povećao se sa 381.000 na 424.000. Površan zaključak mogao bi da glasi da u poslednjem srednjoročnom periodu intenzivno postajemo birokratska država odnosno da sve više lica u svojoj ekonomskoj aktivnosti učestvuje u preraspodeli vrednosti ostvarene od strane sve manjeg broja lica zaposlenih u privredi.

Gotovo ista tendencija više je izražena u industrijski razvijenim zemljama, kao i u naprednim zemljama u tranziciji, što je posledica tehnološkog progressa i restrukturiranja zaposlenosti do čega dolazi usled smanjivanja

broja zaposlenih u industriji a sve višeg u uslužnom sektoru, posebno u informatici, obrazovanju, nauci pa i administraciji. To ni u kom slučaju ne znači sve veći broj državnih činovnika jer i države, danas posebno, moraju da postaju sve efikasnije u kontekstu reformi privrede i vanprivrede. U našem slučaju, veoma zabrinjava to što se ovakvo spontano restrukturiranje radne snage, odnosno smanjivanje zaposlenih u privredi (posebno industriji) dešavalo i u periodima kada je potpuno zamrlo restrukturiranje javnih preduzeća kao i onih sa liste 67 (koja postoji još iz vremena vlade Mirka Marjanovića) a posebno u svetlu permanentnog rasta državne i paradržavne administracije.

• **Tabela. 4.** Struktura zvanično zaposlenih lica u Srbiji danas od 2001-2004.

Struktura zaposlenih u Srbiji			Zaposleni u preduz. i ustanovama		
Br. zap. po podr.	Ukupno	Broj lica koja samost. ob. del.	Svega	Privreda	Neprivreda
Prosek 2001	2102	349	1752	1371	381
Prosek 2002.	2067	390	1677	1285	391
Prosek 2003.	2041	430	1612	1197	415
I-IX 03 prosek	2037	419	1620	1205	414
I-IX 04 prosek	2043	459	1583	1161	423
2003. IX	2036	441	1595	1180	315
X	2032	441	1592	1175	417
XI	2027	441	1586	1168	418
XII	2020	441	1579	1160	419
2004. I	2008	441	1568	1148	415
II	2001	441	1560	1141	418
III	2065	464	1601	1171	423
IV	2063	464	1598	1175	424
V	2057	464	1593	1169	424
VI	2063	454	1589	1165	424
VII	2051	454	1587	1163	424
VIII	2061	454	1582	1158	423
IX	2040	464	1573	1151	424
I IX 04/I-IX 03	100.3	110	97.8	96.3	102.1

Izvor: Statistički pregled RZS, br. 11. 2004.

Razume se da su kontroverze o siromaštvu i faktičkoj nezaposlenosti ne samo rezultat aktuelne političke pozicije već i ekonomskog sistema i obima sive ekonomije u društvu. Taj obim se i danas u Srbiji procenjuje na nivou od jedne trećine pa sve do 40%.

I pored svojih dobrih strana koje se ispoljavaju u krizama, u smislu jednog dosledno preduzetničkog i spontano protržišnog, dopunskog načina privređivanja, siva ekonomija, danas pogotovo, predstavlja ogroman problem za uređen ekonomski sistem i koncept reformi u pravcu inrtegracije u Evropsku uniju. Svaka strategija uravnoteženog i održivog socijalnog razvoja u Srbiji morala bi, pored bržeg rasta, investicija i efikasnije privatizacije, da kao primarni motiv istakne bolju pravnu organizaciju oficijelne i smanjivanje obima (legalizaciju prihvatljivog dela) sive ekonomije.

4.3. Socijalna sigurnost i položaj sveta rada

Pitanja zapošljavanja, kao god i socijalne sigurnosti i siromaštva ne mogu se rešavati u paketu. Siromaštvo, pa i nezaposlenost su, najvećim delom izraz krize privrednog razvoja i neefikasnosti ekonomije ili tehnološke i kulturne zapostalosti. U tom smislu, siromaštva je bilo otkad i sveta i veka i biće ga svakako još svuda po svetu, pa i u Srbiji.

Ovdašnje siromaštvo poprima široke razmere još i zbog tzv. tranzicionih gubitnika, raspoređenih nešto više među starijom radnom populacijom, introvertnim osobama koje ne poznaju nove tehnologije, teško prihvataju novine i ne znaju strane jezike. Odgovarajuća socijalna politika bi se morala daleko više pozabaviti *identifikacijom zaista siromašnih osoba* i posebno *porodica*, ne samo radi egzistencijalne podrške, već daleko više u cilju osposobljavanja tranzicionih gubitnika za nastup na tržištu rada.

Da bi bili dovoljno realistični i održivi koncept strategija i politika reformi danas moraju da percipiraju problem socijalne sigurnosti i tranzicije u svetlu pozicije *sindikata*. Istorijska iskustva su dovoljno pokazala da sindikati, kao organizovana snaga sveta rada u tržišnom sistemu, posebno u zemljama u tranziciji, mogu da odigraju veoma pozitivnu, ali i negativnu ulogu u tržišnim reformama. Kada se posmatraju ekonomske promene i sindikalna scena, problemi se uočavaju gotovo na svakom koraku. Oni u kontekstu ekonomske tranzicije zaista postaju brojni, gotovo masovni, kompleksni i višeslojni. Sindikati ih podvlače gotovo na svakom koraku, tražeći po pravilu socijalno mekši model reformi. Reč je o amortizaciji udara zakona tržišne privrede na veliki broj formalno uposlenog radništva, odnosno o brizi za posao, egzistenciju, socijalnu sigurnost...

Veliki deo socijalnih problema koji dolaze do izražaja u tranziciji *generisao je prethodni ekonomski i socijalni sistem*. Reč je jedino o novom načinu manifestovanja faktičke neuposlenosti radne snage, koja se prethodno ispoljavala ne kao otvorena nezaposlenost, već kroz nedovoljnu efikasnost,

niske plate, inflaciju, loše snabdevanje, slabu ponudu, administrativnu regulaciju i restrikcije potrošnje. Zbog toga ima ideja da je tranzicija mnoge socijalne probleme *samo učinila očiglednim*. Upravo tu leži motiv za *dodatni angažman sindikata*, poslodavaca i države, kao osnovnih socijalnih partnera na planu *premošćavanja socijalnog jaza* koji se postavlja prema ekonomskim i razvojnim ciljevima društva. Otuda posebna važnost socijalnog dijaloga i kolektivnog pregovaranja, kao i socijalne kooperacije uopšte.

Socijalni dijalog danas u svetu ima izvesne obrise i forme nasleđene iz razvijeng kapitalizma, a naročito iz prakse tzv. države blagostanja dva-desetog veka. Odvija se na više nivoa i uglavnom je vezan za ekonomske odnose tzv. vodećih socijalnih partnera: poslodavaca, radničkih sindikata i države. To, dakle, znači da je prisutan u kompanijama, na nivou industrijskih grana, trgovinskih i finansijskih ustanova, javnih službi, kao i na nacionalnom nivou. Regulisanje radnih odnosa, uslova rada i međusobnih obaveza poslodavaca i radnika, može, doduše, preuzeti država, tako da sve te relacije propiše zakonima, kao i da ih menja u skladu sa nalazima njenih eksperata, službi, ili jednostavno preporuka iz inostranstva. Međutim, nema izgleda da će se postići ni minimum socijalne kohezije i saglasnosti za reforme ukoliko na njihovoj konceptualizaciji i implementaciji ne budu angažovani sinergetski napori svih socijalnih partnera.

Treba imati u vidu da su *dalje ekonomske promene u svetlu tržišnih reformi neminovnost* za sve, kako za pripadnike bilo koje buduće (manje ili više reformske) vlade, kao i za radništvo, sindikate i poslodavačke organizacije i građane uopšte. Dijalog u kome će sve strane biti zastupljene radi prihvatljive socijalne strategije ekonomskih reformi, ma koliko to čudno zvučalo, smanjuje troškove ekonomske tranzicije, ako ni zbog čega drugo, a ono zato što sve socijalne konsekvence čini očiglednim. Najbezbolnije prihvatanje i odgovarajuća raspodela tih troškova mogu podstaći reforme i učiniti ih prihvatljivim, kao što odsustvo socijalnog dijaloga sa velikom verovatnoćom podiže socijalne tenzije i poskupljuje reforme.

5. Ka budućnosti: Ekonomski razvoj i tranzicija privrede Srbije u narednom petogodištu

5.1. Do kraja 2005. godine i dalje: u znaku štednje i stabilizacije

Nema sumnje da u prvoj polovini 2005. godine registrovane makroekonomske tendencije u velikoj meri odstupaju od namera i ciljeva nosilaca ekonomske politike. Nepovoljni eksterni uticaji (uzrokovani posebno

dinamikom cena nafte i baznih metala na svetskom tržištu, kao i naglo presahlom donacijama prema Srbiji i Crnoj Gori) zajedno sa domaćim strukturnim problemima i unutrašnjim sistemskim i ekonomskopolitičkim propustima vršiće i dalje nepovoljan uticaj ne samo na neposredne makroekonomske pokazatelje (inflaciju, ekonomski rast, zaposlenost, investicije itd) već i na opštu ekonomsku i socijalnu stabilnost, međunarodnu konkurentnost, karakter i dinamiku reformi. Neprihvatljive tendencije kao što su rast inflacije u petoj godini reformi ka nivou od 15% godišnje, previsoko poresko opterećenje privrede i enormna javna potrošnja, gomilanje gubitaka u javnom sektoru, usporavanje intenziteta privatizacije, kao i nedovoljan priliv direktnih stranih investicija, delovaće bez sumnje i u narednom periodu.

Oštra ograničenja koja uvdašnjoj ekonomskoj politici nameće MMF, izraz su realne neodrživosti prenetih tendencija u potrošnji, kao i spoljnotrgovinskih tokova i platnobilansnih pozicija zemlje, koje su se, mimo očekivanja, pogoršavale od 2001. godine. Nešto povoljniji spoljnotrgovinski tokovi u 2005. godini ukazuju da Srbija može, ali i da mora u narednom periodu da vodi drugačiju, protržišnu, dosledno stabilizacionu i reformsku politiku privrednog razvoja. To će uzrokovati prilično neprijatne, pa ponekad i prinudne promene ekonomskog sistema, kao i sistema socijalne sigurnosti, koje bi mogle da poljuljaju inače nestabilno socijalno i političko stanje u zemlji.

U svakom slučaju, preostaje prelazak na *dubinske promene ekonomskog sistema*. To bi, uz ograničenja u potrošnji koja se nameću rekonceptualizacijom mera ekonomske politike od starne MMF-a, moglo voditi ka smanjenju tražnje na domaćem tržištu, uz probleme oko povećanja nezaposlenosti i daljeg pada standarda, ali i socijalne proteste po tom osnovu, kao izraz opstrukcije promena. Sve u svemu, restrukturiranje i borba protiv inflacije, uz ubrzanje vlasničkih promena, ostaju prilično teško breme za aktuelne nosioce ekonomske politike, ali i veliki izazov za ovu i naredne vlade.

5.2. Neophodni učinci sledeće faze tranzicije: *sistemske reforme, restrukturiranje i razvoj*

Preostaje da se vidi kakvi će biti učinci kada su u pitanju reforma i restrukturiranje. Akcija pod pritiskom MMF-a tokom 2005. godine urodila je izvesnim plodom. Međutim, taj plod će u našem slučaju biti gorak, jer podsticaj izvoza, uz samnjenje deficita spoljne trgovine podrazumeva

i daleko manju ličnu i javnu potrošnju, dakle i niži standard, uz manju zaposlenost radne snage, usled restrukturiranja, pa i manji ekonomski rast od predviđenog.

To, opet, ovde retko kome može biti po volji. Preostaje, dakle, da se nosioci ekonomske politike suoče sa *ozbiljnim otporima merama* koje će biti preduzete u ovoj i narednim godinama. Oni će dolaziti sa različitih strana, a pogotovo iz javnog sektora, iz reda zaposlenih, ali i, na određeni način iz redova uprave velikih preduzeća. Okončanje postojećeg sistema rada i održavanja funkcionisanja velikih javnih sistema pogoduje još uvek dobrom delu rukovodilaca koji su svoj status izborili na osnovu političkog legitimisanja, kako u prethodnom, tako i u sadašnjem sistemu.¹² Njihova moć nije mala, a mogla bi da se osloni na socijalni protest izvesnih sindikata i neformalnih radničkih grupacija pod njihovom kontrolom.

U vreme dovršavanja ovog teksta u toku su štrajk dela prosvetnih radnika u Srbiji, protesti invalida, kao i novi veliki štrajk zdravstvenih radnika koji traže generalno „bolje uslove rada”. Izvesni sindikalni lideri kompanija u restrukturiranju, kao što su oružari kragujevačke „Zastave” najavili su da će „pregaziti vladu” ako ih i dalje bude ignorisala. Iako u većini ovih zahteva ima održivih argumenata, posebno kada su u pitanju neispunjene obaveze na osnovu prethodno potpisanih protokola, ovakvi vidovi blokade saobraćaja, pa i funkcionisanja društvenih sistema uopšte ne mogu doneti ništa dobro, pogotovo ekonomiji u restrukturiranju i stabilizaciji.

Upravo zbog toga izgleda da je vlada posegla najpre za merom koja će, po njenom shvatanju, najlakše da se realizuje zbog najmanjih potencijalnih otpora. To je *redukcija penzija i ubrzana reforma penzionog sistema*, koja sledi tokom narednih nekoliko godina.

Tako se, pri sadašnjem, korigovanom, konceptu mera ekonomske politike do kraja 2005. godine, pa i dalje, inflacija pojavljuje ne samo kao ograničavajući indikator, već i kao faktor *redukcije potrošnje uopšte*. Ali taj pad realne potrošnje i ličnih primanja neće biti adekvatno iskazivan kroz stanje realnih zarada, pre svega zbog efekta smanjenja broja zaposlenih, kao i usled promene parametara interne raspodele, odnosno povećanja individualnih razlika u dohotku.

12 O tome dovoljno svedoči struktura postavljenih rukovodilaca, ne samo menadžera već i članova upravnih odbora u javnim i komunalnim preduzećima, koji se od reda, regrutuju na osnovu partijske podobnosti, a ne stručne kompetencije.

Preostaje, dakle, najveće iskušenje budućeg perioda ekonomske tranzicije koje se odnosi na *smanjivanje broja zaposlenih u javnom sektoru i javnim uslugama*. Zakasnelo restrukturiranje ekonomije, proizvodnje, javnih usluga, zaposlenosti itd. uzimaće svoj socijalni pa i politički danak u Srbiji u skladu sa intenzitetom preduzetih reformi i sa efektima tranzicione recesije. Socijalna kooperacija i unapređenje socijalnog dijaloga u reformi mogli bi, koliko-toliko, da umanje troškove koji slede bilo kroz zastoje u reformi i privrednom razvoju, ili kroz propratne sociopolitičke turbulencije.

LITERATURA

- Backović P., *Restrukturiranje velikih društvenih preduzeća – uslov njihove efikasne privatizacije*, „Ekonomski anali” tematski broj, decembar 2002.
- Blanchard Oliver, *The Economics of Post-Comunist Transition*, Clarendon Press – Oxford 1997.
- Cerović B., *Privatizacija i institucionalno okruženje*, „Ekonomski anali”, tematski broj, maj 2001.
- Cvetković M. *Aktuelni trenutak privatizacije u Srbiji – zatečeno stanje, aktuelni model, rezultati i perspektive*, zbornik radova „Strategija reformi”, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd 2002.
- Goldberg I, *Privatizacija u Srbiji: pogled u kontekstu post-socijalističke tranzicije*, zbornik radova „Strategija reformi”, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd 2002.
- Franičević V., Bičanić I., *The Poor, Excluded and Transition Losers in Southeast European Transition Economies: Explaining Paradox*, draft paper for International Conference on Inequality, Poverty and Social Inclusion in South East Europe, Fridrich Ebert Stiftung, Belgrade July 11-12, 2003.
- Grupa autora, *Employment and Labour-Market Policy in South Eastern Europe*, Fridrich Ebert Stiftung, Belgrade 2002.
- Đukić M. P., *Privredna kretanja pri isteku kalendarske 2004: Redefinicija ciljeva u kratkom roku*, „Poslovna politika”, decembar 2004.
- Đukić M. P., Grk S., *Makroekonomski tokovi, izgledi i razvojne perspektive 2004/2005.*, uvodni referat za savetovanje NDE „Ekonomska politika i razvoj 2004/2005”, Beograd, 21. i 22. decembar 2004, štampano u časopisu „Ekonomski anali”, tematski broj, decembar 2004, Naučno društvo ekonomista i Ekonomski fakultet, Beograd 2004.
- Đukić M. P. i Grk S., (kooordinatori projekta i koredaktori publikacije) *MAP (Mesečne analize i prognoze)* br. 10,11,12, 2005.
- Đukić M. P., „Pojedinač i tranziciona dekollektivizacija: praksa i principi reformi u Srbiji”, u monografiji *Pojedinač i država* (V. Vukotić ur.) Institut društvenih nauka, Beograd 2005.

-
- Lojpur A. S, *Pouke privatizacije*, „Poslovna politika” jun 2001.
- Madžar Lj. „*Politički uzroci siromaštva*”, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2000.
- Madžar Lj., *Uoči nove etape u tranziciji: izazovi i iskušenja*, uvodno izlaganje za savetovanje „Nova rešenja u regulativi privatizacije”, „*Ekonomski anali*”, tematski broj, april 2003
- Nations in Transit*, Freedom House, Inc. Published by Transaction Publishers, Rutgers –The State Univerzity, New Brunswick, New Jersey 08903, 2002
- OECD Ekonomski pregledi 2001-2002, Savezna Republika Jugoslavija*, Ekonomski izveštaj, Novembar 2002.
- Petrović P., *Restrukturiranje javnih preduzeća*, „*Ekonomski anali*” tematski broj, decembar 2002.
- Vlahović A., Cvetković A., Arsić M., *Privatizacija preduzeća u Srbiji: dosadašnji rezultati i očekivani efekti, uvodni referat za savetoavnje* „Nova rešenja u regulativi privatizacije – dosadašnji rezultati i očekivani efekti”, 17. i 18. april 2003. časopis „*Ekonomski anali*”, tematski broj, april 2003.
- What Can Transition Economies Learn From the First 10 years?* Transition Newsletter jan/feb 2002. vol 13. No 1.
- Zakon o svojinskoj transformaciji Republike Srbije*, 1997.
- Zakon o privatizaciji Republike Srbije* 2001.
- Izveštaj za 2004*. Nacionalna služba za zapošljavanje, Beograd
www.rsz.gov.yu

ZORAN STOJILJKOVIĆ
Fakultet političkih nauka, Beograd

Partijska scena Srbije – solisti, statisti, posmatrači i šaptači

Prolog

Partijska scena, preciznije rečeno partijski sistem, kao sistem interakcija između partija i partija prema političkim institucijama i civilnom društvu, ima tri svoja osnovna elementa koji služe kao kriteriji za njegovo prepoznavanje i definisanje.

Osnovni, polazni kriterijum čini sam broj partija. Pri tom kriterijum klasifikovanja nije ukupan broj partija, već broj (potencijalno) relevantnih partija – onih koje na izborima (same ili u okviru koalicija) preskoče izborni prag, odnosno dobiju najmanje dva posto glasova, i nađu se u prilici da svojim ucenjivačkim ili koalicionim potencijalom, veličinom ili ideološkom kompatibilnošću utiču na sastav vlade i vlasti. Polazeći od broja relevantnih partija kao kriterija, neki autori (Diverže, Blondel, Sartori) nastoje da razviju preciznije podele. Sartori, na primer analizirajući raspored snaga na partijskoj sceni klasifikuje partijske sisteme sa višepartijskom izbornom kompeticijom na sisteme sa: (a) predominantnom partijom, u kojim jedna partija u dužem periodu ima većinu u parlamentu i odlučujući uticaj na izvršnu vlast; (b) dvopartijske sisteme; (c) sisteme sa umerenim pluralizmom, odnosno sa tri-četiri relevantne partije i (d) sisteme sa atomizovanim i polarizovanim pluralizmom, odnosno sa pet i više relevantnih partija – koalicija.

Drugi, složeni kriterij klasifikovanja čine stepen institucionalizacije, stabilnost (i legitimnost) partija i partijskog sistema, odnosno, iz drugog (biračkog) ugla posmatrano, nivo izborne participacije i, posebno, različit obim, intenzitet i trajnost formirane partijske identifikacije birača. Identifikacija, na duži rok posmatrano, praktično izražava i meru odsustva velikih oscilacija u uticaju pojedinih partija, kao i postojanje manje ili više ograničenog prostora za pojavu novih, uticajnih političkih aktera.

Treći kriterijum za razvrstavanje partijskih sistema predstavlja ideološka distanca – širina partijsko-političkog spektra, odnosno brojnost i oštrina linija političkih podela unutar određenog partijskog sistema.

Ukrštajući malu ili veliku ideološku distancu sa prethodnim kriterijumom broja relevantnih partija, Sartori dolazi do razvijenije i složenije klasifikacije partijskih sistema. Na jednom, krajnjem polu su sistemi sa malim brojem relevantnih partija i malom ideološkom distancom. Na drugom, dijametralno suprotnom, sistemi sa velikom partijskom rascepkanošću i velikom ideološkom udaljenošću partija (Sartori, 2001: 119-130).

Ako se kao dodatni kriterijum uvede i snaga centrifugalnih tendencija, onda bi se, ma kako se ocena čini preuranjenom, o partijskom sistemu Srbije danas moglo govoriti kao primeru sistema atomizovanog i u velikoj meri polarizovanog pluralizma. Naravno, radi se o još uvek nestabilizovanom – partijskom sistemu u nastajanju, sa dinamičnim i izukrštanim linijama partijsko-političkih podela i brzim i intenzivnim izmenama odnosa političkih snaga, odnosno „plitkom” i nestabilnom partijskom identifikacijom birača.

U pozadini, *grosso modo* takvu prirodu partijskog sistema određuju i njegova povezanost i međuslovljenost sa, takođe tri faktora – njegova korelata: 1) političko-institucionalnim „dizajnom”, posebno odabranim tipom izbornog sistema – institucionalnim faktorom; 2) socijalnim korelatom, odnosno uslovljenošću političkih podela socijalnim rascepima i političko-kulturnom mapom društva i 3) grupno-interesnom osnovom, odnosno merom (ne)razvijenosti odnosa partija sa organizacijama civilnog društva. Dinamična, nestabilna i konfliktna pluralna partijska scena Srbije postoji unutar dinamičnog i konfliktnog, „potisnutog” civilnog društva – društva zakasnele (i deformisane) tranzicije, koja se odvija u traumatizovanom (post)ratnom okruženju.

Upravo zato se mogu uočiti brojne sličnosti i analogije aktuelne partijske scene Srbije sa pozorišnom scenom, odnosa unutar i između partija sa odnosima unutar pozorišne trupe promenljivog sastava i podele uloga, kao i pozorišnog repertoara sa političkim dnevnim redom. Slično poređenje se može uspostaviti i između ponašanja birača i ponašanja publike u pozorištu ili još bolje na stadionu. Odnosi koji vladaju izvan javnosti dostupne političke pozornice slični su odnosima u pozorišnom bifeu, glumačkoj garderobi ili kabinetu upravnika pozorišta.

Zato govor o pozorištu može biti i govor o politici. I obratno.

Ko je ko na partijskoj sceni

Prvi, čak i površan i letimičan, pogled na partijsku scenu i politički život u Srbiji ostavlja na posmatrača utisak izrazite složenosti, dinamičnosti i konfliktnosti političkog prostora, kao i prenaseljenosti, konfuznosti i gotovo nepreglednosti partijske scene.

Normalno je i to da posle kraćeg ili dužeg perioda jednopartizma, izazovu uključivanja u proces konstituisanja ili obnove demokratije teško da mogu (i žele) da odole brojni „javni poslenici”, uključiv i nemali broj ekscentrika i politički minornih pojedinaca i grupa. Po pravilu, nakon dvatri izborna ciklusa, partijska plima se ipak povuče i na političkom tržištu ostavi tek desetak iole značajnijih partijskih preduzetnika i adresa.

Na drugoj strani, uvid u stabilizovano političko tlo evropskih demokratija pokazuje da se broj relevantnih partija (partija koje dobijaju najmanje dva posto glasova, i ulaze u parlament u najmanje dva-tri izborna ciklusa) kreće između četiri (u sistemima relativno većinskih izbora) i čak desetak u složenim društvima u kojima se primenjuje proporcionalni izborni sistem (Beume, 2002: 145).

Srbija u ovom pogledu pokazuje dve osobenosti. Prvu osobenost predstavlja činjenica da s vremenom ne opada, nego čak i raste, broj registrovanih, ali i relativno aktivnih političkih partija. Tako je pred prve višestranačke izbore 1990. godine formirano oko 50 partija, da bi se za šest godina, 1996. godine, taj broj utrostručio. Pred izbore 2003. godine bilo ih je 274, da bi taj broj, početkom 2005. godine, došao do 307 formalno postojećih partija.

Analogijom sa pozorištem i pozorišnim ansamblom moglo bi se reći da Srbija ima preko 300 registrovanih glumaca. No, ni u jednoj podeli i (izornoj) predstavi ansambl ne čini više od pedesetak glumaca, od kojih bar tridesetak tek povremeno statira ili, u najboljem slučaju, dobije neku epizodnu ulogu.

Broj relevantnih partija u Srbiji kreće se tek nešto iznad gornjeg evropskog proseka, ali – i tu je druga osobenost političkih (ne)prilika u Srbiji – to, uz nekoliko izuzetaka, nisu iste partije. Primera radi, samo za poslednjih godinu-dve, (privremeno) status relevantne stranke stekli su recimo G17 plus i Nova Srbija. U međuvremenu, izgubila ga je velika većina članica DOS-a, uključiv Liberale Srbije i DHSS, koji su uz JUL, možda najbolji primer kako neko godinama može igrati (značajnu) ulogu koja daleko nadilazi njegov stvarni uticaj (i talenat).

Pozorišnim žargonom rečeno, u stalnoj podeli, od (izborne) predstave do naredne predstave je ne više od pet-šest pojedinačnih ili koalicionih igrača.

Tretman solista, nosioca predstave imaju DS i SRS, koji su od osnivanja u stalnoj postavi. Sličnu poziciju ima i DSS, koji je, nakon ključne role posle 2000. godine, danas sve više u poziciji alternacije za jednu od nosećih uloga.

Pozicija SPS i SPO je pozicija nekadašnjih super zvezda koje se sada bore za opstanak u stalnoj postavi.

U ansamblu su odskora „nove nade” – Nova Srbija, G17 Plus, perspektivno i Pokret „Snaga Srbije”, koji tek treba da se izbore za svoje trajnije prisustvo u redu relevantnih političkih stranaka.

Značajne, epizodne uloge igraju predstavnici regionalnih i etničkih stranaka – LSV, SVM, SDP i Lista za Sandžak.

Socijaldemokratska partija je, opet, primer partije koja se, iako je participirala u obe, postoktobarske vlade, još nije dovoljno stabilizovala i ojačala da bi ušla u stalnu postavu (partijskog) ansambla.

Scena

Informacija o broju relevantnih političkih stranaka tek je polazni korak u analizi partijskog sistema jedne zemlje.

Za dublje razumevanje aktuelne višestranačke scene i odnosa na njoj, neophodno je i znanje o osnovnim razlozima, linijama i intenzitetu političkih podela.

Same političke podele su, pre svega, uslovljene socijalnom strukturom društva, odnosno formirane su oko osnovnih linija socijalnih rascepa. Socijalnim rascepima smatramo samo one (najdublje) linije socijalnih podela i razlika koje imaju trajan i sistemski karakter.

Linije političkih podela presecaju socijalne slojeve, i obratno – više socijalnih grupa može da koegzistira unutar istog političkog okvira. Politički prostor ima očito svoju posebnu, relativno autonomnu logiku, koju uveliko određuju pravila političke igre (data kroz političko i izbornu zakonodavstvo) i sklop političkih institucija, ali i odnosi snaga i sama logika borbe za vlast. Svakako ne treba zanemariti ni uže interese i računice partijskih lidera i sivih eminencija.

Aktuelne političke podele uslovljene su i prethodnom socijalnom i političkom tradicijom i podelama – političke organizacije, najčešće, po

zakonu inercije traju duže nego određeni socijalni akter i razlog koji ih je stvorio. O političkim navikama i stilovima političkog ponašanja da i ne govorimo (Stojiljković, 1998: 117).

Primera radi, svoju čuvenu „hipotezu zamrzavanja” Stejn Rokan i Sejmur Lipset su formulisali polazeći od stava da su aktuelne političke podele efekat „zamrznutih” socijalnih rascepa, nastalih još sa verskom, nacionalno-političkom i industrijskom revolucijom. Ove revolucije proizvele su četiri osnovne linije rascepa: država-crkva, centar-periferija, selo-grad, i rad-kapital. Revolucijama jednom stvorene ključne socijalne rasedline imaju težnju da traju – „da se zamrznju” proizvodeći (u različitim) kombinacijama nacionalne, jezičke, regionalno-kulturne, verske ili klasno-slojne, odnosno urbane ili ruralne subkulture.

Postavlja se pitanje u kojoj meri se ovaj Lipset-Rokanov analitički obrazac, formulisan još šezdesetih godina 20. veka, može, i uz koje dalje specifikacije, primeniti na analizu političkog grupisanja u zemljama postkomunističke tranzicije.

Jedan manji broj autora, poput mađarskog politikologa Atila Ega, ima krajnje rezerve prema efektima primene modela socijalnih rascepa na političko grupisanje u postkomunističkim zemljama. Osnovni argument je da postsocijalističke stranke, ne izrastaju iz dubokih interesnih rascepa i na njima formiranih društvenih pokreta, nego nastaju kao projekti uskih političkih elita. Posledično, stranačka utakmica je rezultat konkurirajućih političkih i ideoloških projekata unutar elita, a ne dubljih strukturalnih podela u društvu. Pritom se, uglavnom radi o buđenju, „renesansi” starih političkokulturnih podela na tradicionaliste i moderniste, etnocentrične, „nacionalistvujušće” populiste i liberalne, prozapadnjačke modernizatore, što ne korenspodira previše sa interesima šireg biračkog tela.

Relativno dugo nakon prvih slobodnih izbora, u Srbiji gotovo čitavu deceniju, strankama, sa izuzetkom naslednica komunističkih partija, nedostaju infrastruktura i mehanizmi komunikacije sa organizovanim društvenim grupama i njihovim interesnim reprezentima. Posledično, plitka i nestabilna partijska identifikacija nije strukturalno interesno zasnovana, već je više odraz površnih preferencija formiranih na osnovu harizme političkih lidera ili privlačno dizajniranog imidža stranke.

Inspirativna, i empirijski potkrepljiva, Egova kritika ima, međutim, dva sopstvena ograničenja. Prvo čini njegovo praktično svodenje socijalnih na socijalno-ekonomske rascepe, odnosno klasno-socijalne podele, čije je rudimentarne oblike organizovanja prethodni socijalistički režim

ukinuo (vlasnici) ili, u slučaju sindikata, lišio svake autonomije i podredio partijskoj državi. Kulturne i nacionalne podele su, međutim, ništa manje važne ako ne i prisutnije i značajnije u ovim zemljama. Na kulturnim, nacionalnim i konfesionalnim podelama i sećanju – „istorijskoj, kolektivnoj memoriji” na nasleđe verskih i nacionalnih sukoba i rascepa, njihovo političkoj mobilizaciji (i instrumentalizaciji), veoma brzo su, posebno u multikulturnim i multinacionalnim društvima, formirani masovni politički pokreti i partije. U tom okviru teško je održiva i osnovna Egova teza da su, sa stanovišta pozicije i interesa birača, podele unutar političkih elita artifičijelne. Izvan ovih ograničenja, ova analiza dobro detektuje dominantne pravce političkog razvrstavanja i, delimično, njegove razloge i nosioce (Zakošek, 1998: 14-15).

Herbert Kičel takođe smatra da se partijski sistemi (evropskih postkomunističkih zemalja) formiraju oko tri linije rascepa.

Prva odgovara na pitanje *ko ima pristup institucijama*, a tiče se širine određenja statusa građana i deli se na univerzalna, kosmopolitska i partikularna shvatanja, koja status građana uslovljavaju užim (etničkim, verskim, rasnim) obeležjima. Politička konsekvencija je podela na građansko-demokratski i nacionalistički blok.

Druga dimenzija *pravila igre koja pojedinci treba da poštuju* tiče se (a) užeg ili šireg delokruga političkog odlučivanja i (b) demokratskog ili hijerarhijskog načina donošenja tih odluka. Po ovoj dimenziji akteri bi se, po pravilu, grupisali na pripadnike autoritarnog (usko hijerarhijskog) i libertetskog (široko demokratskog) političkog modela.

Treća dimenzija – *resursi koje igrači unose u igru*, odnosi se na opredeljenje aktera za tržišnu alokaciju ili političku redistribuciju resursa, odnosno optiranje za (neoliberalnu) desnicu ili (socijaldemokratsku) levicu (Kitschelt, 1995: 462).

Na nivou opšteg teorijskog modela Kičel izdvaja dakle tri rascepa: 1) univerzalizam-partikularizam (status građanstva), 2) liberalizam-autoritariizam (opseg i pravila odlučivanja) i 3) tržišna alokacija – politička redistribucija (raspodela resursa).

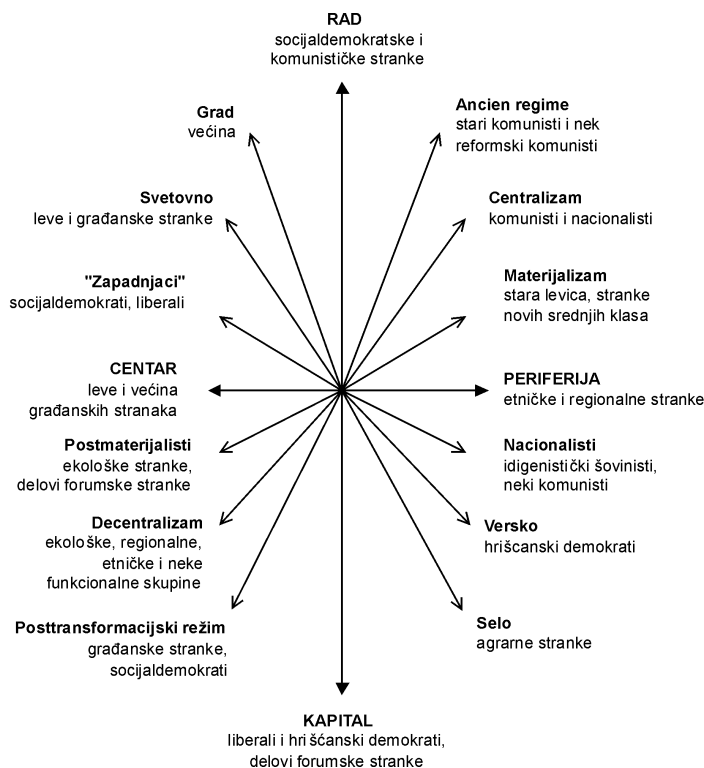
Opšti model Kičel je nastojao da konkretizuje i primeni na socijalnu i političku zbilju postkomunističkih, tranzicionih društava. Politički kontekst je operacionalizovan i preciziran sa četiri kontekstualne karakteristike: 1) tip ranijeg socijalizma – birokratski, nacionalni (konsesualni), patrimonijalni socijalizam; 2) tip njegove promene – implozija (urušavanje), dogovorna tranzicija ili preventivne (pseudo)reformne; 3) nacionalno

pretežno homogena ili nehomogena društva i 4) vrsta dominantnog sukoba – politički (pro et contra starog režima), kulturni ili socio-ekonomski rascep (Kitchelt, 1995: 466-467).

Idealtipski, implozija birokratskog režima u relativno nacionalno i kulturno homogenim društvima, i uz dominaciju socio-ekonomskog rascepa daje osnovnu političku podelu na levicu i desnicu, odnosno socijaldemokrate i tržišne liberalne. Ovom modelu najbliža je Češka.

U uslovima dogovornih promena nacionalnog komunizma („gulaš-komunizma” – Mađarska) i dominacije kulturnih raskola, ključna je trostrana podela na kulturne (i verske) tradicionaliste i populiste i sekularne, leve i desne, protržišne liberalne.

Patrimonijalni, prethodni socijalizam, njegove preventivne polu-reforme i dominantan rascep za i protiv režima daju osnovnu političku podelu na postkomuniste i široke, labave i heterogene antikomunističke, opozicione forume, („političke kišobrane”) poput prakse u Bugarskoj i na eks-jugoslovenskom prostoru, uključujući i Srbiju i Crnu Goru.

Najzad, još bliži našim prilikama je model oštrog etničkog raskola u uslovima preventivne „reformne” nasledenog patrimonijalnog socijalizma u kome, pored liberalnih, tržišnih kosmopolita na partijskoj sceni, na njenom političko-redistributivnom delu, imamo često oštro međusobno suprotstavljene, postkomuniste i većinske i manjinske nacionaliste.

Klaus Bayme takođe konstatuje da za analizu, kao i za konsolidovanje postkomunističkih sistema nisu dovoljne četiri ose sukoba iz Lipset-Rokanove tipologije da bi se objasnile sve moguće podele unutar partijsko-političkog spektra. Nastalo je čak osam crta ili parova sukoba koji naravno nisu jednake važnosti i trajnosti i ne rezultiraju stvaranjem 16 relevantnih stranaka (Beume, 2002: 84).

Okruženje

Najzad, razdvojniji prethodno ideološko-kulturne na kulturno-vrednosne i ideološke rascepe, Slavujević, Komšić i Pantić, u analizi osa političkih podela u Srbiji, polaze od četiri linije rascepa:

- 1) *Socio-ekonomskog*, odnosno funkcionalno i socijalno relevantnog rascepa, čiji su indikatori obrazovanje, zanimanje, prihod i klasna pripadnost, i koja se projektuje na procenjenu poziciju građana kao, privremenih ili trajnih, tranzicionih gubitnika ili dobitnika;
- 2) *Istorijsko-etničkog*, horizontalnog rascepa i podela između etničkih grupa, koji unutar svake grupe otvara vertikalnu osu podela na pristalice građanske, središnje – nacional-demokratske i nacionalne-nacionalističke opcije;
- 3) *Kulturno-vrednosnog rascepa* najjasnije izraženog na osi: tradicionalizam-modernizam-postmodernizam, koja sintetički obuhvata veliki broj parova suprotstavljenih vrednosnih orijentacija poput parova: autoritarizam-tolerancija, egalitarizam-neegalitarizam, materijalizam-postmaterijalizam, ili politički naglašenijeg para liberalizam-konzervativizam, odnosno različite stavove prema promenama i tradiciji, veri i crkvi, rodnoj ravnopravnosti, civilnom društvu ili međunarodnoj saradnji;
- 4) *Ideološko-politički rascep*, koji je sveden na različite klasne koncepte razvoja društva, pre svega pitanja tipa političkog i ekonomskog uređenja, dominantnih oblika svojine ili uređenja industrijskih odnosa i najčešće se politički operacionalizuje kao linearni kontinuum: levica-centar-desnica (Slavujević, Pantić, Komšić, 2003: 12).

Istorijsko-etnički rascjep je na prostorima eks Jugoslavije postupno zadio vid violentnog i razornog, oružanog konflikta pripadnika različitih etničkih grupa. On se u poslednjih 5-10 godina nalazi u fazi: pacifikacije i državno-pravne razrešnice, odnosno već od 1992. godine započet je proces stvaranja i međunarodnog priznavanja samostalnih država na prostoru nekadašnje SFRJ. Ovaj proces još nije završen pa, upravo zbog otvorenih pitanja sudbine državne zajednice Srbije i Crne Gore i (državnog) statusa Kosova, odnosno zbog provizornog karaktera države i otvorenog pitanja samih njenih granica, značaj političkog grupisanja na osnovu ovog rascjepa ima u SCG produženo dejstvo. Posebno u Crnoj Gori, on stvara „novu”, još od 1997 i rascjepa u vladajućem DPS-u po toj osnovi prisutnu, dominantnu liniju podela na independiste i unioniste.

Samim tim, za više od deceniju i po, dolazilo je do brojnih obrta situacije, smirivanja i zaoštavanja odnosa, pomeranja akcenata i značaja pojedinih pitanja, što je rezultiralo brojnim pomeranjima (taktičkim, ali i programskim) partija po ovoj osi podela.

U tom smislu, autori sa pravom ističu tek načelno važnje razvrstavanja partija na nacionalne (nacionalističke), nacional-demokratske i građanske, posebno, nemalu arbitrarnost i uslovnost pozicioniranja svake konkretne partije u određenu grupu koja bi, (uz izuzetak, u Srbiji, Radikala i jasno građanski pozicioniranih malih stranaka poput GSS), mogla da važi za čitav pluralistički period. Primera radi, SPO, koji pripada nacionalno-demokratskoj grupi, se na ovoj osi, kretao od početne nacionalističke sve do povremeno zauzimate građanske pozicije. Demokratska stranka se uz povremene obrte, kretala od nacional-demokratske ka građanskoj poziciji, što je i bio i jedan od činilaca brojnih podela u njoj.

Autori polaze od stava da su osnovni kriteriji za podelu i pozicioniranje stranaka na osi nacionalističko-građansko, zapravo ciljevi i sredstva za ostvarivanje tih ciljeva.

Nacionalistički orijentisane partije interes nacije kao osnovnog oblika njenog socijalnog i političkog identiteta, poistovećuju sa interesom države, koji je opet iznad svakog individualnog interesa. Ove partije se, u velikoj mjeri, protive regionalizaciji, jer smatraju da to može ugroziti teritorijalno jedinstvo države. Za ovu poziciju ključan je, međutim, stav da aktuelne državne granice nisu i željene granice nacionalne države, odnosno da ih treba, u cilju ostvarenja nacionalnog i državnog jedinstva (svim sredstvima) promeniti.

Građanska opcija (DS, G17 Plus, GSS, SDP, LSV i druge stranke reformsko-demokratske opcije), pre svega utiče slobodnog pojedinca kao

osnovu društva i države. Ove partije se uglavnom zalažu za visoku decentralizaciju vlasti, davanjem većeg stepena autonomije lokalnim organima. Takođe favorizuje se regionalizacija zemlje. Njihov slobodan razvoj dopušta se u onoj meri u kojoj to neće dovesti u pitanje opstanak države kao takve, ili se čak povremeno predlaže izvesna federalizacija Srbije (LSV). Država se pri tom vidi kao politička zajednica ravnopravnih građana.

Nacionalno-demokratska opcija (DSS, SPO, NS) nalazi se na sredini i teži da pomiri nacionalističku i građansku struju. Nju je teško preciznije odrediti, jer se i u samom nazivu može videti da ona podrazumeva široku lepezu stavova onih koji je zagovaraju – insistira na nacionalnom principu prilikom konstituisanja države, ali takođe se zalaže i za poštovanje građanskih prava i dopušta značajan stepen regionalizacije.

U pozadini ovih podela i fenomena dominacije nacionalističkih stranaka stajao je visok nivo korelacije između deljenja pronacionalnih vrednosti, nacionalne i konfesionalne pripadnosti i partijske identifikacije građana. On je 90-ih godina, u multinacionalnim sredinama na čitavom eks-jugoslovenskom prostoru, zadobio karakter gotovo ultimativne odrednice, tako da su izborni rezultati predstavljali neku vrstu nacionalnog popisa (Goati).

Širi interpretativni okvir komparativne analize preostalih – socijalno-ekonomskih, kulturno-vrednosnih i ideoloških podela čini analiza dinamike promena socijalne strukture. Karakter i dinamiku promena strukture, posebno mehanizme unutar i međugeneracijske (uzlazne i silazne) socijalne pokretljivosti i njihovu vezu sa klasno-socijalnim identifikacijama građana, Mladen Lazić i saradnici, istraživali su unutar tri sukcesivne etape razvoja.

Prvi, socijalistički period obeležava dominacija „klase kolektivnih vlasnika” – nosilaca privrednih i, posebno, političkih upravljačkih funkcija, nad posrednom klasom, manuelnim radnicima i seljaštvom. „Socijalistička elita” je pretežno otvorena društvena grupa i u nju se, kanalima političke (i prateće obrazovno-profesionalne) promocije, može ući iz svih društvenih grupa, zahvaljujući, pre svega, poštovanju logike kadrovskih ključeva kojima je obezbeđivano prisustvo određenog udela, recimo, radnika, žena i mladih u širim rukovodstvima. Istovremeno, sve do sredine 80-ih, eks-Jugoslavija je bila i društvo neujednačenog, ali relativno dinamičnog razvoja, u kome je dominirala uzlazna, vertikalna socijalna pokretljivost (Lazić, Cvejić, 2004: 40-42).

Početak 90-ih, u okruženju rata i izolacije, formira se pod vladavinom SPS-a i Miloševića, društvo deformisane i u velikoj meri „blokirane

tranzicije”. Paralelno sa procesom brze i radikalne devastacije privrede i „razaranja društva” (Lazić, 1994; Bolčić, 1994) koje karakteriše siromašnije nižih i „topljenje” srednjih slojeva – silazna, regresivna društvena mobilnost većine, uspostavlja se „elita blokirane tranzicije”. Pošto, za razliku od drugih postkomunističkih društava, nije došlo do promene režima, unutar političke elite je dominantan proces (samo)reprodukovanja ranijeg njenog sastava, uz uključivanje u njene redove i jednog broja pripadnika rukovodstva opozicionih parlamentarnih stranaka.

I ekonomska elita je tada pretežno regrutovana kapitalizovanjem poslovnih i političkih veza i poznanstava, iz šireg kruga pripadnika bivše socijalističke nomenklature – njihovih rođaka, potomaka i bliskih prijatelja.

Praktično, ispod formalno manje-više neizmenjene, pretežno podržavljene svojinske strukture i blokirane tranzicije – „dok traju blokada i sankcije”, izvršen je proces deformisane „divlje privatizacije”. Topljenjem i obezvređivanjem društveno-državne svojine i njenim (skrivenim) prelivanjem u privatne ruke, praktično je (neformalno) obavljen proces konvertovanja političke i ekonomske moći u privatno vlasništvo.

Nakon 2000-te, otvorenim procesom tržišnih reformi, liberalizacije, restrukturiranja i privatizacije, došlo je do rasta nezaposlenosti i, generalno posmatrano, do daljeg uvećanja razlika između elite i ostalih delova društva. No, ovoga puta, u odnosu na različito raspolaganje kapitalom, upotrebljivim znanjima i veštinama i mrežom socijalnih veza, dolazi i unutar drugih društvenih grupa do diferenciranja i raslojavanja na privremene i trajne tranzicione dobitnike i gubitnike.

Sa zakašnjenjem od 15-ak godina, i uz sve prateće negativne vidove, uključiv raširene pojave korupcije i „politizacije kriminala i kriminalizacije politike”, odnosno sa serijom, uglavnom sudskih neprocesuiranih ili do kraja nerasvetljenih, afera, ucena i politički motivisanih ubistava, Srbija je konačno ušla u fazu „deblokirane tranzicije”.

Politička elita, uz malobrojne preostale profesionalne političare iz ranijeg perioda, regrutuje se od obrazovanih stručnjaka iz srednje klase, koji se sve više opredeljuju za politiku kao definitivnu, profesionalnu i životnu karijeru.

Polovinu ekonomske elite čine bivši direktori i političari, odnosno „politički preduzetnici” koji su uspešno transferisali političku moć u ekonomsku i postali vlasnici. Druga polovina ekonomske elite regrutuje se iz dve osnovne grupe: stručnjaka koji su pokazali preduzetničko umeće i uspeh da osnuju prvatne firme i sitnih zanatlija i preduzetnika koji su uspehli da se obogate (Lazić, Cvejić, 2004: 54-56).

Većina pripadnika staro-nove političke i ekonomske elite podržava osnovne vrednosti i institucije liberalno-predstavničke demokratije i tržišnu privredu.

Na drugoj strani, među pripadnicima bazičnih društvenih slojeva, posebno onim starijim i manje obrazovanim, raširenije su prosocijalističke vrednosti, posebno prihvatanje značajne regulativne uloge države u domenu socijalne politike i zaštite siromašnih i nezaposlenih.

Inače, u istraživanju Cesida iz jula 2005, sa pripadništvom višoj klasi se samoidentifikuje tek svaki stoti ispitanik (1%). Gotovo dve petine građana se svrstava u heterogene grupe srednje klase (30%) i službenika (9%). Svaki treći građanin sebe identifikuje sa radničkom klasom (31%). U seljaštvo sebe svrstava 16% ispitanika. Na socijalnom dnu je, po sopstvenoj proceni, svaki deseti ispitanik koji se identifikuje sa nižom klasom. Interesantno je da je i, prema konzervativnoj metodologiji Svetske banke, u društvenoj potklasi – socijalno isključenim grupama koje žive ispod granice siromaštva (Gidens, 2003: 321-328), takođe svaki deseti stanovnik Srbije (Strategija za smanjenje siromaštva, 2003: 20-26; Izveštaj o tranziciji u Srbiji i Crnoj Gori, 2003: 243-247).

Pri tom je, uz polovinu koja sebe ne može da do kraja svrstani u jednu od kategorija, tri puta više je onih koji sebe vide kao gubitnike od onih koji se smatraju tranzicionim dobitnicima (30%:11%). Prema očekivanju, među gubitnicima su iznad proseka zastupljene pristalice radikala i socijalista – oko polovine.

Uz sva pojednostavljivanja, moglo bi se reći da se pristalice stranaka bivšeg režima – Radikala i Socijalista – regrutuju pretežno iz nižih društvenih slojeva, a da su stranke demokratskog bloka naslonjene na pripadnike srednjih slojeva. Vododelnicu između ova dva bloka čini kvalifikovano radništvo, koje je raspolučeno između njih i od čijeg opredeljivanja na jednu ili drugu stranu u velikoj meri zavisi njihov budući odnos snaga (Političke podele u Srbiji u kontekstu civilnog društva – Cesid, septembar 2005).

U tom okviru bilo bi inspirativno na polje analize socijalnih i političkih podela primeniti model položaja ključnih društvenih grupa duž ose stava prema reformama. Ovaj analitički model, preuzet iz političke ekonomije, bazira se na Perotijevoj i Helmanovoj identifikaciji tipova društvenih aktera, odnosno na njihovoj podeli na (tranzicione) gubitnike, dugoročne dobitnike i delimične dobitnike – predatorske elite, koje su korisnici delimično realizovanih reformi ali se protive njihovoj potpunoj realizaciji (Kristev, 2004: 30-31).

Nije li, recimo, vladavina SPS i Miloševića interesni spoj tranzicionih gubitnika i predatorskih elita amalgamiran kvazilevičarskom frazeologijom i usijanom nacionalnom retorikom, koje prekrivaju „divlju privatizaciju” i bogaćenje „uz pomoć i prisustvo vlasti” u nelegalnom (i opravdavajućem) ratnom okruženju i izolaciji. Nije li to na početku bio „socijalni brak iz računa” između vrha i dna socijalne piramide, zasnovan na obostranom strahu od stvarnih promena – otporu da se u njih ozbiljnije uđe? Je li u osnovi svakog populizma spoj gubitnika i predatora? Ne obnavlja li se i nakon 2000-te, na strahu od reformi, ista matrica? Koliko joj korumpiranost dela „reformatora” ide u prilog?

Repertoar i ansambl

Politički spektar Srbije mogao bi se analizirati sa osloncem na tri polazna kriterijuma: sa osloncem na socijalnu osnovu, odnosno genuzu iz društvenih rascepa i sukoba; sa osloncem na pripadnost i samoidentifikovanja stranaka sa određenim „stranačkim familijama” i nadnacionalnim stranačkim federacijama; i sa osloncem na konkretne, tematske, „policy” orijentacije.

Polazeći od prakse samoimenovanja i nadnacionalnog političkog identifikovanja političkih stranaka kao kriterija, istraživači, uz manje ili veće međusobne razlike, najčešće identifikuju sledećih devet političkih familija: 1) liberali, 2) konzervativci, 3) regionalisti, 4) hrišćanski demokrati, 5) agrarne stranke, 6) socijaldemokrati, 7) ekologisti, 8) (neo)komunisti, 9) desni populist i ekstremisti (Beume, 2002: 64-67).

Ovim stranačkim familijama bi se u postkomunističkim zemljama Evrope mogli dodati prelazni, tranzitorni fenomeni opozicionih stranaka – foruma, (ne)reformisanih komunista, kao i partijsko-političkog reprezentovanja pojedinih funkcionalnih skupina – penzionera (Češka, Slovenija) seljaka i malih posrednika (Mađarska) ili zaposlenih i sindikata (Poljska).

Očekivano, sve linije podela i političke porodice nemaju jednaku specifičnu političku težinu i značaj, ni u relativno homogenoj grupi postkomunističkih zemalja, pa ni u svim fazama tranzicionih promena unutar pojedinih država.

U složenim multinacionalnim društvima, bez dovoljnih prethodnih demokratskih tradicija – Srbija i eks-Jugoslavija su gotovo paradigmatičan primer, ključnu osu podela dugo igra podela na građanske, nacional-demokratske i nacionalističke stranke.

U vremenima oštih i violentnih ratnih sukoba (posebno u periodu 1991-1996) ova osnovna vertikalna osa političkih podela ima u Srbiji i u nešto manjoj meri u Crnoj Gori, oblik zaposednutih krajnjih polova (unitarizam-separatizam) i slabog-građanskog, demokratskog centra. Primera radi, sve ključne „srbocentrične” stranke se, uz različite taktičke opcije, zalažu za prekomponovanje granica unutar bivše SFRJ i stvaranje „Srbo-Jugoslavije” ili „Velike Srbije” u njenim istorijskim i (ili) etničkim granicama.

Na drugoj strani, unutar izolovanog i osiromašenog društva, ograničenu ulogu ima osa: tržišna alokacija – politička redistribucija, odnosno desnica-levica. Ovoga puta su slabi i politički neuticajni krajnji polovi, a svi relevantni politički akteri teže da se na ovoj osi pozicioniraju oko (levog i desnog) centra. Posledično, nema jasno profiliranih i snažnih ni socijaldemokrata, ni liberala. Na polju politike dominiraju populistički različitih boja i usmerenja.

Poređenjem političke scene sa pozorištem moglo bi se reći da se sa izmenom društvenog konteksta, menja i repertoar, pa i sam partijski ansambl preraspodeljujući (od izbora do izbora) glavne i sporedne uloge. Na repertoaru su prvo dominirale istorijske drame i mitovi, kao i komadi iz narodnog života sa pevanjem i pucanjem. Njih su smenile socijalne drame i izbegličke i druge priče o sudaru i integraciji svetova. Sve vreme na repertoaru su se nalazile slike iz političkog života – komedije i satire o političkim naravima i mentalitetima: aferama, spletkama, nagodbama i ucenama, odnosno komadi o politizaciji kriminala ili kriminalizaciji politike.

Ipak, konstantu na repertoaru, odnosno na političkom tržištu, čini manje ili više zapaljiva smeša nacionalne i socijalne demagogije. Stvorena svest da su građani Srbije bar pomalo socijalisti i nacionalisti, čini rekonbinovanje nacionalnog i socijalnog nekom vrstom arije, ili replike, koja se uvek traži na bis.

Danas, mađutim, ako pođemo od Bajmeove tipologije političkih familija (pre nego užih političkih porodica), na delu su i pokušaji SPS i radikala da napuste poziciju (neo)komunista, odnosno desnokrlnog ekstremizma. Zbog relativno slabe raširenosti postmaterijalističkih vrednosti u društvu – po nalazima istraživanja ovu orijentaciju, bar u izvesnoj meri, prihvata 15% građana (Pantić,2003:104), nema, bar u uslovima dominacije nacionalno-državnih, istorijskih pitanja i pitanja bolnih tranzicionih promena, prostora za relevantno prisustvo zelenih i sličnih inicijativa.

Posledično, „prazna” su polja 7 (ekolozi), 5 (agrarne stranke), 6 (socijaldemokrati) pa i 1 (liberali). Polja 8 (neokomunisti) i 9 (desni ekstremisti) postala su neželjene političke pozicije, ili bar etikete.

Polazeći od karaktera i intenziteta političkih podela kao kriterija, partijski sistem je sistem polarizovanog pluralizma, građenog po dve osnovne linije podela – nacionalnoj i, sve do 2004. i podrške SPS-a manjinskoj koalicionoj vladi, osi podela na režimske i antirežimske stranke.

Unutar ovog okvira tradicionalna podela na levicu, centar i desnicu još uvek dobro služi kao gruba, orijentaciona šema, koja traži na posebnim područjima primene (poput područja ekonomije, politike ili rodnih odnosa) dalja preciziranja i podele na ekstremnu i umerenu levu i desnu poziciju, ili nacionalnu (nacionalističku) i građansku levicu i desnicu.

Načelno, demokratska levica zadržava značenje socijalne horizontale – borbe za širenje prostora jednakosti, za socijalne promene i usmerenost ka budućnosti. Akcenat je sada, umesto na materijalnoj jednakosti na socijalnoj koheziji, solidarnosti i uključenosti, kao i na rodnoj, generacijskoj i svakoj drugoj ravnopravnosti i toleranciji (Gidens, 2003: 340-343).

Osnovno obeležje, uz sve međusobne razlike, desnog dela političkog spektra ostaje socijalna vertikala – poštovanje hijerarhije, tradicije i kontinuiteta (Beume, 2002: 53-58).

(Samo)razumevanje centra početno sadrži shvatanje centra kao bezidejnog, praznog ostatka, „močvare centra”, unutar šireg koncepta formalizovane, od društvenih inputa ispražnjene „demokratije bez naroda” (Diverže). Centar je samo međuprostor koji omogućuje (zbog centralne pozicije u odnosu na političke polove) nadproporcionalni koalicioni potencijal i učešće u vlasti.

Sa formiranjem socijalne strukture društva usluga, posebno narastanjem i centralnom pozicijom srednjih slojeva, evoluira i shvatanje političkog centra koji se sve više definiše, lišen ekstremizma sa političkih polova, kao „novi”, „radikalni centar” ili „treći put” (Gidens, 1999: 134-136).

U aktuelnim uslovima u Srbiji pozicija na i oko centra je prevashodno poželjna politička etiketa. No, u ravni definisanja sadržaja i socijalne cene tranzicionih, ekonomskih i socijalnih promena ona je, u velikoj mери, i iznuđeno opredeljenje. Naime, suočene sa činjenicom da njihovo (siromašno) biračko telo preferira, u ravni ekonomske i socijalne politike, poziciju levog centra i partije, koje se inače samoodređuju kao desnica ili desni centar, vrše tematske i programske pozajmice iz socijaldemokratskog arsenala (Slavujević, 2003: 140-142).

Opšta, političko-ideološki nespecificovana mesta – „političke mantre” su zalaganje za socijalnotržišnu privredu, odnosno evropski socijalni model; (tripartitni) dijalog socijalnih partnera i vlade; korektivnu, socijalnu

funkciju budžeta; očuvanje javnog interesa i primenu mera aktivne socijalne politike i politike zapošljavanja i unutar procesa privatizacije – rečju za solidarnost i socijalnu pravdu.

Danas, od četiri klasična kriterija podele na leve i desne stranačke ideologije, Harmela i Jande, evolucija socijaldemokratije je dva (javna-privatna privreda, plan-tržište) praktično lišila svakog većeg značaja (Goati, 2004: 172).

Preostala dva – stupanj prisustva socijalne države i preraspodele bogatstva su, iako i dalje važna, globalizacijom i liberalizacijom svedena na daleko uže margine vođenja „nužno poreski i razvojno odgovorne politike” (Bler, 2002; Bogdanović, 2003).

U Srbiji, u još većoj meri, postoje jasni razvojni i budžetski limiti obimnijim socijalnim transferima i redistributivnim strategijama države. Ne čudi, u takvim okolnostima, što leva i desna opoziciona demagoška frazeologija socijalista i radikala nude više od stranaka (levog) centra.

Raspodela uloga

Raspored snaga na političkoj mapi Srbije teško da bi se mogao adekvatno prikazati klasičnim unošenjem dominantnih osa političkih podela na dvodimenzionalni koordinatni sistem. Problem tranzitornih društava je, međutim, u tome što ih karakterišu brojne, složene i međusobno nesvođive a izukrštane linije podela koje presecaju tradicionalna politička polja, pa ih je teško prikazati i na dvodimenzionalnoj šemi. Specifične, interesne i političke konstelacije, poput one koja je dovela do stvaranja DOS-a, i logika sklapanja taktičkih vladavinskih ili opozicionih savezništava, neretko rezultiraju povezivanjem stranaka različitih političkih usmerenja u isti politički pol ili blok. Politički blok nastaje znači na bazi saglasnosti i zajednice interesa oko ključnog pitanja, svojevrsne političke naddeterminante i, po pravilu, izražava volju određenih socijalnih skupina (Goati, 2004: 38-39).

Koncept političkog bloka je inspirativan analitički obrazac za objašnjenje, primera radi, „crveno-crne koalicije” radikala i socijalista i sličnosti i bliskosti socijalnog profila i opredeljenja njihovih pristalica, odnosno transfera pristalica, uglavnom pripadnika nižih društvenih slojeva, između ove dve stranke. Političku naddeterminantu i integrativni okvir čini pri tom nacional-populizam i naglašena socijalna retorika. Po statičnom modelu političkih familija socijalisti i radikali bi bili udaljene, polarne političke pozicije.

Političku konfiguraciju u Srbiji zato najbolje izražava model potkoviće sa širokim frontalnim delom i međusobno jako približenim kracima (Hejvud, 2004: 472). Do 2000. godine potkovića je imala sužen (i prenaseljen) frontalni (demokratski) deo i snažne krake, posebno vladajući „levi”. Od 2001. godine, potkovića je, sa jačanjem radikala i uporednim slabljenjem socijalista, nagnuta udesno.

Na krajnjim polovima-kracima, smeštene su, dakle, stranke bivše vlasti – „crveno-crne koalicije”. Krajnje leva i desna pozicija zaista zajednički dele i oblikuju kako „patriotsku”, nacional-populističku platformu, tako i socijalnu i antikorupcijsku retoriku. Istovremeno, oni poredak, uspostavljen nakon 5. oktobra 2000. godine, doživljavaju kao u mnogome nelegalan, spolja inspirisan, pomognut i održavan „poslušnički” režim. Put ka, načelno prihvatljivoj, evropskoj perspektivi i pripadnosti Srbije mora se, međutim, po njima ostvariti pod sopstvenim, ili bar za sve kandidate važećim, opštim uslovima za prijem u EU, a ne po posebnim „Srbiji nametnutim ucenama i diktatu”.

Izvesno redizajniranje i omekšavanje ranijih tvrdih stavova, kao i prihvatanje uloge konstruktivne političke snage u opoziciji, ali i široj, parlamentarnoj, provladinoj većini (socijalisti), nije, međutim, u pitanje dovelo strateška opredeljenja i, bar formalnu, vodeću ulogu vođa koji se nalaze u Hagu.

Nakon silaska sa vlasti i hapšenja Miloševića, odnosno prinudnog odlaska sa političke scene ranijeg, neprikosnovenog lidera, SPS je suočena sa serijom (očekivanih) unutrašnjih podela i prerazvrstavanja. One su, neretko, podržavane i inspirisane iz krugova izvan stranke, zainteresovanih za parlamentarnu podršku socijalista ili za preuzimanje njihovog biračkog tela.

U osnovi ovih podela su pitanja programske i demokratske evolucije partije i distanciranja od prethodne, decenijske vladavinske prakse koja se fokusira na stav prema Slobodanu Miloševiću. Novo stranačko rukovodstvo postupno retušira tvrda opredeljenja i formulacije o demokratskom socijalizmu kao strateškom partijskom cilju, pluralizmu svojina, odnosno opstanku društvene (ne)svojine, i predimenzioniranoj, (etatističkoj), skrbničkoj funkciji države, nastojeći da se bar programski približi socijaldemokratskoj političkoj porodici. Novi imidž u političkom životu se gradi i, formalno gledano, politički korektnim nastupima i konstruktivnim i pragmatiskim pristupom odlučivanju u parlamentu, koji je rezultirao podrškom manjinskoj vladi Vojislava Koštunice. U pozadini je samointeres rukovodstva stranke da preživi krupne političke udare koji dolaze, kada se

radi o poludistanciranju stranke od prethodne prakse i vođe, i od Miloševića i njemu odane, istina znatno redukovane, „partijske baze”, i od nezadovoljne, kritičke demokratske javnosti.

Radikali su napravili pragmatiski otklon i svoj strateški cilj stvaranja „Velike Srbije” pomerili u daleku budućnost, istovremeno tvrdeći da će taj cilj, koji podrazumeva ekspanziju na teritorije susednih suverenih država, ostvariti isključivo političkim sredstvima borbe. Utisak o tvrdoj doslednosti ostavlja i naglašena centralistička orijentacija, kada je u pitanju unutrašnja distribucija vlasti u Srbiji, odnosno otpor njenoj regionalizaciji, kao i zalaganje za čvrstu zajednicu sa Crnom Gorom i očuvanje Kosova u Srbiji.

Tvrdokorni, u nekim aspektima čak ekstremni nacionalizam, uz naglašenu tradicionalnu patrijahalnost, pozicionirao bi radikale na mesto (krajnje) desnice. Na drugoj strani, naglašena socijalna retorika, zalaganje za jaku državnu socijalnu politiku, socijalne programe, jedinstvene skale plata (u javnom sektoru) i ujednačavanje nivoa penzija ili većinsku, državnu kontrolu nad velikim infrastrukturnim sistemima, svrstava ih na levicu. Stranka se oficijelno (poželjno) pozicionira kao stranka umerene, nacionalne desnice.

Suštinski, radi se o desnom nacional-populizmu, gde su naglašeni socijalni elementi cena populističkog karaktera i široke podrške partiji.

Nakon izbornog fijaska decembra 2000. godine, pre svega zbog razočarenja birača sukobom unutar demokratskog bloka, kao i skromnih pozitivnim efektima reformi, došlo je do rasta uticaja Radikala i očuvanja parlamentarnog statusa Socijalista. Izborna snaga ovog bloka je, od 2000. godine ponovo porasla sa petine na dve petine glasova birača, pri čemu sada Radikali imaju status ključne, stožerne stranke ovog bloka.

Središnje političko polje – sa podrškom, umesto nekadašnjih (2000-te) dve trećine, tek nešto manje od polovine izbornog aktivnog dela biračkog tela (od 2003. godine), zauzimaju stranke i koalicije naslednice DOS-a. One su, još 2001. godine, izvesno podeljene u bar dva politička bloka, promenljive snage i uticaja.

Još uvek, relativno najznačajniju, ali permanentno opadajuću, poziciju u bloku nacional-demokratskog, tradicionalističkog desnog centra, opredeljenog za legalne, postupne reforme i približavanje Evropi i svetu u ritmu koji bi uživao podršku većine građana ima DSS. Ovom bloku pripadaju u SPO i Ilićeva Nova Srbija. Socijalni profil glasača i pristalica DSS-a gotovo se, kao i profil SPS-a početkom 90-ih, u potpunosti poklapa sa socijalnim portretom ukupnog izbornog tela Srbije. U tom smislu,

u velikoj meri je tačna procena da DSS danas izražava politički mentalitet prosečnog građanina Srbije i njemu prihvatljivu dinamiku i redosled reformi. Pad uticaja i rejtinga DSS-a, nakon dolaska na vlast 2003-te, na posredan način govori i o njihovom rastućem nezadovoljstvu „sopstvenom” političkom reprezentacijom.

U tom okviru ne predstavlja iznenađenje ni činjenica da je, u ravni socijalne politike i programa, DSS, kao stranka desnog centra narodnjačke, znači solidarističke orijentacije, neretko levo od DS-a i njihove proklamovane, ako ne baš socijaldemokratske, ono bar socijal-liberalne pozicije.

Ako su stranke bivšeg režima okupljale građane, socijalne gubitnike tranzicionog procesa, a blok oko DSS-a najbolje reprezentovao socijalni prosek Srbije, onda DS, i partije oko njega, pre svega artikulišu volju proreformskog – mlađeg, obrazovanijeg dela Srbije (Slavujević, 2002: 161-167).

Treći, od 2000-te do 2003. godine vladajući, građansko-demokratski politički blok čini, međutim, pored DS-a kao stranke okosnice (i jedne od dve aktuelno najjače partije) i veliki broj partija od kojih većina, sa izuzetkom regionalnih i etničkih stranaka, nema bilo kakvih izgleda na samostalni izborni uspeh. Ovoj grupaciji pored dela stranaka centra i umerene, socijaldemokratske levice (koje pokazuju tendenciju da se kroz različite modalitete fuzionišu u DS), pripada i većina regionalnih i stranaka etničkih manjina. Širina spektra rečito ukazuje na još uvek dominantnu taktičku, interesno-kalkulantsku osnovu pripadanja i ovoj koaliciji.

Dominantnu pragmatiku osnovu, čini se, imao je i polukorak ulevo Demokratske stranke, odnosno njeno približavanje socijalističkoj internacionali. Jednostavno, radi se o proračunu da se na tom delu političkog spektra, nepokrivenog (za sada) jačom, relevantnom socijaldemokratskom partijom može širiti sopstveni politički uticaj i držati pod kontrolom i integrisati mnogobrojne neobjedinjene stranke centro-levice (Stojiljković, 2004: 150).

Na drugoj strani, transformacija i profiliranje uticajne ekspertske grupe G 17 Plus u stranku naglašene liberalne, modernizirajuće orijentacije govori o mogućnosti nastajanja liberalne, prozapadne centro-desnice. Javno-mnjenska istraživanja ukazuju, međutim da, za razliku od perioda pred parlamentarne izbore 2003. godine, ova stranka danas ne može da računa na siguran parlamentarni status, između ostalog, jer joj se biračko telo, poput spojenih sudova, poklapa sa biračkim telom DS-a. Izlazak demokrata iz krize, gotovo automatski sužava prostor za G17 Plus. Pad rejtinga G17 Plus posledica je i cene boravka na vlasti.

Najzad, pojava Karićevog Pokreta „Snaga Srbije”, kao markentiške pozajmice i analogije sa Berluskonijevom Forca Italia, Karićevo osvojeno treće mesto na održanim predsedničkim izborima 2004-te (i politička težina njegove podrške Tadiću u drugom krugu), kao i rezultat na lokalnim izborima nagovešten status Pokreta „Snage Srbije” kao parlamentarne stranke, dodatno komplikuju odnose na političkom polju desno od centra.

Pre svega, otvara se pitanje kome on uzima potencijalne birače. Po nalazima istraživanja tek u manjoj meri radi se o (planiranom) gubitku socijalista i radikala. Najveću štetu pretrpeo je vladajući DSS, ali i druge male stranke srodne orijentacije. One onda imaju i najveći interes za neutralisanje Karića, ili pak povezivanje sa njim u snažan patriotski i „domaćinski” blok uspešnih, „dokazanih” biznismena koji će, zemlju otvoriti ka Evropi i obezbediti investicije i zaposlenost. „Ekonomski patriotizam” i eklektični spoj liderskih ambicija i zahteva za otvaranje prostora za preduzetničke inicijative, uz paralelno zagovaranje socijalno odgovorne države, logična su posledica pokušaja političke, stranačke integracije vrha i dna socijalne piramide.

Afiniteti i ukusi publike

Partijsko-političku scenu Srbije – dinamičan i promenljiv raspored snaga na njoj treba, na osnovu manje-više jasno datih programsko-političkih profila i ideološkog samoodređenja partija, odnosno njihovog razvrstavanja u određene političke familije i blokove, u narednom koraku komparirati sa pozicioniranjem njihovih pristalica na četiri osnovne ose socijalnih rascepa u društvu. Značajna korelacija između partijske pripadnosti, prihvatanja određenog seta vrednosti, koje partije promovišu i socijalnog statusa birača išla bi u prilog oceni i o rastućoj socijalnoj ukorenjenosti partija. Dodatno, tako bi stranačka arena postupno gubila izgled i karakter haotičnosti, provizornosti i prenaseljenosti.

U svojoj analizi političkih podela u Srbiji, Slavujević, Pantić i Komšić su pri razvrstavanju izbornog tela i pozicioniranju relevantnih stranaka koristili pet indikatora: 1) samopozicioniranje birača, odnosno pristalica relevantnih stranaka na liniji političkih podela (levica-desnica); 2) indeks njihove stavovske diferencijacije; 3) pozicioniranje relevantnih stranaka od strane njihovih pristalica, kao i (4) oficijelno samopozicioniranje i 5) programsko pozicioniranje samih stranaka.

Pri tom, Zoran Slavujević konstatuje da je u ovom istraživanju (2003. godine) ideo birača koji su spremni i sposobni da se svrstavaju na osi levica-desnica manji od (natpolovičnog) segmenta partijski opredeljenih građana (Slavujević, 2003: 132).

Sličan nalaz dobijen je i brojnim drugim istraživanjima (CPA, 2002; Mihailović i dr. 2003; Cesid, 2004).

Rezultati istraživanja potvrđuju tezu o još uvek dominantno slaboj raširenosti, privremenosti i „artificijelnosti” podele levica-desnica u Srbiji, odnosno vode zaključku o izglednom prerazvrstavanju partija na ovoj osi podela, koja bi korenspodirala sa njenim očekivanim rastućim značajem. Indirektan argument u prilog ovoj tezi predstavlja i prisustvo svojevrsnog političkog paradoksa – većina biračkog tela deklarativno iskazuje „levičarski sentiment”, a istovremeno glasa za partije centra i desnice.

Ključnu ulogu u razvrstavanju partija imaju podele na osnovu istorijsko-etničkih i kulturno-vrednosnih rascepa. Na osnovu njih partije se mogu razvrstati na nacionalno-konzervativnu i građansko-modernističku grupaciju. Korelacija između osa nacionalno-građansko (istorijsko-etnički rascep) i tradicionalizam-modernizam (kulturno-vrednosni rascep) je naimе izrazito visoka ($C_k=0,70$), pri čemu se nacionalno preklapa sa tradicionalnim a građansko sa modernim, tako da se, uz izvesno uprošćavanje, može govoriti o jedinstvenoj osi: tradicionalni (konzervativni) nacionalizam – građanski modernizam (reformizam). Sinergijski efekat ovih osa mogao bi doprineti ukрупnjavanju političke ponude i pojednostavljenju partijske scene (Slavujević, Komšić, Pantić, 2003: 176).

Pri tom, raširenost tradicionalizma i modernizma je najviše vezana sa partijskim opredeljenjem, odnosno izbornom orijentacijom ($C_k=0,55$). Pristalice DS u kvalifikovanoj većini iskazuju modernističku vrednosnu orijentaciju. Takvu orijentaciju iskazuje i polovina pristalica G17 Plus i relativna većina pristaša malih stranaka iz DOS-a. Pristalice DSS su ravnomerno podeljene na tradicionaliste i moderniste. Na drugoj strani, pristalice SPO i posebno stranaka bivšeg režima, radikala i socijalista, su tradicionalistički usmerene. Prema ovom istraživanju, u celini gledano, sredinom 2003. godine, tradicionalizam prevlađuje nad modernizmom (41%:27%), dok svaki treći ispitanik pripada „mešovitom” tipu (Pantić, 2003: 110).

Očekivano, i četvrta, ideološka linija rascepa levica-desnica je u korelaciji, istina slabijeg intenziteta, sa druge dve ose. Pravidno neočekivano, na „levici” se, međutim, natprosečno koncentrišu birači pronacionalne i tradicionalne orijentacije – „tradicionalni socijal-nacionalisti”, koji dolaze iz nižih društvenih slojeva i starijeg dela stanovništva, dok su na centru i desnici (centro-desnici) mlađi birači građanske i modernističke orijentacije. Primera radi, u istraživanju Cesida iz aprila 2005. „levičarski nastrojeni” su natpolovično pripadnici niže klase (58%), a prosečno – „osrednje”, pripadnici srednje klase (42%).

Podela u biračkom telu Srbije na levicu, centar i desnicu pokazuje, kao i u drugim zemljama zakasnele, deformisane, prethodno „blokiranе” (Mladen Lazić) tranzicije, potpunu inverziju u odnosu na uobičajene vrednosne orijentacije koje se vezuju uz ovu (zapadnoevropsku) ideološku podelu (Slavujević, Komšić, Pantić, 2003: 176).

Rezultati istraživanja otvaraju mogućnost za formulisanje nekoliko radnih hipoteza.

Prvu hipotezu čini stav da u Srbiji na političkom spektru u velikoj meri postoji upražnjen prostor za pojavu relevantne stranke centro-levice, odnosno socijaldemokratske orijentacije. Istovremeno, za nju, iz brojnih ekonomskih, socijalnih, kulturno-tradicijskih razloga, za sada nema dovoljno šansi. Deo potencijalne, tradicionalne klijentele koju čine siromašni, niži slojevi je „inficiran” konzervativnim i autoritarnim populizmom, odnosno „socijal-nacionalizmom”. Mlađi, obrazovaniji, reformski nastrojeni deo populacije se (ne)svesno vezao za stranke centro-desnice. Najveću statusnu inkonzistentnost i nesigurnost, praćenu najvećom političkom raspolućenošću, pokazuju niži srednji slojevi – kvalifikovani radnici, tehničari i službenici, kao i stručnjaci iz sfere društvenih (javnih) usluga – grupacije koje bi, pre svih, mogle biti „društvena klijentela” socijaldemokratske stranke.

Na drugoj strani, zbog rastućeg značaja socijalno-ekonomskih tema, gotovo sve stranke se, na ovoj dimenziji, realno pozicioniraju na prostor oko centra, čak ulevo od njega. Borba za puko preživljavanje širokih i brojnih socijalnih slojeva ih tera da, na suženom manevarskom prostoru, radi podrške birača, (pre)naglašavaju elemente solidarnosti, socijalne kohezije i pravde u svojim programima. To dovodi do konfuzije u pozicioniranju na osi: leвица-desnica, koju prati konfuzija u samoodređenju birača i partijskih pristalica.

Ona je dodatno indukovana otporom dela birača da se identifikuje sa efektima vlasti prethodnog „levičarskog režima”, stigmatizovanim samim pojmom levice. Posledično, nemali broj pristalica stranaka centra i desnice će, u ravni identifikovanja poželjnih odnosa između tržišnih reformi i socijalnih transfera, sebe, ali i svoju stranku, smestiti na centar ili ulevo od njega.

Istovremeno, na drugoj strani, i prostor desnog centra je u znatnoj meri razmrvljen podelama na tradicionaliste i moderniste, nacional-demokrate, i evropejce, liberale i konzervativce, regionaliste i centraliste i mnogobrojne druge osnovе podela.

Backstage – ili svet iza političkih kulisa i pozornice

Svu dinamiku i (skrivenu) unutrašnju logiku političkog života najbolje iskazuju brojna međustranačka, ali i unutarstranačka, približavanja i udaljavanja, ujedinjavanja i (ponovna) razilaženja i rascepi. U samo deceniju i po dugoj istoriji višepartizma u Srbiji, gotovo da nije izostao nijedan od mnogobrojnih vidova saradnje (na raznim nivoima organizovanja vlasti) između stranaka sa čak krajnje suprotstavljenih političkih pozicija.

Posledično, Srbija, uz iskustvo jednostranačke, većinske (1990) i manjinske (1992) vlade, poseduje iskustvo brojnih koalicionih, kako većinskih vlada (vlade minimalne većine – 1993, ili široke vladajuće koalicije – 2001), tako i manjinske koalicione vlade (2004).

Posebno interesantna su iskustva vlade i „sistema bez opozicije”, nastale usled bojkota izbora iz 1997. godine od strane većine opozicionih partija, kao i kratkotrajne, prelazne vlade koministara iz redova socijalista, SPO-a i DOS-a, sa kraja 2000. godine.

Sve ove vlade i koalicije su formirane ili rasturane iza kulisa – izvan osvetljene političke pozornice. Vođenim pregovorima i postignutim dogovorima, neretko su bili zatečeni simpatizeri i glasači, ali i aktivisti i niži ešalon partijskih rukovodstava.

Logično se postavlja pitanje ima li u tom (prividnom) haosu i ludilu nekog sistema, odnosno postoje li neke pravilnosti i logika u međustranačkom i unutarstranačkom pregrupisanju?

Prvi, vidljiv i jasan, preduslov čini sama logika brojeva i ostvarenih izbornih rezultata, odnosno izborima formiranog rasporeda političkih snaga. Osnovni imperativ je domoći se parlamentarne većine, namiriti i uskladiti uže stranačke interese i „kreirati” vladu većine. U suprotnom, ostaje mogućnost da formirana manjinska vlada funkcioniše – „pluta” – na osnovu sporazuma o spoljnoj, parlamentarnoj podršci neke od (polu)opozicionih partija.

Prethodno eventualno formiranje predizbornih koalicija rezultat je procene o pretpostavljenim, pozitivnim (sinergetskim) efektima udruživanja, odnosno same (ne)mogućnosti da se preskoči izborni prag ili ostvari većina.

Postojeće izborna zakonodavstvo, kao i raspored političkih snaga su, dakle, samo preduslov za izgradnju razvijene izborne strategije i razumevanje dinamike političkog života.

Objektivan uvid u interese, motive i prioritete birača, kao i umeće dizajniranja sopstvene izborne ponude i prepoznavanja „svog” biračkog tela, takođe spadaju u red predhodnih pretpostavki.

Ostvareni izborni rezultati, međutim, često omogućuju različite postizborne kombinacije i alternativne scenarije. Najpre se, po pravilu, nastoji da reši problem obezbeđenja parlamentarnog statusa ili parlamentarne većine udruživanjem sa programski bliskim strankama. Ukoliko to nije dovoljno, ide se na udruživanje sa strankama iz drugog kruga, na odabir *second-choice* partnera. Tek ako su ove mogućnosti iscrpljene, eventualno se pristaje na aranžman sa programski udaljenim strankama.

Ovo načelno pravilo u praksi, međutim, beleže brojne izuzetke i odstupanja. Često, posebno u uslovima fragmentirane partijske scene, logika žestoke borbe za istu izbornu klijentelu dovodi do sukoba i razlaza programski najbližih stranaka. Posledično, one neretko koalicione partnere potraže izvan sopstvene političke familije.

I logika međupartijske surevnjivosti oko preuzimanja „kontrolnog paketa akcija” vlasti vodi mnogim situacijama u kojima se ne ulazi u na prvi pogled, krajnje logičnu kombinaciju, ili se pak iz nje izađe. Ako međusobna razmena argumenata i ucena rezultira neuspehom pregovora, preostali partner(i) posegnu za podrškom bilo koje stranke koja im omogućuje da trenutno reše problem, ali dugoročno ta podrška postaje osnov za potrebe i sukobe. Odnosi između DS i G17 Plus ili ukupna istorija odnosa DS i DSS su samo neki od brojnih „atipičnih” primera za ovu konstataciju.

Nisu retke ni stranke, posebno one „male” sa političkog centra, sa zavidnim natproporcionalnim koalicionim potencijalom, koje se ponašaju po pravilu: *ko da više*. Nasuprot tome, ključne, stožerne stranke vlasti kad god mogu stvaraju „koalicioni suvišak”, kako bi sprečile ucene i smanjile, uzajamnom konkurencijom, apetite slabijih partnera (Stojiljković, 1998: 81-83).

Radikali su, pak, gotovo školski primer stranke sa, za sada, krajnje ograničenim koalicionim ali velikim ucenjivačkim potencijalom. Sa njima gotovo niko neće, sem u krajnjoj iznudici u (centralnu) vlast ali zato oni defanzivno – snagom i brojem osvojenih poslaničkih mesta – praktično određuju ko će sve morati da se udruži da bi vlast formirao.

U praksi se često događa da na sudbinu očekivanog i poželjnog stranačkog udruživanja odlučujuće ne utiču ni programske, ni taktičke razlike i sporovi, već personalni sukobi i (ne)realizovane ambicije i sujete stranačkih lidera.

Najzad, odlučujući uticaj na politički život nemaju samo stranačka državna rukovodstva i prvaci. Izvan političke pozornice na smer i sadržaj politike, i planirane i ostvarene, svojom podrškom ili suprotstavljanjem utiču i spoljni – „veto igrači”.

Predstavnici ključnih organizovanih interesnih grupa i asocijacija – poslodavaca, sindikata, nevladinih organizacija, profesionalnih udruženja ili pak crkve, vojske ili univerziteta – lobiraju za svoje zahteve i za uzvrat nude, prikrivenu ili otvorenu podršku. Oni kao brojna i (ili) moćna potencijalna izborna klijentela ulaze u neformalne ili formalne (primera radi, sporazumi i ugovori o saradnji sa strankama UGS „Nezavisnost”) saveze sa strankama i koalicijama i time, bar posredno, oblikuju partijsku scenu.

Nezadovoljni političkom ponudom i velikim transakcionim troškovima u razmeni: glasovi za podršku, civilni akteri se mogu odlučiti i na ulazak u polje politike kroz direktni, politički i izborni angažman (G17 Plus, Otpor, Pokret „Snaga Srbije”).

U zemljama poput Srbije izuzetno značajnu ulogu igraju i inostrani „veto igrači”, poput visokih predstavnika međunarodnih ekonomskih i političkih asocijacija, vlada i poslovnih udruženja ključnih država ili pak nacionalnih stranačkih federacija.

Oni, svojim činjenjem ili nečinjenjem, mogu (in)direktno favorizovati ili defavorizovati određena rešenja i pojedine stranke, koalicije i lidere. Njihovo „mešanje” za rezultat može imati i proizvođenje (ne)planiranih kontraefekata. Uzrok „nesporazuma” često leži u nepoznavanju, ili pak ignorisanju, navika, mentaliteta i „političkog ukusa” političkih aktera i ukupnog biračkog tela Srbije.

Ponašanje publike

Upravo je umeće pravilnog iščitavanja i izvlačenja poruka i pouka iz reakcija birača jedna od temeljnih pretpostavki za uspešno bavljenje politikom.

Biračko telo Srbije, u sve većoj meri, pokazuje zamor i zasićenost permanentnom predizbornom groznicom, nezadovoljstvo jazom između obećanog i realizovanog, sumnju u samu mogućnost makar i relativno sporih ali izvesnih, pozitivnih promena i rastuće nepoverenje u politiku i političare.

Posledično, kao i na čitavom Balkanu, i u Srbiji je u sve većoj meri rašireno glasanje iz protesta – glasanje protiv onih koji su trenutno na vlasti. Izborna čigra se sve više i brže okreće i to dodatno destabilizuje političke institucije i usporava reforme.

Nakon velikog izbornog preloma i transfera glasova ka demokratskom bloku iz 2000-te, brzo je usledila njihova stalna preraspodela unutar ovog bloka. Već su izbori iz 2002. i 2003. godine označili, kroz povratak radikalna, bar delimičnu restauraciju odnosa snaga iz perioda starog režima, ali i

pojavu novih miljenika političke publike. Kako oni, međutim, stupe u orbitu vlasti, publika počne da im okreće leđa u potrazi za novim miljenicima.

U međuvremenu su gotovo dve petine građana privremeno (situacioni apstinenti) ili trajno (apolitični) digle ruke od izbora. U tu brojku ne računavamo i desetinu prinudnih apstinenata (Blondel), odnosno sve one koji su objektivno sprečeni da glasaju, kao ni „mrtve duše” sa preobimnih biračkih spiskova. I dok je, u prvim godinama višestranačja, izborna participacija na parlamentarnim izborima, ne računajući glasove Albanaca sa Kosova, iznosila čak preko 80 posto, ona je danas jedva natpolovična, odnosno na nivou donjeg evropskog proseka.

Sličnu putanju, uz nešto niži nivo (između 70% i 40%) i češće oscilacije, pokazuje i raširenost partijske identifikacije, pri čemu stabilnu i tvrdnu identifikaciju ima tek približna trećina birača. Partijska identifikacija je, dakle, plitka i nestabilna a broj „partijskih vernika” relativno ograničen i podeljen na veliki broj partija.

Zaključak o partijskom sistemu polarizovanog pluralizma, kao i nestabilizovanom, trusnom političkom tlu Srbije i otvorenom prostoru za nove preraspodele uticaja i pojavu novih političkih preduzetnika se sam po sebi nameće. Uostalom, naš partijski sistem nije dovoljno institucionalizovan i legitimisan (Goati, 2004: 184-190).

Demokratski, reformski, blok i stranke koje ga čine moraju zato pokazati daleko veću moć strateškog mišljenja i samokontrole, kao i veću spremnost na otvoren i pošten dijalog i dogovor sa sopstvenim građanima i njihovim interesnim zastupnicima.

U suprotnom, širiće se ciničan osećaj da vlade, u Srbiji i na čitavom Balkanu, „bivaju izabrane nakon ljubavne veze sa biračkim telom, ali su venčane sa međunarodnim donatorima”, odnosno da živimo u političkom režimu u kome su „glasачi slobodni da menjaju vlade, ali su vrlo ograničeni u menjanju politike” (Krastev, 2004: 31).

Epilog – izgledi za budućnost

Postizanje bar minimalnog, bazičnog, relativno većinskog, socijalnog i političkog konsenzusa o etapnim i finalnim ciljevima, kao i dinamici i redosledu promena, nužan je preduslov za smirivanje političkog tla u Srbiji.

Time bi Srbija iz zone partijskog sistema polarizovanog pluralizma postupno, zadržavajući visok nivo broja stranaka, odnosno fragmentiranosti sistema, ušla u zonu umerenog pluralizma.

Nije, međutim, realno očekivati, imajući u vidu brojnost i težinu izazova sa kojima se u vremenskom tesnacu Srbija mora suočiti, da će se to desiti u narednih nekoliko godina. Umereni pluralizam i centripetalno takmičenje unutar ograničene, relativno male ideološke distance kao njegove ključne karakteristike su stvar bar srednjoročne perspektive.

Verovatnije je da će transformacija postupno ići od hegemonije pozicije koalicije DOS u polarizovanom pluralizmu, preko aktuelnog polarizovanog pluralizma sa oslabljenim pritiscima fundamentalnih opozicija (Socijalista, ali i Radikala) ka polarizovanom pluralizmu sa strankama centra koje su sposobne vladati. Imajući težinu problema u vidu ne treba sasvim isključiti ni ponovnu pojavu velikih koalicija (Sartori, 2001: 119-133; 158-170).

Proces postupne deradikalizacije pratio bi proces tematskog i programskog prerazvrstavanja i jačanja značaja dimenzije: tržišna raspodela – politička redistribucija resursa.

Političko klatno bi se time, nakon pomaka udesno, vratilo u ravnotežu, odnosno na poziciju centra. Time bi se, naglašenije nego do sada, otvorio i problem zauzimanja (praznog) prostora levo od centra, što bar posredno potvrđuje jačanje sa produbljavanjem tranzicije, levičarskog sentimenta u biračkom telu. Konkurs je otvoren. Prirodno, on bi trebalo da pripadne snažnoj parlamentarnoj stranci jasne socijaldemokratske orijentacije. U Srbiji su, međutim, uvek mogući i drugi scenariji.

LITERATURA

- Beume, Klaus, 2002, *Transformacija političkih stranaka*, Zagreb, Politička misao
- Bogdanović, Mira, 2003, „Treći put”, u: *Socijaldemokratija između stvarnosti i mogućnosti*, SDP, Beograd
- Gidens, Anthony, 1999, *Treći put*, Zagreb, Politička kultura
- Goati, Vladimir (ur.) 2002, *Partije i partijska scena Srbije, posle 5. oktobra 2000.*, Beograd, FES i IDN
- Goati, Vladimir, 2004, *Partije i partijski sistem Srbije*, Niš, OGI
- Izveštaj o tranziciji u Srbiji i Crnoj Gori*, 2003, Institut G17, Beograd
- Kitchelt, Herbert, 1995, *Formation of Party Cleavages in Postcommunist Democracies*, Party Politics (1) 4.
- Krasnev, Ivan, 2004, *Zemlja nefleksibilnosti – frustrirana društva, slabe države i demokratija*, Beograd, Beogradski fond za političko izuzetništvo

- Lazić, M; Cvejić,S; (2004) Promene društvene structure u Srbiji: Slučaj blokirane post-socijalističke transformacije, u: *Društvena transformacija i strategija društvenih grupa*, ISI FF, Beograd
- Lipset SM, Rokkan S, 1967, *Party Sistem and Voter Alignments, Cross-National Perspectives*, New York: The Free Press
- Političke podele u Srbiji u kontekstu civilnog društva, septembar 2005 – Cesid, Beograd
- Sartori, Giovanni,2001, *Stranke i stranački sustavi*, Zagreb, Politička kultura
- Slavujević, Zoran, 2002, Socijalna utemeljenost političkih stranaka pre i posle izbora 2000., u: *Partije i partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*, Beograd, FES i IDN
- Slavujević, Zoran, Komšić, Jovan, Pantić, Dragomir, 2003, *Osnovne linije partijskih pode-la i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*, Beograd, FES i IDN
- Stojiljković, Zoran, 1998, *Rečnik demokratije*, Beograd, Građanske inicijative
- Stojiljković, Zoran, 2004, Stranke i konsenzus o strategiji demokratskih reformi, u: *Uslo-vi i strategije demokratizacije* (ur. Vučina Vasović i Vukašin Pavlović), Beograd, FPN
- Strategija za smanjenje siromaštva, 2003, Ministarstvo za rad, zapošljavanje i socijalnu politiku
- Zakošek, N; Kasapović, M; Šiber, I; 1998. *Birači i demokratija*, Alinea, Zagreb.

ŽARKO PAUNOVIĆ
Fakultet političkih nauka, Beograd

Civilno društvo u tranzicionoj Srbiji

*Samo demokratska država može stvoriti
demokratsko građansko društvo;
samo demokratsko civilno društvo može
podržavati demokratsku državu.*

Walzer, M.¹

Civilno društvo je imalo ključnu ulogu u otporu političkim režimima u zemljama realnog socijalizma. Civilno društvo je predstavljano kao *panaceja*, svemogući lek za sve bolesti ovih društava. Upravo iz ovog konteksta poticala je više normativno-mobilizatorska funkcija civilnog društva, nego ona teorijsko-analitička. Tako se na neki način ponovila istorija 18. veka, kada su prosvetitelji iz rimske republikanske tradicije preuzeli pojam „*societas civilis*”, kako bi potakli revoluciju protiv svega postojećeg.

Demokratizacija istočno-evropskih društava i poredaka je krenula iz reafirmacije ideja i praksi civilnog društva, stvaranjem autonomnih organizacija, institucija i ustanova. Tako je, po Meri Kaldor², nastala nova „aktivistička koncepcija” civilnog društva, koja podrazumeva aktivno građanstvo samorganizovano izvan formalne politike sa ciljem da utiče na sopstveni život.

Ovaj koncept, iako sa zakašnjenjem, prihvaćen je i u Srbiji u kojoj je „potisnuto civilno društvo”³ uspelo da se krajem devedesetih godina izdigne u jednog vrlo važnog aktera za svrgavanje autoritarnog i nedemokratskog režima Slobodana Miloševića.

-
- 1 Navedeno prema Đorđe Pavićević, „Privikavanje na nemoć: Građanske inicijative u Srbiji, list „Republika”, br. 172, Beograd. Izvor: Walzer, M., *The Concept of Civil Society* in Walzer, ed., *Toward a Global Civil Society*, Oxford, 1995, str. 24.
 - 2 Mary Kaldor (2003), *Global Civil Society, An Answer to War*, Polity, Cambridge, pp. 7-11.
 - 3 Vukašin Pavlović, ur. (1994), *Potisnuto civilno društvo*, Eko-centar, Beograd.

Otpor ratu, strahu, mržnji, nasilju koji su građani kontinuirano u sve većem broju iskazivali tokom devedesetih godina, stvorio je niz nezavisnih institucija i organizacija civilnog društva. To je, prema svim dosadašnjim istraživanjima javnog mnjenja jedini period u kojem su građani više pridavali pozitivni značaj organizacijama civilnog društva od negativnog. NVO su imale veće poverenje od nepoverenja samo tokom 2000. godine, u vreme predizbornih kampanja, kada su bile aktivni činioc „društvene opozicije” tadašnjem režimu. Očekivalo se da će nakon ovog perioda organizacije civilnog društva nastaviti sa ubrzanim razvojem (kvantitativnim i kvalitativnim) i da će nastati moderno civilno društvo koje će se razvijati paralelno sa razvojem moderne demokratske države. No, to se nije dogodilo. Civilno društvo tokom poslednjih pet godina nije „potisnuto”, ali nije ni onoliko jako koliko bi trebalo da bude u jednoj slaboj državi kakva je Srbija. Ono je upravo onakvo kakva je i država – slabo.

Ostaje pitanje zašto se to dogodilo? Zašto je jedno proaktivno civilno društvo u njegovoj najvećoj ekspanziji ostalo slabo i nerazvijeno? Koji su uzroci doveli do toga i koje su to prepreke koje ono nije uspelo da pređe? Ovo su pitanja na koja ću pokušati da odgovorim u ovom tekstu sa dva aspekta za koja smatram da su bitna za trenutno stanje razvoja civilnog društva u Srbiji. Jedan je odnos države prema civilnom društvu, a drugi je sam unutrašnji razvoj civilnog društva. U okviru odnosa države prema civilnom društvu razmatram pravno-institucionalni i politički odnos same države prema civilnom društvu. U drugom delu razmatram aktivizam građana, njihovu spremnost da se uključuju u društvene organizacije, njihovu umreženost i snagu, kao i stav građana prema organizacijama civilnog društva.

Da bi se izbegle zabune i nesporazumi koji su veoma česti kad je u pitanju razumevanje civilnog društva, zbog brojnih tumačenja i koncepata, u prvom delu ću najpre izneti kratak prikaz onog dela teorija i koncepata civilnog društva o kojima ću kasnije raspravljati na primeru Srbije.

Asocijativistička koncepcija civilnog društva

Pojam civilnog društva u savremenoj teoriji ima dva glavna tumačenja. Jedno je ono koje ga određuje kroz ekonomsku aktivnost (poprište reprodukcije materijalnog života), a drugo je ono koje ga određuje kroz politički značaj (briga za opšte dobro), u kom se suština civilnog društva vezuje za pluralitet udruživanja. U tom domenu civilno društvo je nemilitarističko, laičko i civilizirano društvo, koje se uzdiglo do određenog civilizacijskog nivoa slobodnih ljudi i koje se zasniva na poštovanju osnovnih

ljudskih prava i građanskih sloboda, toleranciji, demokratskoj javnosti, vladavini prava, te ekonomskom, socijalnom i političkom pluralizmu. U ovom značenju civilno društvo je društvo građana, koji su međusobno povezani u razna udruženja i mreže udruženja.

Iako postoje razne teorije i definicije civilnog društva, često i međusobno suprotstavljene⁴, u civilnoj autonomiji i delovanju, moguće je odrediti njihov minimalni zajednički imenitelj. „(1) U minimalnom značenju, civilno društvo postoji tamo gde postoje slobodna udruženja koja nisu pod tutorstvom državne vlasti. (2) U strožijem značenju, građansko društvo postoji tamo gde društvo kao celina može samo sebe da strukturira i da koordinira svoje akcije kroz slobodna udruženja. (3) Kao alternativa ili dodatak drugom značenju, o građanskom društvu možemo govoriti tamo gde bi udruženja, u zajedničkom nastupu, značajno mogla da odrede državnu politiku ili da utiču na njen smer.”⁵ Okosnica svih definicija jeste relativna autonomija civilnog delovanja u odnosu na državu i vlast, koja je u modernom tumačenju ovog pojma proširena i na neka druga polja.

Civilno društvo slično određuje i Lari Dajmond (Larry Diamond) kad kaže da je civilno društvo „područje organizovanog društvenog života, koje je dobrovoljno, samogenerirajuće (uglavnom), samodovoljno, autonomno od države i povezano s legalnim poretom ili skupom zajedničkih pravila. Ono je različito od „društva”, po tome što uključuje građane koji kolektivno deluju u javnoj sferi kako bi izrazili interese, raspoloženja i ideje, razmenili informacije, ostvarili zajedničke ciljeve, istakli zahteve državi i učinili državne službenike odgovornima”.⁶

Iz navedenih definicija civilnog društva uočljivo je da svako društveno delovanje nije relevantno za razvoj civilnog društva. Delovanje u privatnoj sferi (civilni život) još ne znači da se može govoriti o civilnom društvu. Tek privatno delovanje građana usmereno ka javnim poslovima i opštem dobru dovodi do uspostavljanja komunikacija i akcija koje čine civilno društvo. Te veze i akcije se ostvaruju preko kolektivnih društvenih aktera, tj. organizacija civilnog društva koje imaju različite ciljeve i metode delovanja.

4 O tome opširnije videti u knjizi: Vukašin Pavlović (2005), *Civilno društvo i demokratija*, Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Čigoja štampa, Građanske inicijative, Fakultet političkih nauka, Beograd.

5 Čarls Tejlor (2000), *Prizivanje građanskog društva*, Beogradski krug, Beograd, str. 15.

6 Larry Diamond, *Toward Democratic Consolidation* Journal fo Democracy, July 1994, Volume 5, Number 3, John Hopkins University Press, Baltimore, p. 5.

Među najznačajnije kolektivne aktere civilnog društva ubrajaju se nevladine neprofitne organizacije, mediji, crkvene organizacije i religijske grupe, sindikati, kao i brojne lokalne inicijative za razvoj zajednice. „Polazna tačka koncepta civilnog društva je građanin sa svojim individualnim civilnim pravima, a u njegovom središtu su građanske organizacije i udruženja”.⁷ Iz ovog koncepta Vukašin Pavlović unutar građanskog društva razlikuje tri nivoa: „građani kao pojedinci, individue; udruženja odnosno asocijacije građana, društveni pokreti i građanske ustanove; i javnost”.⁸

Odnos države i civilnog društva u Srbiji

Država može da podstakne razvoj civilnog društva, ali i da ga uguši. Zdravo civilno društvo štiti pojedinca od države. No ni na civilno društvo ne treba gledati, niti ono to jeste, kao na izvor spontanog reda i sklada, već pre sukoba i napetosti. Stoga je neminovno uplitanje države (vlade) u regulisanje odnosa unutar civilnog društva (vladavina prava i pravna država). Pri ovom legitimnom uplitanju države važno je naći meru i granicu do koje država može ići i koju ne sme preći. „Odnos države i civilnog društva podrazumeva da bez dobro uređene države nema garancija prava koja omogućavaju funkcionisanje civilnog društva. S druge strane, civilno društvo je stalna potencijalna kritika svakog eventualnog pokušaja države da se (u skladu s logikom ekspanzije, koja je inherentna svakoj vlasti) pretvori u dominantnu silu”.⁹ Time se nameće obaveza saradnje i partnerstva (konfliktnog partnerstva) političke države i civilnog društva i njihovog dinamičnog i kontinuiranog sadejstva. Uslovljenost nastanka države od strane društva i društva od strane države čine dijaletkički odnos koji je Majkl Volzer nazvao „paradoks argumenta civilnog društva”. Demokratsko civilno društvo zahteva demokratsku državu, jer je ona ta koja obezbeđuje ustavni, pravni i politički okvir za njegov nastanak i razvoj. S druge strane, demokratske države nema bez snažnog civilnog društva. Linc i Stepan navode još jedan argument koji je značajan naročito za zemlje kao što je Srbija, a to je da civilno društvo ima veoma važnu ulogu u otpočinjanju

7 Vukašin Pavlović (2005), *Civilno društvo i demokratija*, Jugoslovensko udruženje za političke nauke, Čigoja štampa, Građanske inicijative, Fakultet političkih nauka, Beograd, str. 79.

8 Vukašin Pavlović (2005), *isto*, str. 81.

9 Dragica Vujadinović (2004), „Pojam civilnog društva u savremenom kontekstu”, *Civilno društvo i politička kultura*, Knjiga 2, urednici: Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević, CEDET, Beograd, str. 18.

i završetku tranzicije: „Jedno robusno civilno društvo, sa svojom sposobnošću da rađa političke alternative i nadzire vladu i državu, može pomoći da tranzicija otpočne, pomoći u pružanju otpora povratku na staro i u dovršenju procesa tranzicije, kao i učvršćenja i produbljenja demokratije. U svim fazama demokratskog procesa, prema tome, jedno aktivno i nezavisno građansko društvo je od neprocenjive koristi.”¹⁰ Postoji li u Srbiji demokratska država koja omogućuje ustavni, pravni i politički okvir za njegov nastanak i razvoj?

Oktobarska promena 2000. godine otvorila je šansu za temeljnu rekonstituciju Srbije kao države i političke zajednice, koja nije iskorišćena budući da je Srbija ostala u „stanju nedovršene državnosti” (Nenad Dimitrijević) i „dualnog režima moći unutar nedovršene države, (Milan Podunavac). Konstitucionalna šansa za novi društveni ugovor i politički identitet zajednice, redefinisane osnovnih vrednosti i stvaranje bazičnog konsenzusa oko tih vrednosti nije iskorišćena. „Neuspeh u uspostavljanju ustavne demokratske državnosti nakon oktobra 2000. godine, rezultirao je zadržavanjem ne-političkog, ne-pravnog status quo-a, kao i ideološko-vrednosnim kontinuitetom sa starim režimom”.¹¹ Srbija se nije utemeljila kao moderna pravna država, a „u uslovima kada se novi poredak uspostavlja „od krova” (Holms), fasadni legalizam dodatno je isključio aktivnu i tvoračku ulogu države u uspostavi institucija građanskog društva.”¹² Nerešavanje osnovnih pitanja na kojima počiva zajednica i nedonošenje ustava kao novog utemeljujućeg akta „novog početka” i dalje je na dnevnom redu ostavilo pitanje konstitucionalizacije moći i marginalizovalo pitanja civilnog društva i njegovih aktera.

Pravni okvir u kojem danas deluju organizacije civilnog društva je neadekvatan, zastareo, nije usklađen sa pozitivnom praksom i međunarodnim standardima u zemljama Evropske unije.¹³ Zakoni koji regulišu rad

10 Huan Linc, Alfred Stepan (1998), *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd, str. 24.

11 Nenad Dimitrijević (2005), „Srbija kao nedovršena država”, u knjizi *Civilno društvo i politička kultura*, Knjiga 2, urednici: Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević, CEDET, Beograd, str. 69.

12 Milan Podunavac (2005), „Srpski put u građansku normalnost/normalnu državnost”, u knjizi *Civilno društvo i politička kultura*, Knjiga 2, urednici: Dragica Vujadinović, Lino Veljak, Vladimir Goati, Veselin Pavićević, CEDET, Beograd, str. 82.

13 Opširnije videti u tekstu Dragana Golubovića (2004), „Pravne pretpostavke saradnje vlade i nevladinih organizacija”, ur. Dragan Golubović, Žarko Paunović, *Saradnja nevladinog sektora i vlade*, CRNPS, GI, ICNL, Beograd.

udruženja građana doneti su još za vreme SFRJ i SR Srbije, a deo aktivnosti organizacija civilnog društva nisu ni regulisane (npr. rad međunarodnih nevladinih organizacija, finansijske i poreske olakšice za neprofitne organizacije i slično).

Politički okvir i dalje je u velikoj meri zatvoren za saradnju sa organizacijama civilnog društva. Najbolji primer za to je pokušaj uspostavljanja komunikacije sa vladinim institucijama u koje je sektor civilnog društva ušao prvenstveno zainteresovan za regulisanje svog sistemskog statusa (donošenje novih zakona o medijskoj sferi, sindikatima, nevladinim organizacijama) i pronalaženja institucionalnih mehanizama komunikacije i saradnje, dok je unutar samog državnog vrha prevladavalo shvatanje da civilno društvo više nije potrebno i da treba da se „demobilise”. Izjave najviših državnih zvaničnika su se svodile na poznate fraze: „nevladinih organizacija ima previše”, „one više nisu potrebne”, „to su prozapadne organizacije” itd. Na ovaj trend marginalizacije civilnog društva u „postrevolucionarnom periodu” ukazuju Linc i Stepan: „Često demokratski lideri u političkom društvu ističu kako civilno društvo, pošto je odigralo svoju istorijsku ulogu, treba da se demobilise i time dopusti razvoj normalne demokratske politike. Takva argumentacija predstavlja lošu demokratsku teoriju i lošu demokratsku politiku.”¹⁴

Ipak, što pod pritiskom nevladinog sektora i medija, što pod uticajem inostranih i međunarodnih vladinih i nevladinih organizacija, tokom 2001. godine započeta je komunikacija i dogovori sa ladm Republik Srbije i tadašnjim premijerom Zoranom Đinđićem o mogućim odnosima saradnje vlade i nevladinih organizacija. Dogovori su nastavljeni i 2002. godine, kad je vlada prihvatila novi *Predlog Zakona o udruženjima* koji je urađen u saradnji sa nevladinim sektorom, i uputila ga Skupštini Republike Srbije na usvajanje. Taj *Predlog Zakona*, koji nije usvojen (nije stigao na dnevni red), napravljen je u skladu sa međunarodnim standardima i da je usvojen omogućio bi razvoj neprofitnog, nevladinog sektora na novim osnovama. Od sve saradnje sa civilnim društvom, ostala je jedino komunikacija koja je povremena, slučajna i zasnovana na načelima oportunitizma (kada neka međunarodna organizacija ili institucija zatraži od vlade da u određeni program uključi i nevladine organizacije), ili se pak ta saradnja bazira na ličnim neformalnim kontaktima i poverenju. Upravo zbog ovih činjenica na nivou države ne postoji strategija razvoja civilnog društva. Država još ne prepoznaje važnost ovih organizacija i nije pronašla načine

14 Huan Linc, Alfred Stepan (1998), *isto*, str. 24.

i stvorila mehanizme kako bi ih osnažila i pomogla, što pokazuje da ona ima nepoverenje u svoje građane. Povodom toga Đorđe Pavićević kaže: „Ne samo da ne postoji politički okvir koji bi unapređivao sferu građanskog društva, nego da postojeća srbijanska vlast ignoriše postojanje sfere građanskog društva ili da u najboljem slučaju pokušava da dominira ovom sferom tamo gde to smatra za realnu opasnost.”¹⁵

Dakle, i nakon pet godina od smene autoritarnog režima, sektor civilnog društva nema regulisan status (ne postoje valjani zakoni o radu domaćih i međunarodnih organizacija, sindikatima, medijima). Iako su koraci ka poboljšanju odnosa između organizacija civilnog društva i države kroz neformalne i formalne konsultacije i saradnju preduzimani, sistemske prepreke (institucionalizacija tih odnosa) još nisu otklonjene. Tokom 2001. godine nevladine organizacije su smatrale da je nova vlast (i to na svim nivoima) otvorenija za saradnju¹⁶, sada u 2005. godini „politička situacija se ocenjuje kao loša i posebno nepovoljna za NVO pre svega zbog nezainteresovanosti države (vlade za saradnju).”¹⁷

Unutrašnja struktura, dinamika i kapaciteti civilnog društva u Srbiji

Pozovemo li u pomoć napred pomenutu definiciju civilnog društva koju je dao Čarls Tejlor, možemo da kažemo da civilno društvo u minimalnom značenju postoji jer postoje slobodna udruženja koja nisu pod tutorstvom državne vlasti. U zemlji deluje preko 25.000 različitih udruženja građana. Pripadnost izražena kroz formalno članstvo ili simpatizerstvo (u slučaju NVO – volonterski rad i podržavanje) iskazuje 13% građana prema profesionalnim i strukovnim organizacijama, a 11% prema NVO. Aktivističko jezgro i kontinuirana aktivnost kao i intenzitet oseća svaki četvrti član NVO.¹⁸

Međutim, teško bismo mogli reći da postoji civilno društvo u strožijem značenju, jer broj, struktura i umreženost postojećih slobodnih udruženja

15 Đorđe Pavićević, *Privikavanje na nemoć: Građanske inicijative u Srbiji*, List „Republika” br. 172, Beograd.

16 S. Nikolin, N. Vučković, Ž. Paunović, R. Šećibović (2001), *Treći sektor u Srbiji – stanje i perspektive*, NGO Policy Group/CRNPS, Beograd.

17 *NVO sektor u Srbiji*, Mreža – vanredno izdanje, Građanske inicijative, Beograd, 2005, str. 5.

18 Srećko Mihailović, Zoran Stojiljković, Đorđe Vuković, Miloš Mojsilović, Marko Ivković, Istraživanje javnog mnjenja Srbije, proleće 2005. godine *Političke podele u Srbiji – pet godina posle*” Cesid, Beograd.

ne omogućava društvu da se strukturira i koordinira svoje aktivnosti, a još manje može da bitno utiče na državnu politiku. Organizacije su usitnjene, fragmentirane, pa čak često i u konfliktima. Nema dovoljnog broja organizacija koje međusobno sarađuju i komuniciraju.¹⁹ U nedavnom istraživanju javnog mnjenja²⁰, ispitana je društvena moć nevladinih organizacija na osnovu procene jačine njihovog doprinosa izlasku zemlje iz krize. Prema tom istraživanju približno polovina građana smatra da NVO mogu odigrati manju ili veću pozitivnu ulogu pri izlasku iz krize, a trećina njih smatra da civilni sektor može da igra tek dopunsku i korektivnu pozitivnu ulogu. Percepcija građana o proceni društvene moći nevladinih organizacija nije daleko od istine, jer su ove organizacije u situaciji da ne mogu ni da imaju neki jači uticaj na političke odluke. Za to postoje sledeći razlozi.

Prvo, kao što smo rekli, država nije omogućila institucionalne mehanizme i procedure za jači uticaj organizacija civilnog društva.

Drugo, sam sektor je doveden u krizu, jer nema stabilnih izvora prihoda. „Podaci govore da je sam opstanak sektora ozbiljno ugrožen, jer čak 63% organizacija nije obezbedilo sredstva za 2005. godinu.”²¹ Jedan deo organizacija je već prestao sa radom (procena je oko 10-15%), a dobar deo inostranih donatorskih organizacija povukao se i prestao da radi u Srbiji. Domaći izvori prihoda su mali s obzirom na socio-ekonomske prilike koje vladaju u zemlji, a država još uvek nije omogućila ovim organizacijama da mogu da zarađuju sredstva za svoj opstanak.

Treće, prema organizacijama civilnog društva još uvek je prisutnije nepoverenje nego poverenje. Organizacije civilnog društva „u izvesnoj meri pate od deficita poverenja. To svakako predstavlja značajno ograničenje njihove pretenzije da u tranzicionim promenama odigraju bitniju ulogu.”²² Nepoverenje građana prema organizacijama i institucijama je dominantni odnos.

Četvrto, u javnosti su civilno društvo i njegove organizacije prokazani i proskribovani pojmovi. I o jednom i o drugom postoje brojne predrasude

19 Npr. Jedna od najvećih mreža udruženja građana koja deluje na nacionalnom nivou (Federacija nevladinih organizacija) ima oko 400 članica. Možda je to sa stanovišta današnjih prilika dosta, ali sa aspekta potreba to je svakako malo.

20 Srećko Mihailović, Zoran Stojiljković, Đorđe Vuković, Miloš Mojsilović, Marko Ivković, Istraživanje javnog mnjenja Srbije, proleće 2005. godine „*Političke podele u Srbiji – pet godina posle*”, Cesid, Beograd.

21 *NVO sektor u Srbiji*, Mreža – vanredno izdanje, Građanske inicijative, Beograd, 2005, str. 4.

22 „*Političke podele u Srbiji – pet godina posle*”, isto, str. 18.

i stereotipi koji su najviše prouzrokovani nepoznavanjem suštine ovih pojmova i pojava. Sva dosadašnja istraživanja pokazuju da znatna većina građana nije upoznata s tim šta je civilno društvo i kakve su organizacije koje ga čine. Prema istraživanju javnog mnjenja Srbije iz leta 2005. godine²³, o civilnom društvu dosta zna samo 7% građana, a dve trećine (65%) zna malo ili ne zna ništa. Kad su u pitanju organizacije civilnog društva, onda je ovaj postotak nepoznavanja ovih pojava i institucija još veći. Tako o nevladinim organizacijama malo ili nimalo zna 78% anketiranih, a da njihov rad poznaje izjavilo je tek 4%.

Peto, ako se hoće uticaj na političke odluke onda se ne može bežati od politike u njenom najširem smislu (brige za zajednicu i opšte dobro). Zbog nepoznavanja suštine politike i političkih aktivnosti, zbog shvatanja politike kao nečeg nečasnog, kao i razočaranosti u našu političku scenu, većina organizacija civilnog društva beži od javnih i političkih tema. Bežeći, one se zatvaraju u svoje usko-stručne i esnafske probleme ne pokušavajući da se pozabave i poslovima koji imaju opšti karakter (a smim tim i političku konotaciju). Na taj način ove organizacije ostaju izolovane i začaurene u svoj mikrosvet koji nema većeg uticaja na društvo i javni život. Građani podržavaju široki koncept politike kao brige za zajednicu i opšte dobro i smatraju da ove organizacije treba da utiču na važne političke odluke. Građani ne podržavaju direktno učešće u politici koje je vezano za saradnju sa političkim strankama i borbu za vlast. Međutim, sami građani su nedovoljno uključeni u socijalni i politički aktivizam. Preko tri petine ispitanih građana (62%) u toku poslednjih godinu dana nije pružalo nikakvu pomoć komšijama i uopšte članovima šire društvene zajednice. Isto tako 68% nije učestvovalo u štrajkovima, protestima, demonstracijama u proteklih godinu dana.

Civilni sektor u Srbiji se ubrzano kvantitativno razvijao nakon 2000. godine. Broj organizacija je uvećan, ali sa tim uvećanjem nije uvek išao i kvalitet. Porast je bio podstaknut promenama iz 2000. godine, demokratizacijom društva, ali i prilivom inostranog novca. Dobro je što u ovom vremenu dolazi do stvaranja većeg broja organizacija, što dolazi do šireg aktivizma građana, i što se povećavaju demokratski kapaciteti društva. No, sa druge strane, pojavljuju se i posledice koje, prema Mladenu Laziću, limitiraju

23 Istraživanje javnog mnjenja Srbije, leto 2005. godine, *Političke podele u Srbiji u kontekstu civilnog društva* Istraživački tim: Srećko Mihailović (rukovodilac tima), Zoran Stojiljković, Đorđe Vuković, Žarko Paunović, Miloš Mojsilović, Marko Ivković, Cesid, Beograd.

razvoj civilnog društva i to na prvom mestu njegovu sferu autonomije, solidarnosti, dobrovoljnosti, jednakosti i pluralizma. „Autonomiju sužava finansijska zavisnost, solidarnost ugrožava orijentacija na zaradu, dobrovoljnost je takođe podređena potragom za prihodima, jednakost je ograničena organizacijskim profesionalizmom (koji je *eo ipso* hijerarhijski, pogotovo što je ovde u službi raspodele prihoda), a pluralizam je potisnut pravom tržišnom konkurencijom između NVO za donatorska sredstva.”²⁴

Dalji razvoj civilnog društva i njegovo jačanje (pored već pobrojanih problema) zavisice i od usvajanja novih kulturnih i vrednosnih obrazaca, kao i od stvaranja što gušće mreže različitih građanskih inicijativa, organizacija i institucija. „Od snaženja građanskog društva u velikoj meri zavisi uspeh čitavog projekta demokratizacije društva... Započinje se nekim političkim projektom, sledeći korak je inistitucionalizacija, stvaranje zakona i institucija, ali onaj poslednji je stvaranje ponašanja, navika i kulture prema kojoj bi se poštovale institucije... To mogu da obezbede samo male mreže tih institucija kroz koje participiraju milioni građana, koji na kraju, zapravo jesu učesnici u tom velikom projektu. Ako se ne desi taj treći deo, ako demokratija ne postane kultura, onda ništa ne vrede ni institucije... Ako u vrednosnom sistemu jednog društva ne postoji norma da se demokratija živi kao neki oblik svakodnevnog života, onda će ta demokratija opet zavisiti samo od odnosa političkih snaga, a ne od želje i konsenzusa u samom društvu.”²⁵

24 Mladen Lazić (2004), *Klasna osnova civilnog društva u Srbiji*, neobjavljen rukopis.

25 Zoran Đinđić, *Uloga nevladinih organizacija u demokratskom društvu*. Govor na otvaranju okruglog stola „Uloga nevladinih organizacija u demokratskom društvu”, održanog 16. oktobra 2002. godine u Beogradu. Govor je objavljen u knjizi „Saradnja vlade i nevladinog sektora”, ur. Dragan Golubović, Žarko Paunović, CRNPS, GI, ICNL, Beograd 2004.

TODOR KULJIĆ
Filozofski fakultet, Beograd

Kritička kultura sećanja – Tri načela –

U ovom prilogu biće razmotrena tri srodna i tesno povezana načela alternativne, kritičke kulture sećanja: demonumentalizacija prošlosti, funkcionalna traumatizacija prošlosti i istorično poređenje zločina.

1. Demonumentalizacija prošlosti

Godina 2005. je u svetu godina solidarnih savezničkih antifašističkih jubileja i podsećanja na žrtve fašizma. U procesu ujedinjenja Evropa traži zajedničke praznike i doteruje sećanja. Tome nasuprot na zapadnom Balkanu aktivan je građanski rat sećanja. Vladajuće elite novih (mladih) država preko praznika i komemoracija učvršćuju suverenitet, ističu vlastite žrtve i tuđa nedela i sračunato bude nove konfliktne emocije.

S obzirom na to da svako sećanje na žrtve otvara stare rane i nove sukobe, nova upotreba i zloupotreba prošlosti otvorila je pitanje da li sa prošlošću treba raskinuti ili je stalno održavati živom? Ima li uopšte prosvetljenog sećanja? Činilo se da su građani Srbije počeli da zaboravljaju poslednji rat, ali ih je TV snimak iz Srebrenice juna 2005. podsetio na prošlost sa kojom se nacija morala suočiti!? Koliko će ove brutalne slike golobradih mladića vezanih ruku na leđima koje ubijaju „šorpionima” uticati na građane da promene predstavu o ratovima, koji su vođeni u njihovo ime, s obzirom na to da istraživanja javnog mnjenja pokazuju da više od polovine građana odbacuje svaku pomisao da su takvi zločini uopšte mogli da budu počinjeni? Odmah treba reći da je teško verovati da će šokantna ogoljenost zločina izmeniti sećanje na poslednji građanski rat. Problem je složeniji nego što izgleda. Deo javnosti se zgražava, deo preko grafita odobrava zločin, a deo je verovatno ravnodušan. Važnije od kolebljivog javnog mnjenja je to da pomenute slike ne mogu uzdrmati niti

izmeniti dubinske strukture domaće kulture sećanja. Nova otkrića o zločinima teško mogu preko noći promeniti domaće viđenje rata. Ovde će biti prikazane neke postojeane strukture srpske kulture sećanja i izneti predlozi kako da se ublaže njeni konfliktni potencijali.

Kao polazna tačka daljeg razmatranja može da posluži stav da prevladavanje prošlosti nije proces koji treba da vodi izmirenju sa zločinima i oprost, već proces učenja kako da se živi sa sećanjem da su zločini deo i naše istorije i našeg grupnog identiteta i da zapravo ništa ne može da nas izmiri sa tim delima. Drugim rečima, prevladavanje prošlosti nije kratkoročni, nego trajni proces, stalna opomena, a ne definitivno usaglašena prošlost. Zato je uvek i nepotpuno, jer su iskrivljavanja prošlosti u isto vreme odbranbeni blokovi grupnih i pojedinačnih interesa prikazanih u obličju identiteta. Da bi se ovi demistifikovali treba prihvatiti i senke prošlosti kao integralne delove nacionalnog identiteta i uklanjati otpore koji se javljaju prilikom priznavanja neuporedivosti zločina i činjenice da su ih počinili predstavnici moje nacije. Sve u svemu, govor o tamnoj strani nacionalne prošlosti nije potreban samo stoga što prošlost nije prevladana, pa ni samo zato što postoje ostaci revanšizma, već pre svega otuda što treba podsticati integrisanje kako svetlih tako i tamnih strana u nacionalni identitet. Drugim rečima, neslavna prošlost ne želi da prođe, ali i ne treba da prođe.

Skoro da ne treba dokazivati da se neželjena prošlost lako zaboravlja. Mnogo dublje nego što je površan posmatrač kadar da uoči, planski zaborav aktivno oblikuje spontano selektivno sećanje. Ukoliko je, pak, značaj nekog tragičnog segmenta prošlosti za naš osećajni sklop snažan u toj meri da je ne možemo zaboraviti, ali ni integrisati u simbolički poredak sadašnjice, tada ga potiskujemo. Kod ratova, pogroma, migracija to može ići dotle da nismo kadri da pojmimo prošla zbivanja kao uzroke naše sadašnjice. Tada govorimo o traumama, tj. lomu između iskustva i naše sposobnosti da se sa njim suočimo. Dakle, treba razlikovati: (1) duboki neopozivi zaborav – brisanje traga ili zaborav osnovnog i izvornog smisla, i (2) selektivni zaborav, koji izostavlja samo detalje, pa time omogućava drugačiju priču. Istorija ne vrednuje podjednako svaki trag niti ga čuva. Istorija pamćenja zaborava (uočavanje institucionalnog ideološkog ignorisanja tragova prošlosti) neizostavna je u kritici historiografije. Izvinjenje je npr. oblik aktivnog zaborava i suprotnost pasivnom zaboravu. Nije to puko uviđanje greške, već izvinjenje stavlja akcenat milosti na ono što u radu na sećanju ostaje tvrdi rad (Riccoeur 2002,145-146). U ovom činu ne ignoriše se minuli događaj, zločin, nego njegov značaj i mesto u celini istorijske svesti. I amnestija je oblik zaborava, sličan milosti koju je imala

kraljevska privilegija. Ne izriče je, naime, sudska nego politička instanca. Premda pomenute vrste zaborava mogu delovati umiriteljski, ovde je važno dodati da istoričar ne bi trebalo da se priklanja institucionalizovanju javnog zaborava. Drugim rečima koliko god govor o tome da je nezaborav na Balkanu produktivan, i da nacionalni zločini treba da ostanu živa rana u pamćenju, treba stalno da opominju, ne treba smentnuti s uma da se ovi napori lako i zloupotrebljavaju. Komemoracije se komercijalizuju i politizuju, a nedela banalizuju.

Uočavajući opasnost od prošlosti koja zarobljava, Niče je skrenuo pažnju na potrebu produktivnog zaborava konzervativnih i monumentalnih strana prošlosti. I pre Ničea je Gete opominjao da istinske liberalnosti nema bez priznavanja. Treba li uopšte pominjati da ni prosvetene kulture sećanja nema bez suočavanja sa senkama prošlosti. Što to nije prioritet etnocentrične kulture sećanja najmanje treba da nas buni. Jer glavni elementi etnocentrizma su: asimetrična procena, teleološki kontinuitet i centralizovana perspektiva. Nije bez krupnog povoda bielefeldski istoričar Jern Risen upozorio da asimetričnu procenu treba zameniti normativnom jednakošću, teleološki kontinuitet vizijom razvoja koja ističe kontingentnost i diskontinuitet, a centralizovanu perspektivu višeperspektivnošću i policentričnim pristupom istorijskom iskustvu. Decentralizovana prošlost može bitno olakšati put ka univerzalnoj istoriji, koja polazi od jedinstva ljudske vrste (Rüsen 2004, 118). Treba raditi na novoj kulturi priznavanja za 21. vek jer globalizacija traži redefinisane etnocentrički shvaćenih razlika između naroda i kultura. Na sličan način je i Erik Hobsbom uočio da brojne istorije nacija i nacionalizama ne mogu nikada biti istinski nacionalističke jer „nacionalizam traži odveć poverenja u nešto što očigledno nije tako”. Sve u svemu mnogo toga upućuje na zaključak da je nužna kritička istorija da bi se ublažio konfliktni potencijal prošlosti, a da su monumentalizacija ili antikvizacija prošlosti neproduktivni obrasci pamćenja

Tako postaje jasnije da važan zadatak kritičke istorije nije brisanje vlastite prošlosti, nego kritički zaborav njene lažne slave. Utoliko nema nikakve sumnje da se ne može dospeti do tolerancije bez ravnopravnosti prošlosti? Monumentalizacija prošlosti tome svakako ne doprinosi, jer je slava neuporediva, a svako poređenje je trivijalizuje. Ostaje drugi, suprotni način. Kako je već pomenuto, treba u osnovne priče o vlastitoj grupi integrisati i senke prošlosti. Tek kada samoviđenje nacionalne prošlosti postane ambivalentno, ljudi se mogu uzajamno priznavati. Dakle valja isticati dijalektičke napetosti i diskontinuitete u istorijskom iskustvu, umesto sudbinskih monumentalnih i žrtvenih vertikala. Tek kada se učini napor

ove vrste može prošlost izgubiti fatalistički karakter, istorija postati otvorenija za alternative, a vidici budućnosti i miroljubivije tumačenje prošlosti i budućnosti mogu biti izgledniji. Drugim rečima, alternativa etnocentričnoj dogmi je neuniformna, policentrična i višeperspektivna istorija (Rüsen 2004,126). Kao što Nemci pored Getea ne zaboravljaju Aušvic, tako i Srbi uz oslobodilačke ratove treba da pamte i Srebrenicu, a Hrvati da ne razdvajaju „Oluju” od Jasenovca.

To, međutim, nipošto ne znači da kritički odnos prema prošlosti danas manje podrazumeva traganje za istinom i preko toga za izmirenjem različitih mi-grupa. Ali bi pre toga trebalo raditi na priznavanju i uspostavljanju odnosa poštovanja prema svima koji stoje izvan naše grupe. Uzajamno kritičko prilagođavanje premisa je nove kulture sećanja Tek kada se suzbije uticaj romantičarske historiografije i raznovrsnih trgovaca istorijom, koji nas „štite” od „kobnog” zaborava neprijatelja iz prošlosti, oslobodićemo prostor za slobodno traganje u budućnosti.

Dosledno tome, treba najpre promeniti odnos prema ratu u pamćenju. Pada u oči različito viđenje naših ratova unutar Balkana i van njega. Ratove na Balkanu drugačije vide stranci od nas. Da ova razlika nije poučna bila bi trivijalna. Škola Marije Todorove verovatno je najsystematičnije pokazala negativne stereotipe o Balkanu na Zapadu. Balkanski sukobi su kaos, dno dna, crna rupa Evrope, a Balkan se poima kao nedržavni prostor nastao na rubovima imperija sa graničarskim, krajiškim zavereničkim mentalitetom. Ovi trajni stereotipi prisutni su još od Meterniha, koji je govorio da „Balkan počinje na *Landstrasse*”, ulici koja iz Beča vodi na istok. Slično je pisao i Bizmark da „ratovi na Balkanu ne vrede kostiju jednog pomeranskog musketira”. Danas je balkanizacija antiteza skandinavizaciji. Najviše zbog ratova.

Nasuprot negativnim stereotipima stranaca o ratovima na Balkanu, mi vlastite ratove uglavnom tumačimo kroz pozitivne stereotipe. Ratovi su uzvišeni oslobodilački trenuci, a sve što je osvojeno tumači se kao oslobođeno. Domaća kultura sećanja razvija se unutar oslobodilačke političke kulture čije su osobenosti solunaštvo, partizanština, pretorijanstvo, brutalne konverzije. Sloboda je uvek iznad demokratije. U udžbenicima se naširoko piše o ratovima, ratovi pregledno i markantno redukuju složenost zbivanja, dok se periodima mira posvećuje manje pažnje (naročito poslednjem skoro poluvekovnom periodu mira u socijalizmu). Rat je uzvišeni prekretnički događaj, a mir truli kompromis i izdaja ratnih ideala. Nema mirnodopskih, nego samo ratnih heroja („Junaci socijalističkog rada” bili su prolazna pojava).

„Srbija je dobijala ratove, a gubila u miru” – bila je formula koja je podsticala spremnost na rat koji konačno neće biti uzaludan. Skoro da je ova trivijalna martirološka formula nacionalnog sećanja postala ortodoksija.

Nije teško uočiti da je martirološko tumačenje rata u središtu svakog normalizovanog nacionalizma. Tamo gde je moja nacija uvek žrtva, dominira slepi, a ne kritički patriotizam. Pada u oči da je to kontekst savremenog govora o ratu širom Zapadnog Balkana (od slovenačkih do srpskih revizionista). U Sloveniji se monumentalizuju heroji „desetodnevnog rata”, u Hrvatskoj „Domovinskog rata”, Milošević je 1999. slavio povlačenje s Kosova kao pobjedu, itd. Usporedna analiza osmišljavanja rata u historiografijama novih država Balkana pokazuje veliku sličnost ključnih obrazaca: dominiraju *ante murale* mitovi (mitovi o vlastitoj naciji kao predžidu civilizacije) i mitovi o naciji kao žrtvi. Svuda je socijalistička Jugoslavija manje ili više izričito shvaćena kao zatiranje nacionalne duše, ili bar kao totalitarna faza. Npr. u Hrvatskoj demokratska vertikala hrvatske prošlosti vodi od S. Radića, preko Mačeka do Tuđmana. Ovde je važno zapaziti da je samoviktimizacija uverljivija kada se prošlost centrirana oko ratova, a ne oko perioda mirnog razvoja. Istorija 20. veka piše se pretežno *sub speciae* ratova, premda su na Zapadnom Balkanu tek 15 od 100 godina u 20.veku bile ratne godine. Ratovi jesu razvojne prekretnice, ali oni su više u središtu istoriografije kao markantni simboli smisla, pre svega oslobođenja (nacionalnog, klasnog). Isticanje ratova, a ne perioda mira, jeste mehanizam redukcije složenosti haosa balkanske prošlosti i osnova periodizacija (predratni, posleratni, međuratni). Više od toga rat je simbol slavne i monumentalne prošlosti (koja bez stradanja to ne može biti), a u ratu se lakše prostor sećanja deli na javne prijatelje i neprijatelje nego u miru. Od veštine insceniranja herojskog i žrtvenog učinka zavisi integrativni učinak prošlosti.

Pored ranijih ratova u srpskoj kulturi sećanja i građanski rat iz 1990-ih stiče naročito mesto. Rat se tumači kao najveći poraz Srba od Kosova, ali unutar ovog tumačenja ima nekoliko verzija: (a) jastrebovi se još žale da je taktika bila pogrešna (neodlučna, kreni-stani, trebalo je Zagreb uzeti); (b) etničkodržavni „patrioti” tvrde da je rat izgubljen, jer je i strategija bila trula: nije trebalo čuvati Jugoslaviju nego se okrenuti Srbiji. Osim toga rat je bio diplomatski nepripremljen; (c) „Ponosni patrioti” tvrde da nacija ne samo što je poražena, nego i osramoćena. Srebrenica je pre svega nacionalna sramota. Kod sve tri verzije tumačenja žrtva je vlastita nacija. Kod prve verzije Srbi su žrtva zato što je rat izgubljen, kod druge zato što nije pravilno vođen, a kod treće struje nacija je žrtva zbog toga što je osramoćena. Ispada da je Srebrenica pre svega srpska sramota, a tek potom krivica:

tragedija Srebrenice je u sramoti Srba, a ne, pre svega, u gubicima Bošnjaka. Srebrenica je incident, eksces, a ne genocid istekao iz razjarenog nacionalnog bića, rečju nešto što slavnoj nacionalnoj prošlosti nije trebalo.

Da bi se ova vrsta sećanja problematizovala, treba najpre rat demonumentalizovati. Ali kako, kada mitizirana slavna ratna prošlost duboko prožima idejne tvorevine i kolektivnu svest Balkana, a naročito Srbije? Od političke kulture do školske lektire. Ugled boraca iz zadnjeg građanskog rata još uvek je nepoljuljan. Svako ko je kadar da rizikuje život, raspoláže trajnim pravom pretenzije na nadoknadu. Drugim rečima, ulog u krvi je neuporediv. Uvek su borci iznad prava. Uprkos brutalnom upadu genocida, teško je verovati da će borački „patriotski” učinak u širem javnom mnjenju biti prokazan kao zločin. Čak i ako se dokaže umešanost službene vojske u zločin (Srebrenicu, Osijek), borci će verovatno još dugo ostati neprikosnoveni, a osvajanje će još dugo biti slavljeno kao oslobađanje. Oslobodilačka kultura sećanja duboko je utkana u kulturu prostora: od umetnosti do nauke o prošlosti.

Najlakše je defetistički reći da je nemoguće rušiti vrednosti koje su stolećima oblikovane u oslobodilačkoj i graničarskoj svesti malih balkanakah naroda. Ali daleko od toga da nije moguće ništa preduzeti. Ponajmanje je dovoljno ponavljati da je svaki rat neuspeh politike, a još manje je korisno moralistički vrednovati rat kao sramotu. Istorijska nauka bi trebala da sa više samokritike uklanja mitske naslage kolektivnog sećanja i uključuje smelije nove sadržaje kojima se (1) priznaje i odgovornost vlastite nacije u minulim ratovima, (2) osvetljavaju zločini počinjeni u ime oslobodjenja vlastitog naroda, (3) rivalska grupa prikazuje u pozitivnijem svetlu, i (4) traže u prošlosti periodi mirnog multinacionalnog suživota i ističu kao važna osnova za suživot u budućnosti. U Evropi već ima dosta primera ove kulture sećanja. Francusko-nemačka komisija formirana 1950. napustila je odavno tezu o urođenom neprijateljstvu Francuza i Nemaca i u skladu s tim izmenila udžbenike istorije. Bio je to zametak idejnog jezgra EU. Slično je bilo sa odnosima između SR Nemačke i Češke i Poljske 1990-ih, kada je izmirenje bilo uslov nemačke podrške za ulazak ovih država u EU. Verovatno bi i današnji odnos Srbije i Hrvatske bio drugačiji da slika njihove zajedničke prošlosti u socijalizmu nije obostrano planski demonizovana. Da je SFRJ u današnjim udžbenicima prikazana kao manje totalitarna, verovatno bi i današnji građanski rat sećanja bio slabiji, a možda bi bilo i manje mržnje između stanovnika novih zapadnobalkanskih država. Bilo kako bilo, danas su Zavodi za udžbenike strateška mesta za dekretiranje smisla prošlosti i oktroyisanje nove revanšističke nade. Zato njihove čelnike treba birati opreznije nego do sada. Uostalom, sami treba da odaberemo da li je bolja istina koja škodi ili mit koji godi?

2. Funkcionalna traumatizacija prošlosti

Verovatno je trauma najbolnije sećanje. Trauma je razaranje smisla istorijskog iskustva i istorijske svesti (Rüsen 2001, 147), nešto što se ne da objasniti postojećim iskustvom niti sistemom tumačenja. Nemačka trauma je Holokaust, hrvatska Jasenovac, a srpska – Srebrenica. U nemačkoj misli trauma vlastitog zločina najviše je promišljena zahvaljujući (1) razvijenoj tradiciji filozofije istorije i historiografije, (2) nepotisnutim besprimernim iskustvom genocida. Tek kada se besprimerno zločinačko iskustvo promisli (a ne osmisli) stvara se produktivna i promišljena trauma. Nemačko suočavanje sa prošlošću nametnuto je vojnim porazom, jer su Nemci i spolja prisiljavani da se suoče sa nacizmom. Važno je uočiti da kada istorijsko mišljenje otvori traumatski segment iskustva i suoči se sa njim, tek onda trauma postaje konstruktivna jer uključuje prošlost u budućnost. „Nikada više” postaje imperativ sećanja, a ne puka pouka prošlosti. Lako je pojmljivo da se trauma ne može uključivati u budućnost preko monumentalne prošlosti, u kojoj je osvojeno uvek i oslobođeno, i gde su vlastita nedela bila nužna odmazda. Npr. Holokaust spomenik žrtvama nacizma u centru Berlina je paradigma prošlosti u službi budućnosti, a ne monumentalizacija nemačke sramote. Uopšte je evropska istorija više osmišljavana, ali i promišljana od vanevropske. Kako izgleda, ratovi su u Evropi bili i traume, za razliku od SAD, gde su ratovi uvek odbrana demokratije.

Svaka trauma je kriza istorijske svesti. Od Hegela je poznato da nema istorijske svesti bez prethodnih kriza. Kriza je iznenađenje, iskustvo kontingentnosti vremena koje se ne može uklopiti u postojeći sklop tumačenja. Kontingentnost je nenameravana posledica aktivnosti, narušavanje kontinuiteta, ali i izazov istorijskoj svesti. Istorijska svest je duhovni odgovor na iskustvo kontingentnosti (Rüsen 2001, 150). Uostalom sveukupna istorija je odgovor na krizu koju treba savladati tumačenjem. Istorijske priče sređuju u poredak izmenjene istorijske situacije i osmišljavaju kontingentnost. Trauma nije obična nego katastrofična kriza koja razbija okvir istorijskog osmišljavanja i sprečava njeno obnavljanje na istovetan način (Rüsen 2001, 152). Nove paradigme u istoriji uvek su nova tumačenja kriza. Npr. ujedinjenje Nemačke 1990. nova paradigma ne tumači kao ponovno ujedinjenje, nego kao prvu fazu ujedinjene Evrope. S jedne strane, nove nacionalne paradigme sećanja nastoje da osmisle besprimerne masovne zločine koji su crna rupa smisla. Naime, svaki novi genocid iznova razbija dosadašnje osmišljavanje prošlosti, tj. razara kulturne mogućnosti da ubijanje uklopi u istorijski poredak vremena. Zato je svaki govor o genocidu

za nacionalne oslobodioce upad u slavnu prošlost, „granično iskustvo” istorije, koje se ne može uključiti u svetlu nacionalnu prošlost.

S druge strane, i stradanje vlastitog naroda u genocidu jeste traumatsko sećanje, ali druge vrste. Ono se takođe ne može uklopiti u obični poredak pamćenja koji se da kontrolisati. Misaono ponavljanje traumatske situacije (jevrejsko podsećanje na genocidni antisemitizam) doživljava se skoro halucinantno. Skoro kao da prošlost nije prošla. Mnoga nova opažanja obrađuju se u odnosu na sveprisutnu traumu (Grossmann 2002,115). Ali i traumatska sećanja imaju socijalni karakter i menjaju se. Kosovo je već tradicionalizovana aktivna trauma srpskog naroda, Blajburg i Vukovar to tek odskora kod Hrvata, kao i Srebrenica kod Bošnjaka. Od novih uslova zavisi način negovanja traume vlastite grupe.

Njoj nasuprot, negativno sećanje je obrazac stvaranja društvenog pamćenja, koji se sporo probija uz mnogo otpora, jer polazi od toga da sećanja samo tada mogu delovati humanistički i demokratski ako uključuju i sećanja na istoriju bespravlja i zločina za koju smo i mi sami odgovorni bar kao saučesnici. Uprkos očigledne provale pamćenja i njegovog pojačanog istraživanja, može se reći da danas na Balkanu nedostaje ne samo moralna nego i kontinuirana istorijskodidaktička, pedagoška, medijskoteorijska, muzeološka i estetska debata kao osnova stvaranja negativnog sećanja.

Ovo otuda jer izrazito prevladava svest o neuporedivoj žrtvi vlastite nacije. Naravno da i žrtva iskrivljava prošlost kao i dželat. R.Koselek je uočio da je nemoguće iz autobiografskog iskustva trpljenja stvoriti racionalno kolektivno sećanje: ”U telu sagorelo iskustvo apsurdnog besmisla ne može se kao primarno iskustvo preneti u pamćenje drugih niti u sećanje onih koji nisu pogođeni. Sa ovom negativnom porukom mi moramo savremenike ili potomke izokola podučavati”. Drugim rečima, u sećanje se mora uneti svest o samom zločinstvu i nedelima, a ne da se sećamo jedino žrtava kao takvih. Prava opasnost nije zaborav nego osamostaljenje melanholično obojenih konstrukcija sećanja (C. Maier).

Kako se tome odupreti, tj. kako traumu pretvoriti u korisnu opomenu? Treba najpre videti kako se grupna trauma neutralizuje. O tome nekoliko narednih napomena.

Traumi se najpre određuje mesto u lancu zbivanja. U osmišljenom nizu već postoji smisao, pa trauma kao karika u lancu gubi vlastitu moć da razbije smisao. U novoj hrvatskoj istoriji Jasenovac se tumači kao zločin hrvatskih izdajnika, ustaškog „taloga”, pa se na taj eliminiše iz postojane strukture, tj. legitimne hrvatske težnje za etnički čistom državom. Čim se

trauma osmisli i stekne istorijsko mesto u lancu dešavanja, odmah gubi vlastiti traumatski karakter. Detraumatizacija je posvakodnevljavanje zločina koje ide do trivijalizacije. Uopštavajući nemačko suočavanje sa prošlošću Risen je naveo nekoliko strategija smišljene detraumatizacije koje se mogu raspoznati i u drugim sredinama.

- 2.1. Anonimizacija: umesto konkretnog opisa ubijanja i imenovanja dželata i odgovornih govori se o „zloj sudbini”, „silama mraka” i „demonima” u manje ili više sređenom svetu.
- 2.2. Kategorizacija: trauma se objašnjava apstraktnim terminima (kao tragedija, deo istorijskog toka, posledica rata), pa se na taj način lakše integriše u već osmišljeni tok vremena i lišava neshvatljivosti (koja razara smisao).
- 2.3. Normalizacija: dodaje se da su se zločini uvek dešavali, da je ljudska priroda svuda ista, da je „zlo” neiskorenjivo iz ljudske prirode – čime se takođe destruktivni karakter traumatskog događaja razvodnjava. Ekstremna verzija je biblijska poruka „trpljen – spašen” i rezignirana uteha da smo svi podjednako žrtve i da su sve žrtve u raju.
- 2.4. Moralizacija: destruktivna snaga traume se civilizuje. Traumatski događaj pretvara se u slučaj koji nikada više ne sme da se desi. Trauma stiče moralnu misiju kao opomena.
- 2.5. Estetiziranje: zločin se pretvara u sliku ili film i postaje roba. Sličan oblik je i muzealizacija: mesta zločina pretvaraju se u lekciju iz prošle istorije.
- 2.6. Teleologizacija: traumatska prošlost miri se sa sadašnjicom na taj način što se snabdeva svrhom. Naime, pretvara se u lekciju iz koje se izvukla pouka. Ostaje uteha, izvukli smo pouku, pa je svrha traume već time ostvarena. (Rüsen 2001,172-174).

Već iz rečenog da se primetiti da se i kod nas iz traumatskog iskustva na razne načine izvlači žaoka besmisla: Jasenovac je eksces, a Srebrenica preterana odmazda. U odnosu politike prema prošlosti vidljivi su mehanizmi rasterećenja od traume slični onima u psihoanalizi. Zločinci potiskuju vlastitu odgovornost, eksteritorijalizuju je i prebacuju na druge. Međutim, i istoričari koristi strategije detraumatizacije: Tuđman je smanjivao broj žrtava Jasenovca 1990-ih, a srpski revizionisti govore o Srebrenici kao ratnom zločinu, a ne kao o genocidu. Isključiviji čak govore o oslobođenju Srebrenice (Danas, 21-22.5.2005,7). Nacionalna historiografija je u stvari praksa smišljenog kulturnog detraumatizovanja. Zločini se minimalizuju, da se ne bi poremetio proces monumentalizacije etnocentrične prošlosti.

Kako se posle svega što je rečeno odupreti detraumatizaciji koja osmišljava neshvatljive zločine, relativiše ih, trivijalizuje i lagano prepušta zaboravu? Da li se samo na mitski način Aušvic, Jasenovac i Srebrenica mogu sačuvati od istoriziranja koje ih lišava traumatskog karaktera? Svakako ne, jer u mitskom iracionalnom kontekstu trauma traje i održava se u izdvojenom prostoru značenja i lišena egzaktnog razjašnjenja. Drugim rečima, izdvaja se iz vlastitog autentičnog sklopa (Holokaust se razdvaja od nemačkog kapitalizma, nacionalizma i eksploatacije logorske radne snage). Ne manje mitovi o večnom sudbinskom stradanju Jevreja i Srba potiskuju realni strukturni sklop zločina. Tome nasuprot treba, bez okolišenja, reći da je holokaust integralni deo nemačkog nacionalnog kapitalizma, Jasenovac fašistički vrhunac hrvatskog separatističkog šovinizma, a Srebrenica genocidni vrh ledenog brega srpskog asimilacijskog šovinizma. Dakle, trauma nije neshvatljivi upad iracionalnog, niti eksces, već ekstremni izraz dubljeg strukturnog toka. Na sličan način i Risen tvrdi da je apsurdni neobjašnjivi besmisleni zločin u stvari konstitutivni deo istorijskog smisla (Rüsen 2001,178). Rasistička SS pedanterija je deo računice nemačkog krupnog kapitala, Srebrenica je segment četničkog velikosrpstva, a ustaštvo produžetak pravaškog šovinizma.

Nije nimalo lako priznati da zločin nije eksces, nego struktura? Ali od ovog zadatka, uprkos otporima, ne treba odustati. Treba se truditi da se empatijom shvate uslovi stvaranja tuđih slika prošlosti. To ne znači manje tragati za istinom i preko toga za izmirenjem različitih Mi-grupa. Pre toga bi trebalo raditi na priznavanju i uspostavljanju odnosa poštovanja prema svima koji stoje izvan naše grupe. Premisa nove kulture sećanja je uzajamno kritičko prilagođavanje. Pluralizacija pamćenja znači rušenje monopola pamćenja kao najvažnijeg oslonca kulturnog opštenja i autoritarnih centara koji oktroišu dekretirane prošlosti. Tek kada se suzbije uticaj romantičarske historiografije i raznovrsnih trgovaca istorijom, koji nas „štite” od „kobnog” zaborava neprijatelja iz prošlosti, oslobodićemo prostor za slobodno traganje u budućnosti.

Naravno da nije nimalo lako podstaći priznavanje ravnopravnih prošlosti. Ali je to moguće upornim prosvetivanjem, nasuprot goloj kontra-propagandi. S obzirom da je važna crta zapadnobalkanskih nacionalizama njihova reaktivna priroda (uzajamno se pojačavaju i hrane) to je i njihova monumentalizacija takođe rezultat uzajamnog pojačavanja i skopčana je sa reaktivnom martirologijom i planskom traumatizacijom (Blajburg contra Jasenovac, Kravice contra Srebrenica i sl.). Upadljiva je simetrija kod najnovijeg pravdanja „Domovinskog rata”: etničko čišćenje u „Oluji” je rezultat prethodnog etničkog čišćenja SAO Krajine. Zaboravljaju se

diskontinuiteti: prestonički gradovi Sarajevo i Zagreb su očišćeni od Srba, ali Beograd nije od nesrba. Ne ulazeći u brojne realne nesimetrije na svim stranama, ovde treba reći samo sledeće. Da bi se spirala uzajamnog pojačavanja isključivosti bar donekle ublažila, trebalo bi doslednije promišljati kulturu priznavanja. Koliko god da je iluzorno verovati da bi u bližoj budućnosti politički korisnu etnocentričnu traumu vlastite žrtve mogla uzdrmati samokritična trauma vlastitog zločina, to ipak nije razlog da kritička kultura sećanja odustane od ovog načela. Uostalom, neko bi morao da počne, možda bi čak prva uzvratna reakcija druge strane bila zlurada i trijumfalistička, iako ne bi trebalo isključiti ni sličnu samokritičku reakciju?

Lako je pojmljivo da o stupnju nacionalizma prilično pouzdano svedoči odnos prema zločinima vlastite nacije. Što je manje samokritike to je nacionalizam normalniji. O zločinima vlastite nacije govori se na različit način, a svaka retorika svedoči o različito doziranom etnocentrizmu: zločin u ratu (u svakom ratu se ubija), ratni zločin (zločin koji treba kazniti, ali i razumeti nekažnjivim kontekstom rata), zločin kao nacionalna sramota (žrtva je, pre svega, moja nacija jer je osramoćena zločinom), zločin kao šira krivica sunarodnika (odgovorni su svi koji su normalizovali nacionalizam), zločin kao trajno negovana nacionalna trauma (ne može se podvući crta ispod neizbrisivog zločina vlastite grupe).

Odmah pada u oči da je od svih verzija najmanje prisutna potonja. Umesto isticanja nacionalne odgovornosti i negovanja nacionalne traume, danas je na Balkanu na delu ideologija koja detraumatizuje zločine vlastite nacije. Detraumatizacija je posvakodnevljavanje zločina koje seže do trivijalizacije. Da li se u Srebrenici desio ratni zločin, genocid ili je reč o oslobodjenju Srebrenice, kao na majskom skupu 2005. na beogradskom Pravnom fakultetu? Da li je Srebrenica sramota ili krivica nacije, ili je samorazumljiva nužna odmazda? U sva tri slučaja genocid se detraumatizuje, tj. osmišljava i objašnjava tako što se uklapa kao karika u kontinuitet etnocentrične naracije. Pri tome ne treba zaboraviti da podsećanje na Srebrenicu kao medijski znamen odlučne osvete nacije, koristi da se što jasnije iskaže nacionalno MI. Upravo zbog zgražavajućeg učinka, metafora srpskih navijača u BiH „Nož, žica, Srebrenica” daleko jasnije iskazuje rešenost, odlučnost i „patriotizam”, od manje određenih političkih apela na jedinstvo nacije.

Mnogi sporovi upravo ističu iz neslaganja oko toga da li je genocid neobjašnjivi eksces, upad iracionalnog, neshvatljivi diskontinuitet ili, pak, ima svoje zakone? Adorno je branio prvo gledište tvrdeći da se posle Aušvica ne može pisati poezija. Ako je neshvatljiv, da li se genocid uopšte može

promišljati? Ima mišljenja da se genocid, koji razara smisao, može izraziti samo ćutanjem koje je jedino adekvatno nemerljivosti trpljenja i preneraženosti motivima ubijanja. Međutim, ćutanje nužno vodi zaboravu. Osim toga, lakše je prećutati slučaj nego strukturu. Najteže je priznati da su, premda besmisleni, zločini deo trajnijih etnocentričnih struktura, a ne ekscesi. Po sebi se razume da strukture ne mogu biti odgovorne, nego samo oni koji ih smišljeno aktiviraju.

Za razliku od rečenog, u etnocentričnoj kulturi sećanja, zločini se projektuju u ekscese i svaljuju na kriminalce. Time se planski trivijalizuju. Kako se suprotstaviti obezličanju genocidnih zločina, tj. njihovom pretvaranju u obični ratni zločin? Protiv relativizacije zločina treba se boriti šokantno ogoljenim činjenicama. Treba negovati sećanje na „normalnost ekscesa” i banalnost zla koje uvek može da se ponovi, a ne projektovati zločine u nepojmljivo ili sudbinsko. Nasuprot sudbinskoj istorijskoj priči (ovo nam se nužno moralo desiti) treba isticati diskontinuitete (moglo je proći i bez toga). Osim toga ne treba se čuvati šok terapije, ne treba kriti scene streljanja. „Treba skupljati ostatke razbijene čaše da bi se posekli”, opomenuo je nemački pisac Kluger. Ovu praksu Jern Risen naziva sekundarnom traumatizacijom koja sprečava da zaborav preкриje funkcionalnu traumu.

Naravno da svi ne neguju traumu. Da je tako, kritička kultura sećanja bila bi izlišna. Naprotiv, većina neutralizuje traumu, ublažavajući zločine vlastite nacije. Da li je uopšte moguće obrnuti proces, tj. negovati traumu kao nezaboravnu opomenu? Za početak bi inteligencija, umesto detraumatizacije nacionalne prošlosti trebalo da razmišlja o funkcionalnoj traumatizaciji. Nije dovoljno samokritički se osvrutati na zločine vlastite nacije već ih valja tumačiti ne kao periferni već kao važan strukturni segment prošlosti.

Izgleda da je 2005. godine suočavanje sa bliskom prošlošću novih balkanskih država pod pritiskom izvana dobilo nove tonove. Zaoštrena je debata oko ratnih zločina unutar i između tih država. Hrvati grčevito brane dignitet Domovinskog rata, a Srbi nastoje da ublaže neuporedivost genocida u Srebrenici, ističući i ostale zločine. Domovinski rat se ne smije kriminalizirati, a Srebrenica je rezultat smišljene propagande – jesu parole kojima se umiruje nabujalo vrelo ponosnog nacionalnog osećanja običnog čoveka. Ne manje je upadljiva retorika po kojoj su se svi branili od agresije, a ako je i bilo preterivanja, reč je o ekscesima. Da je, za razliku od ekscesa, nacionalna strategija, kao dublja struktura, nesporna vidi se i po

tome što se na svim stranama radi o sameravanjima obima tuđeg zločina i marginalizaciji vlastitog. Koliko god zvučala neobično ova tvrdnja, ipak ima nečega neobjašnjivog u odsustvu empatije; u tome, naime, što srpski nacionalista ne razume smisao hrvatskog nacionalizma i obrnuto. Biće da se u sukobu nalaze grupe koje se organizuju po istim obrascima mržnje, ali usled zaslepljenosti njom to ne uviđaju. No to je tema za sebe. Ovde neće biti reči o samim zločinima niti o složenoj dnevnopolitičkoj funkciji svađe oko zločina. Uostalom, ništa nije netačnije od toga da je govor o zločinima samo političke prirode. Naprotiv. Nije nimalo čudno što se govor o nacionalnim zločinima u klimi normalizovanog nacionalizma tiče dubljeg smisla identiteta običnog čoveka. Podsećanje na zločine vlastite nacije izaziva dublje nelagodnosti i neizvesnosti i kod običnog čoveka koji nije u njih upleten, jer zbog osećanja bratske nacionalne solidarnosti, smatra da mu je identitet narušen. Grčevito čišćenje nacionalnog identiteta od zločina je uzrok emocionalno naglašanih savremenih debata o Srebrenici u Srbiji i izgonu Srba u Hrvatskoj. Možda bi se čak moglo reći da su uzavrele emocije ove vrste naličje obesmišljenog života koji je redukovan na nadu u blagostanje etnički homogene države. Ne ulazeći šire u ovaj društvenofilozofski problem treba reći samo jedno: u javnoj galami oko zločina teorijski kriteriji njihove procene ispadaju suvišni ili bar nebitni. Malo je ako se kaže da bezuslovni prioritet nacionalnog interesa ne dopušta raspravu. Više od toga, stiče se utisak da na svim stranama govor o genocidu, etničkom čišćenju ili fašizmu vlastite nacije podjednako izaziva podozrenje. Utoliko je neophodnije pokušati da se iznese alternativni pristup hegemonnoj kulturi sećanja. Razmatranje osnovanosti raznih poistovećivanja, poređenja ili relativizovanja zločina, nameće se tako reći samo od sebe.

3. Istorično poređenje – uslov kritičkog sećanja

U jednoj osnovnoj tački, jer je to nemoguće učiniti u svim pojednostima, treba naznačiti kritički pristup kulturi sećanja. Reč je o poređenju senki prošlosti. Ovo je nužno utoliko više što se danas srećemo sa raznim politizacijama nacionalnih zločina iz bliske prošlosti, koje neretko prelaze u iracionalna nagađanja. Uopredni pristup važan je pokazatelj razvoja nemonumentalne kritičke misli o prošlosti i otvorene kulture sećanja, kao sveukupne nenaučne javne upotrebe prošlosti. Rečeno vrlo uopšteno, o provincijalnosti misli o prošlosti na osoben način svedoče dve karakteristike: 1. negovanje monumentalne slike nacionalne prošlosti; 2. nerazvijenost uporednog pristupa.

U misli o prošlosti Zapadnog Balkana u teorijskom i metodskom pogledu skromno nasleđe nije bilo teško romantizovati. Prostor lišen samostalnosti istoriografske domaće tradicije u 17. i 18. veku nije mogao nakon revolucije u 19. veku stvoriti Ota Hincea ili Maksa Vebera. Istoriografski srbocentrizam ili kroatocentrizam podjednako su bili lišeni nemonumentalnog *comparative approach* jer su ugroženi mali narodi radije negovali slavnu prošlost kao sredstvo opiranja asimilaciji i hegemoniji. Romantičarska historiografija uvek je monografska, neguje autoritet nacije i ima pedagoško mobilizacijsku funkciju. Tome nasuprot, uporedni pristup detronizuje i trivijalizuje, hladi osećanja koja počivaju na predstavi o neuporedivom i slavnom nacionalnom identitetu. Kritička istorija je velika propaganda sumnje, a u društvima u permanentnoj krizi ovo epistemološko načelo nije funkcionalno. Kriza traži homogenost, dogmu, monolitnu negativnu sliku javnog neprijatelja i monumentalnu sliku vlastite prošlosti. Kritičko poređenje, pak, razara mit o posebnosti i jedinstvenosti – osnovu monumentalne istorije.

Poslesocijalistička historiografija snažno je obnovila romantizam kod izmišljanja nove prošlosti i kod rekonstruisanja stare. Novi talas oslobodilačke političke kulture razbudio je sličnu kulturu sećanja i uspešno uključio martirologiju u nauku o prošlosti. Misao o prošlosti Zapadnog Balkana iznova je nacionalizovana i romantizovana na nivou prosečnog nemačkog istorizma s početka 19. veka. Treba se samo osvrnuti na renesansu događajnih monografija o slavnim monarsima iz pera bivših istoričara komunista krajem 20. veka. Istorija se ne ponavlja. Istoričari ponavljaju jedan drugog.

Koliko god na prvi pogled zvučalo preterano, u osnovi ništa nije toliko tuđe kritičkom sećanju kao etnocentrična monografska zadubljenost u vlastitu slavnu prošlost i neuporedive žrtve vlastite nacije. Jedan od načina napuštanja mitskog samouzdanja je smeštanje vlastite prošlosti u šire okvire koji će valjanije uravnotežiti nacionalnu slavu i senke vlastite prošlosti. Daleko od toga da je svako poređenje u ovom pogledu korisno. Ponajmanje je to ono koje se gubi u neosnovanom i proizvoljnom domišljanju. Naime, u domaćoj kulturi sećanja uočljiv je niz ležernih analogija i poistovećivanja kojima se pokušava osmisliti bliža prošlost. Da bi se prozrela ova stereotipna domišljanja ovde bi trebalo sažeto naznačiti i istaći nekoliko važnih upozorenja o kojima valja voditi računa kod poredbenog redukovanja složenosti domaće prošlosti.

3.1. Nema sumnje da karakter poređenja otkriva njegov poredbeni okvir. Ključni entiteti koji se poredbe govore prilično jasno o onome ko

poredi, jer poređenje gotovo spontano nameće smisao. Poređenje nije svakako samo goli klasifikacijski okvir za utvrđivanje egzaktnih istovetnosti, sličnosti ili srodnosti, nego i važan način za demonizaciju ili trivijalizaciju preko poistovećivanja ili usporedbi. Tako je ležerno antitotalitarno izjednačavanje fašizma sa socijalizmom bilo usmereno ka demonizaciji ovog poslednjeg, a poređenje Aušvica sa građanskim ratom na Balkanu krajem 1990-ih bila je trivijalizacija prvog. U oba slučaja upadljiva je površna dekontekstualizacija. Ne vodi se, naime, računa o tome da što je kontekst sličniji to su poredbe pouzdanije. Odmerena poređenja uvek vode računa o kontekstu (tradicijskom, ideološkom, uzročnom i i funkcionalnom). Malo se toga npr. može porediti kod režima Pola Pota i režima Gustava Husaka: različita je azijska i evropska tradicija, različito je poimanje uloge pojedinca, u jednom slučaju je haotično ratno, u drugom stabilno hladnoratovsko okruženje. Teško da je slična ideologija dovoljna da se ovi režimi poistovete kao u famoznoj „Crnoj knjizi komunizma” (Kuljić 2002,330-375). Kod poređenja raznih zločina i nedela malo se ko pita da li je reč o dalekoj sličnosti, funkcionalnoj podudarnosti ili o bitnoj unutrašnjoj srodnosti. To je utoliko potrebnije jer je vrlo rašireno lagodno paušalno nekritičko poistovećivanje.

3.2. Dalje, svakom poređenju pretila opasnost od prenaplašenog osmišljavanja. Istorija jeste, doduše, uvek osmišljavanje, tj. manje ili više isključivo sređivanje haotičnih zbivanja njihovim zbijanjem u naracije ili u uzročno posledične veze sa stanovišta potreba današnjice. Skoro da smisao podjednako nameću tekuće potrebe i buduće nade. Nada je druga strana istorije, jer nova budućnost uvek traži i novu prošlost. Uvek treba samokritički imati na umu da je istorijsko vreme polje na kom se sukobljavaju sećanja okrenuta prošlosti i nade uperene u budućnost (L. Helšer). Drugim rečima, kada tumačimo neka zbivanja iz prošlosti uvek treba da se pitamo da li u objašnjenju bar nesvesno ne unosimo i neko naše očekivanje. Posle svega što je napred rečeno o domaćoj kulturi sećanja, ovo podsećanje više je od običnog opreza. Jer kada istoričar uđe u metafiziku osmišljavanja, ulazi u daleku zemlju odakle se nikada neće vratiti kao istoričar. Naravno da nije lako odupreti se osmišljavanju, niti zamisliti da su događaji, koji su danas daleka prošlost, nekada bili budućnost. Ali to je važan uslov istoričnosti koja jača kritičnost prema hegemonom smislu sadašnjice kojim unosimo red u prošlost. Što je poređenje istoričnije, to je kod njega manje osmišljavanja, uokviravanja i naracije, a više promišljanja. Osmišljavanje je rizično unošenje savremenog smisla u prošla zbivanja, a promišljanje je

odmereno sagledavanje raznih strana i različitih konteksta prošlosti. Do-mišljanje je, opet, proizvoljno rastezanje smisla prošlosti i proizvoljno na-gađanje, a sve u cilju saobražavanja prošlosti sadašnjim potrebama. Danas se npr. srpska monarhija proučava i osmišljava u sklopu potrebe za nacio-nalnim jedinstvom, a ne vodi se računa o tome da je monarhijska kultura danas anahrona. Kritička ocena monarhije je otežana u atmosferi nadmo-ći slepog nad kritičkim patriotizmom.

Ipak, s obzirom da svako osmišljavanje izvire iz očekivanja, to se ele-mentat osmišljavanja ne može u potpunosti odstraniti, niti se u istoriji mo-že izdvojiti čisti destilat činjeničnog. Jer autentično istorijsko vreme nije puka prošla činjenica (događaj), nego spoj budućnosti i prošlosti koji se prelama kroz potrebe sadašnjice. Otuda ni istorijsko vreme nikada nije lišeno očekivanja, jer prošlost tvore živi ljudi sa strepnjama i nadama. Me-đutim, što su nadanja univerzalnija, to je objektivnost veća. Uske, najčešće emotivno shvaćene nacionalne potrebe ne mogu garantovati hladnu objek-tivnost. Istini za volju, nije ni svaka selektivnost pristrasna i neistorijska, jer istorija ne može biti fotografija. Upravo stoga nužna je samorefleksija istoričara, odnosno napor da se i vlastito tumačenje posmatra kao deo isto-rijskog toka. Rečju, treba demistifikovati i vlastito osmišljavanje. Tek ka-da se dovoljno samorefleksivno osvrne na vlastita osmišljavanja, istoričar može dopreti do promišljanja. Tome može pomoći hermeneutičko uživlja-vanje u smisao drugih i ideološkokritička analiza raznovrsnih politizacija istorije. Međutim, po sebi se razume da se napori ove vrste ne mogu uklju-čiti u etnocentrični i monografski nego samo u uporedni pristup.

3.3. Skoro da i nije potrebno posebno dokazivati da su poređenja ret-ko unutar naučni problemi, a da ih daleko češće nameću vansaznajne pret-postavke grupnog (nacionalnog, državnog ili partijskog) pamćenja. Od idejnopolitičkih potreba zavisi da li će se razrađivati okvir za poređenje ili poistovećivanje: a) kapitalizma i fašizma, b) socijalizma i fašizma, c) libe-ralizma i socijalizma. Svaka razvijenija epohalna svest sadrži osobenu hege-monu poredbenu perspektivu. Velike debate između istoričara u 20. veku (*Fischer debattte* iz 1960-ih, *Historikerstreit* iz 1980-ih i *Schwarzbuchdebat-te* s kraja 1990-ih) bile su ne samo politizovane nego i nošene različitim žarom za poređenjem neretko teško uporedivih entiteta. Što je politizacija izrazitija, to su poređenja globalnija, više se poredi celine nego aspekti, a kontekst se lakše zanemaruje. Samo slojevita poređenja razdvajaju složene celine na segmente i poredi ih, dok manje oprezni naučnici ili ljubitelji prošlosti paušalno poredi ili izjednačavaju celine. Pri tome je još jedna

okolnost karakteristična kod razvrstavanja poređenja. Što je broj poredbenih entiteta veći, to je po prirodi stvari poredba apstraktnija (npr. model industrijskog društva kod Danijela Bela), ali i paušalnija i isključivija kao kod idealnotipskih teorija o totalitarizmu.

3.4. Treba porediti i idejnopolitičke pobude poređenja. Koliko su slični hladnoratovski i globalizacijski podsticaji uporednih istraživanja? U kratkom vremenskom rasponu izmenio se smisao prošlosti, jer je globalizacija otvorila novu budućnost. Huserlovski rečeno, svet jeste transcendentan, tj. postoji nezavisno od svesti o njemu, ali je smisao sveta imanentan, tj. uvek zavisi od svesti. Dakle, smisao prošlosti zavisi od istorijske svesti koja je ukorenjena u sadašnjici i otvorena ka novoj budućnosti. Današnja liberalna teologija sa snažnim sastojcima konzervatizma je filter koji propušta samo poželjnu prošlost saobraženu hegemonim ideologijama. Savremena hegemonna svest o prošlosti razlikuje se od hladnoratovske ne samo po tome što je bezalternativna. Više od toga, reč je o dva različita poretka sećanja. Prvi je bio dihotomni i relativno zatvoren u dva prilično homogena i beskonfliktna lagera. Karakterisala ga je kruta napetost između antikapitalizma i antikomunizma i različitog poimanja antifašizma. Skoro pola veka bila je aktivna u osnovi relativno pregledna slika prošlosti u kojoj su uspešno redukovani kaos i nepreglednost uz pomoć hegemonog lagerskog idejnopolitičkog osmišljavanja. Drugačiji je globalizacijski poredak sećanja: otvoreniji, nepregledniji, konfliktniji i haotičniji. U Istočnoj Evropi prostor sećanja je renacionalizovan, a svuda je relativizovan, dobrim delom i zbog uticaja konstruktivizma postmoderne. Premda ga karakteriše pojačana razmena naučnih iskustava, ipak je upadljiva hegemonija novih okvira poređenja koje iskazuju vodeći pojmovi: globalizacija, tranzicija, identitet. Nova ideologizacija, koju karakteriše antitotalitarna i antiteroristička slika prošlosti, je u znaku bezalternativnosti kapitalizma. Hegemonna liberalna teologija i bezalternativna vizija budućnosti iziskuju odgovarajuću uprošćenu sliku prošlosti.

3.5. Slabost i ograničenost etnocentrične kulture sećanja možda najjasnije izbija na videlo kada se pređe na teren poređenja nacionalnih zločina. Verovatno je najteže porediti vruća mesta sećanja jer svako stratište budi emocije: Jasenovac i Blajburg, istarske foibe i stradanja banatskih Švaba. Daleko od toga da su to neuporediva događanja. Ali s obzirom da lako bude osećanja, treba oštro i nijansirano istaći kriterije poređenja. Treba najpre razlikovati izvorno od reaktivnog nasilja. Jasenovac je izvorno, a Blajburg reaktivno nasilje, prvi zločin pripada fašizmu drugi antifašizmu. Različiti su i motivi

ubijanja: kod prvog se ubijalo iz bioloških rasističkih razloga, kod drugog zbog realnog ili pretpostavljenog opasnog ponašanja, a ne zbog porekla ili biologije. Hrvatski poredak sećanja teško će danas prihvatiti zaključak da je Pavelić kriv i za Jasenovac i za Blajburg. Martirološka vizija vlastite prošlosti nije manja smetnja diferenciranom poređenju od monumentalne istorije. U slepoj kulturi sećanja žrtva moje nacije je neuporediva. Martirološka istorija osuđena je na monografiju ili na poređenje sa mitskim apokalipsama: Srbi i Hrvati su narod izabrani koji čuvaju hrišćansku Evropu od Istoka. Artuković je na suđenju u Zagrebu 1986. ponavljao hrvatsko *ante murale*. Tada je to još izgledalo kao daleki anahronizam, a kada je to nekoliko godina kasnije ponavljao Tuđman već se osećao dah eksplozivne prošlosti. Ako je tačno da su svi moderni ratovi počeli u učionici na časovima istorije uporedno istraživanje eksplozivnosti prošlosti jeste tema koja čeka svog Šekspira.

Dalja zamka kod poređenja stratišta je to što je trivijalizacija gotovo neosetna. Skoro nesvesno se isticanjem tuđih zločina obezvređuju ili relativizuju zločini vlastite grupe: Dresden protiv Aušvica, nemačke izbeglice sa Istoka protiv nemačkih genocida, Hitler protiv Staljina, Blajburg protiv Jasenovca, foibe protiv fašističkog terora, Kravice protiv Srebrenice, itd. Banalnost je u podtekstu ove retorike: ni drugi nisu bili anđeli.

Svako osmišljavanje zavisi od širine okvira poređenja (balkanskog, evropskog, svetskog). Što je okvir uži to raste opasnost od precenjivanja osobenosti zbivanja, što je pak okvir širi opada monumentalizacija, ali preti opasnost trivijalizacije preko poređenja: nemački konzervativci i nacionalisti rado porede Aušvic sa Gulagom jer time trivijalizuju nemačke zločine, pa slabi besprimernost i neuporedivost nacizma čime se rasterećuje nacionalna prošlost. Treba porediti ne samo posledice nego i uzroke zločina. Treba li uopšte pominjati da su različiti uzroci stradanja u Aušvicu i Gulagu, a smrt jevrejskog deteta u varšavskom getu samo se sa etičkog, ali ne i sa sociološkog stanovišta može izjednačavati sa smrću kulačkog deteta u ukrajinskom kolhozu. Kulaci su se mogli prevaspitati, Jevreji samo likvidirati. Ubijanje zbog biologije je druge vrste od ubijanja zbog nečega što je učinjeno ili se pretpostavlja da je učinjeno. Ako je epilog isti, uzroci su različiti. Na nivou etičke osude ne može se dopreti do uzroka i motiva stradanja. To, međutim, ne znači da se ne mogu porediti izvesne sekundarne funkcionalne sličnosti u organizaciji logorskog nasilja kod autoritarnih režima. Ali poređenje uzroka je neizostavno.

3.6. Poređenja ne treba izbegavati, a u metodskom pogledu čak nema neporedivosti. Može se porediti sve sa svačim, ali svako poređenje se pravda

vlastitom teorijskosaznajnom plodnošću. Kod javne upotrebe istorije važi pravilo: da vidim kako porediš, pa ću ti reći ko si. Odavno je poznato da što je kontekst sličniji to je poređenje umesnije: Gulag se može pouzdanije porediti sa Golim otokom nego sa Aušvicom. Jasenovac i Aušvic pripadaju jednom sklopu, Blajburg i foibe drugom. Zločini se ne mogu dekontekstualizovati. Bombardovanje Kaventrija nije isto što i bombardovanje Drezdena, tandem Hitler-Himler nije isti što i tandem Čerčil-Haris. Žrtve Vermahta nisu isto što i žrtve Crvene armije, niti se žrtve Jasenovca mogu izjednačavati sa žrtvama Blajburga. Poredbeni okvir treba raščlanjivati, promišljati, a ne *a priori* osmišljavati. Istorija je na ovim prostorima uvek bila više osmišljavanje nego egzaktno rekonstruisanje i promišljanje prošlosti.

3.7. Kod svakog poređenja treba naći odmerenu distancu između neuporedivosti i uporedivosti. Neuporedivost se može ispoljavati u obliku monumentalizovanja istorije (srpska prošlost je najslavnija) ili u obliku kritičkog priznavanja zločina *sui generis* (ništa se ne može u Evropi u drugoj polovini 20. veka porediti sa Srebrenicom). Svako poređenje jeste delikatan test istoričnosti. Poređenje otkriva istraživačku jednačinu i svedoči o onome koji poredi. Ređe otkriva oprez i akribiju, a daleko češće naivnu arogantnost. Više otkriva očekivanja i obrazac osmišljavanja onoga ko poredi, nego odmerenost i slojevitost. U Hrvatskoj D. Bilandžić poredi ustaše i partizane svrstavajući ih u totalitarne pokrete, a izdvaja domobrane kao jedini deo hrvatske demokratske vertikale smeštene između Mačeka i Tuđmana. Ova verzija antitotalitarnog poređenja stvara kontrastnu mračnu pozadinu za novu svetlu nacionalnu demokratiju. Istoričari ne rade na usaglašavanju gledanja oko realne prošlosti, nego daleko češće na doterivanju „sadašnje prošlosti”.

Posle svega što je rečeno, čini se da nije lako uključiti uporedni pristup u domaću kulturu sećanja i historiografiju, i da se još uvek bez rizika ne može odmereno porediti. I to, izgleda, upravo stoga što uporedno istraživanje revizije prošlosti daleko jasnije od monografskog pristupa pokazuje trivijalnost i sličnost novih politika sa prošlošću, zato društvena klima ne pogoduje suočavanju sa prošlošću na širem uporednom planu. Kako bi i moglo biti drukčije u situaciji gde je prošlost aktivno političko oružje? Da je drugačije, svakako bi bila manje aktuelna kritička kultura sećanja u čijem je jezgru metodologija slojevitog poređenja. Ovde su date samo neke njene naznake. Na kraju, nije naodmet podsetiti da istorija može krojiti mit koji jača homogenost, ali može biti i neugodna kritička nauka. Zbog dvoznačnosti istorije uvek ostaje otvoreno pitanje kakva će biti budućnost prošlosti, jer od nje zavisi i buduća sadašnjica.

LITERATURA:

- Grossmann Gesine (2002), „Das bedeutet, dass wir in Wirklichkeit niemals allein sind“. Anmerkungen zur Bedeutung des inneren Gesprächs-partners in gedächtnistheoretischen Überlegungen von M. Halbwachs, u. Echterhoff, Saar (Hg.), *Kontexte und Kulturen des Erinnerns*, Konstanz, UVK, S.103-123.
- Kuljić, Todor (2002), *Prevladavanje prošlosti – Uzroci i pravci promene slike istorije krajem 20. veka*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava.
- Niče, Fridrih (2001), *O koristi i šteti istorije za život* (prevod sa nemačkog), Novi Sad, Svetovi (1.izdanje 1874).
- Ricoeur, Paul (2002), *Das Rätsel der Vergangenheit – Erinnern, Vergessen, Verzeihen*, (prevod s francuskog) Wallstein Verlag, Göttingen (1. Edit. 1995).
- Rüsen, Jörn (2001) *Zerbrechende Zeit*, Köln, Böhlau.
- Rüsen, J. (2004), *How to overcome ethnocentrism: approaches to a culture of recognition by history in the twenty-first century*, History and Theory, Theme Issue 43 (December 2004), 118-129.

MILAN MILOŠEVIĆ,
Nedeljnik „Vreme”

Love, a ulovljeni. Mediji u Srbiji 2000-2005.

Volter Lipman (Walter Lippmann 1889-1974), novinar, kolumnista, sociolog i moralista napisao je u knjizi „Javno mnjenje” (1922) da štampa ne može zameniti institucije. Štampa može jedino da jednu po jednu epizodu iznosi iz tame na svetlo dana. Bacivši svetlo na te činjenice ona može učiniti situaciju upravljivom. S druge strane, društvom se ne može upravljati pomoću epizoda, incidenata i erupcija, a to je suština štampe. Odnosno može, ali to vodi u katastrofu, što pokazuje period od nekih trinaest godina u Srbiji, koji je počeo usponom S. Milošević na vrh vlasti. Ovaj uspon Milošević je započeo borbom za osvajanje lista „Politika”, Televizije i radija, ustvari dobijanjem bezrezervne podrške tadašnjih čelnika ključnih medija (Živorada Minovića, „Politika”; Dušana Mitevića, RTS; Ratomira Vica, RTS; Slobodana Jovanovića, „Ekspres Politika”). I slučaj Dragiše Pavlovića, tadašnjeg predsednika Gradskog komiteta Beograda otvorio je jedan novinar „Politike Ekspres” (Dragoljub Milanović) koji se kasnije našao na položaju direktora RTS, zamalo izbegao linč 5. oktobra 2000. godine, dospao zatvora zato što nije sklonio ljude prilikom bombardovanja RTS, 1999. godine. Rat, raspad, teška stradanja, desetkovanje profesije. O tome se naravno mnogo priča, sada već kao o slavnoj narodnooslobodilačkoj borbi, o herojskom dobu nezavisnih medija, o nezavršenom poslu, o izbegnutoj lustraciji, itd. Što bi rekao Sulzberger, Srbi vole da sede i da satima pričaju o slavnim bitkama od kojih su sve do jedne izgubili. Posledice su tu, Slobodan Milošević je u Hagu od 2001, oko 40.000 socijalista je smenjeno, šta je sada?

U Srbiji postoji očekivanje da mediji budu „četvrta grana vlasti”, ali na tome se slabo radi. O nespremnosti medija u Srbiji za izazov aktuelnog trenutka i za istraživačko novinarstvo kao korektiv i kao mehanizam kontrole vlasti govore: popustljivost novinara prema političarima i vlasnicima,

slabost medijskih kuća, nekritički odnos prema zvaničnim izvorima, sklonost medija da diskvalifikuju pre nego da trezveno i uzdržano prosuđuju, poplava kleveta i tužbi za klevetu, povika na sudove, ignorisanje sudske prakse i klasičnih načela novinske profesije..

Slučaj Srbija ne razlikuje se mnogo od okolnih zemalja, sudeći bar prema istraživanju „Etika i novinarstvo u jugoistočnoj Evropi” („Ethics and Journalism in the SEE Region”), koje su od marta do jula 2005. sproveli Media Center, iz Beograda, Centar za razvoj medija iz Sofije, Institut Media Plan iz Sarajeva, Albanski institut za medije iz Tirane, Međunarodni centar za obrazovanje novinara iz Opatije i Makedonski institut za medije iz Skoplja.

U tom istraživanju uočava se da ponašanje medija na slobodnom tržištu mora biti ograničeno nužnom samokontrolom, respektom humanitarnih principa, bazičnih etičkih pravila i autonomne zaštite osnovnih socijalnih normi u samim medijima. Uočava se da senzacionalizam nije u javnom interesu i da slobodno tržište, koje ovde ima oblik koji je imalo onda kad su ovce pojele ljude, ne podrazumeva slobodnu prodaju opijata, pa da dakle to slobodno tržište ne bi trebalo da bude alibi za zloupotrebu profesionalnih principa.

U Srbiji raste i uloga štampe u kontroli javnih ličnosti, ali ta uloga se uveliko kompromituje senzacionalizmom a još više korupcijom i aljkavošću zato što je većina novinara u nesigurnom položaju, zato što je većina medijskih kuća daleko od toga da budu čvrste institucije koje su u prilici da zaštite svoje novinare. Vlasnički odnosi su neraščišćeni. Pri izlasku na tržište češće se primenjuje strategija „drži i beži”, nego što se investira u kredibilitet listova, TV kuća, i autora, pošto opstanak medija ne zavisi isključivo od njihovog kredibiliteta, već više zavisi od finansijskih i političkih centara moći i od ćudljivosti neregulisanog tržišta na kome se zadržava haos prvobitne akumulacije.

Mnogobrojni, zato slabi

Neki od istraživača (oni recimo iz Strategic marketinga) analizom tržišta oglasa zaključuju da bi samo manje od jedne trećine sadašnjih medija moglo ekonomski da opstane na tržištu, ako se uzmu u obzir kupovna moć stanovništva i potrebe velikih oglašivača.

Prema podacima sakupljenim u publikaciji Medialandscape (SEENPM, Centar za profesionalizaciju medija u Jugoistočnoj Evropi,

Sofija 2002) u Srbiji ima 132 štampana medija, izlazi 15 dnevnika, 49 nedeljnih listova, ima 68 listova koji izlaze petnaestodnevno i ređe, 77 magazina, od toga 15 nedeljnih, takozvanih *weekly* magazina. Broj lokalnih izdanja koji se štampaju u 2000 ili manje primeraka daleko je veći, ali o tome nema preciznih podataka.

Po tom pregledu ima oko 730.000 čitalaca dnevnih novina, oko 300.000 čitalaca različitih nedeljnih izdanja i oko 200.000 čitalaca novina koje izlaze ređe no nedeljno. Veliki broj lokalnih listova izlazi u tiražu manjem od 2000 primeraka. Dnevници *Politika*, *Večernje novosti*, *Blic*, *Glas javnosti*, *Kurir*, *Danas*, *Borba* i *Privredni pregled* imaju nacionalnu rasprostranjenost, a *Mađar so* i *Dnevnik* regionalnu.

Uticao štampanih medija na vlast je daleko manji od televizije, a nije bilo ozbiljnijeg pokušaja da se recimo usmeravanjem prihoda od oglasa, poreskom politikom i na druge načine podrži štampana reč, što je u razvijenijim zemljama praksa. Miroljub Radojković u tekstu „Antinomi je liberalne doktrine” (*Dosije o medijima*, NUNS, 2005) da su u evropskim zemljama države, doduše kao sredstvo borbe protiv monopola, počele da iz budžetskih sredstava da subvencionišu listove, posebno privatne (od nastanka ustvari) koji su pod dejstvom konkurencije posrtali ka bankrotu. Pomoć je imala oblik direktnih subvencija, povoljnih kredita, investicija itd.

U Srbiji su oči establišmenta uglavnom uprte u televiziju. Prema podacima sakupljenim u izdanju *Media landscape* (SEENPM, Sofia 2003) u Srbiji ima 87 TV kompanija, od čega 85 lokalnih, 178 *on air* TV kanala, 25 kablovskih TV, 4 satelitska TV kanala. A prema podacima iznetim u skupštinskom odboru za informisanje ima oko 130 lokalnih televizija.

Podaci o gledanosti su promenljivi i u velikoj meri određuju uređivačke šeme. Takozvani „piplmetar” navodno je razlog za surevnjivost među TV stanicama i otuda važan faktor koji određuje kako se kanališu prihodi od oglašivača, mada neke indicije ukazuju da na kanalisanje prihoda od oglasa utiče mnogo komplikovaniji odnos oglašivača, marketinških agencija pa i politike.

Podaci o preferencijama gledališta su promenljivi i povod su za surevnjivosti i manipulacije. Ovde radi orijentacije navodimo presek iz 2002. godine iznet u pomenutom dokumentu (*Medialandscape*): prvi kanal nacionalne televizije angažovao je 2002. petinu auditorijuma, treći desetinu, a drugi četrnaestinu, TV Pink petinu, a TV B 92 dvadeseti deo. Ostale televizije privlače nešto manje 30 odsto auditorijuma.

U Srbiji (bez Kosova) ima 466 radio stanica, od tog 455 lokalnih, a 9 ima nacionalni domet. Da se i ne govori o kontroli kvaliteta, ili o autor-skim pravima i ograničavanju piraterije – čak ni podaci o broju medija nisu kompletni ni dovoljno pouzdani. Navodi se „preko hiljadu radio i TV stanica”, a januara 2005. ministar kulture Srbije Kojadinović izneo je podatak da u Srbiji ima čak više od 1400 radio i TV stanica.

Bez regulative

Stanje na elektronskom nebu ima svoju komplikovanu predistoriju – od 1990-2000 trajala je prava teška politička borba, čije se pravne i materijalne posledice još osećaju.

Medijska oblast je regulisana Zakonom o javnom informisanju, Zakonom o radiodifuziji, Zakonom o telekomunikacijama, Zakonom o pristupu informacijama. Zakon o oglašavanju predstavlja jedan od veoma važnih zakona u medijskoj sferi i on treba da uredi oblast advertajzinga u medijima.

Najveće je natezanje oko statusa najjačeg medijskog sistema RTS-a, koji treba da se transformiše u javni servis, ali to teško ide zato što se u toj tački ukrštaju jaki politički interesi. Tokom 2005. i početkom 2006. trebalo bi da se izvrši ta transformiše, što se povezuje sa ponovnim uvođenjem televizijske pretplate (o tome Skupština Srbije raspravlja dok nastaje ovaj tekst). Izmenama Zakona o radiodifuziji predviđeno je uvođenje plaćanja televizijske pretplate, kao i produženje roka za transformaciju RTS-a u republički i pokrajinski javni servis (koji je istekao 1. januara 2003. godine) do 30. aprila 2006. godine. RTS-om trenutno upravlja upravni odbor koji je, kao privremeni, imenovala Vlada Republike Srbije, u skladu sa prethodnim zakonom. Prema odredbama Zakona o radio-difuziji, imenovanje članova upravnog odbora javnog emitera je u ekskluzivnoj nadležnosti Saveta.

Mandat članova Radiodifuznog saveta republike je šest godina. Po zakonskim izmenama iz avgusta 2005, članovi izabrani na predlog Skupštine Vojvodine, univerziteta i crkvi imali bi petogodišnji, a predstavnici nevladinih organizacija i profesionalnih udruženja četvorogodišnji mandat. Dosadašnje kontroverze oko Radiodifuznog saveta tiču se uglavnom uticaja vlasti na uređivačku politiku. Radiodifuzni savet će najverovatnije do daljega odražavati volju političkih stranaka, bez dovoljno uticaja medija i nevladinog sektora. Osnovni problem RTS-a ne razlikuje se od problema ostalih velikih javnih preuzeća (zastarela oprema, prezaposlenost, posledice različitih čistki i negativne selekcije).

Najveći problem u sferi elektronskih medija je zapravo taj što većina i dalje radi bez ikakve dozvole za emitovanje. Nova vlast je posle 2000. praktično uvela moratorijum na promenu javnih frekvencija, u nameri da bar zadrži status quo dok se ta oblast ne reguliše, ali taj moratorijum na jedno haotično stanje, koji je trebalo da ostane na snazi nekoliko meseci, praktično i dalje opstaje.

Privatizacija medija u društvenom vlasništvu počela je još 1990. godine (za vreme proliberalne vlade kratkog trajanja Ante Markovića), a sprovedena je haotično.

Na medijskom tržištu Srbije postoje različiti vlasnički odnosi. U neke od štampanih medija je ušao strani kapital. Nemački koncern WAZ u kompaniju *Politika*, a govori se i o pokušaju da preuzme *Novosti*, u kojima mali akcionari imaju 63 odsto akcija, ali je vlada poništila sporazum i protokol koji se tiče *Novosti*, kao dela SJ *Borba* kao medijske kuće Državne zajednice, a na raspolaganju je država članica. WAZ je kupio i *Dnevnik* iz Novog Sada, švajcarski Renier je u *Blicu*, a jedna filijala Wall street jurnall-a formirala je zajedničku firmu i kontroliše list *Privredni pregled*. Ulazak stranih ulagača za sada se odvijao po formuli: vama kontrola uređivačke politike, nama kontrola novca. „Krvna” slika tih medija nije promenjena.

Svoje vlasništvo, u kombinaciji sa stranim donacijama ili finansijerima raznih projekata, u pojedinim redakcijama (Danas, RTV B92) drže sami novinari. U privatnom vlasništvu novinara su i agencije Beta i Fonet.

Asocijacija elektronskih medija (ANEM), koji okuplja 32 elektronska medija u svom punom članstvu i više od 70 u pridruženom statusu je, krajem oktobra 2004, izrazila ozbiljnu zabrinutost zbog promena u upravljačkoj strukturi lokalnih javnih medija u Srbiji, što je bila posledica održanih lokalnih izbora.

Pravila za proces privatizacije radio i televizijskih stanica pod lokalnom ili regionalnom upravom nalažu da se privatizacija lokalnih medija izvrši kroz prodaju njihovog kapitala na javnom tenderu ili javnoj licitaciji. U procesu privatizacije učestvovala su radio i televizijske stanice koje su svoj rad uskladile sa Zakonom o radiodifuziji iz 2002. godine. Ukoliko se privatizacija obavlja kroz prodaju kapitala na javnim licitacijama, radnicima pripada trideset procenata deonice. Ako se privatizacija vrši kroz javni tender, petnaest procenata. Veruje se da bi novinarsko vlasništvo po definiciji štitiло medije od spoljnih upliva. Postoji inače sumnja da će lokalne TV stanice postati plen tajkuna, kao što su mnoge frekvencije već to postale.

Pravilima je utvrđeno da privatizacija emitera koji funkcionišu pod upravom lokalne ili regionalne zajednice mora biti izvršena tako da se produkcija i emitovanje lokalnih aktuelnosti i obrazovnog programa ne preki- da. Ovaj kontinuitet mora biti osiguran ograničenjima u prodaji kapitala kupcima koji imaju pravo na dozvolu za emitovanje, kao i utvrđenim pravilom da definisani ciljevi i aktivnosti kompanije ne smeju biti izmenjeni pre isteka važeće dozvole za radijsko i televizijsko emitovanje. Mora se zadržati četiri sata dnevno emitovanja aktuelnosti i obrazovnog programa u jutarnjim i večernjim udarnim terminima.

Nezavisno udruženje novinara Srbije (NUNS) tražilo je produžetak roka predviđenog za privatizaciju elektronskih medija koji, po Zakonu o radiodifuziji, ističe sredinom 2006. Skupština je produžila rok za privatizaciju elektronskih lokalnih medija do 31. decembra 2008. godine.

Propis o obaveznoj privatizaciji štampanih lokalnih medija donet je još 2002, ali je proces stajao u mestu, jer nadležno ministarstvo nije donosilo neophodno uputstvo za privatizaciju. Predviđano je da se njihova privatizacija završi do sredine 2005, ali to nije ispunjeno.

U Srbiji po nekim pretpostavkama radi čak oko 20.000 novinara – oni imaju dva profesionalna udruženja UNS i NUNS, dva sindikata, Nezavisni sindikat sa 2000 članova, i Samostalni sa 5000 članova, ali ta dva sindikata praktično nemaju zajedničke akcije. Novinari su u tranziciji ušli nepripremljeni, bez dovoljno znanja o svojim pravima, sa slabim institucijama za zaštitu profesije i za njenu autonomnu samoregulaciju.

Novinari su uglavnom neorganizovani i manje-više žive u strahu od otpuštanja. Bez kolektivnih i pojedinačnih ugovora, radeći i po više godina honorarno, bez plaćenih doprinosa za socijalno i penziono osiguranje, oni su često skloni da postupaju po principu „veži konja gde ti gazda kaže”. Zakonom o radu omogućeno je da se honorarnim novinarima isplaćuje i penziono osiguranje, ali se te odredbe ne pridržavaju svi mediji, ili se doprinos za to osiguranje isplaćuje na minimalnu sumu novca. U nekim medijima to osiguranje se ne uplaćuje ni za redovno zaposlene novinare.

Pažnja javnosti i samih novinara je uglavnom fokusirana na to čiji je pojedini medij, a ne kakav je. U sondažama javnog mnjenja o poverenju građana, mediji kotiraju nedopustvo nisko. Prema istraživanju agencije „Faktor plus” iz septembra prošle godine, na pitanje „Verujete li medijima u Srbiji”, manje od polovine ispitanika odgovorilo je potvrdno. Interesantno je da ispitanici imaju manje poverenje u novinare nego u medije – samo 36,1 odsto ima potpuno ili delimično poverenje u novinare. Vreme kada će prva stvar biti kedibilitet medija tek treba da dođe.

Bog, pa gazda

Poseban segment medijske situacije u Srbiji čini odnos novinar – vlasnik. Pojedine medije drže domaći „tajkuni” (BK telekom, RTV Pink) koji su svoje poslovne imperije uglavnom sagradili za vreme Miloševićevog režima. Neki od njih slobodno koriste to ograničeno javno dobro za sopstvene političke ili poslovne promocije ili za harange. Svest o tome da je privatna TV stanica javno dobro i da ne može biti upotrebljena za ličnu korist praktično ne postoji. Ova pojava je karakteristična za vlasnike televizija, ali i za vlasnike pojedinih listova koji, kako pokazuje slučaj „Glasa javnosti”, postupaju na sličani način – ako država pokušava da naplati porez, vlasnik instruiše novinare da na svakoj konferenciji pitaju zašto se na njih vrši pritisak. Drugi će „odradice prljavu kampanju” u korist za javnost nepoznatog naručioca. Jedna novinarka dala je otkaz jer nije više htela da potpisuje tekstove koje je vlasnik gotove dobijao od nekog svog poslovnog partnera.

Iako većina novinara stavove vlasnika medija u kojima rade doživljava kao diktat i pritisak, primetno je da su prema njima blagonakloniji nego prema političarima. To uglavnom pravdaju teškom finansijskom situacijom i željom da njihov medij preživi tržišnu utakmicu. Rukovodeći se takvim stavom, novinari potpuno zanemaruju ili uopšte nisu upoznati sa pravilom da izdavač nema pravo da vlastiti medij koristi za promociju svojih privatnih ekonomskih, političkih ili drugih interesa niti da u njegovom sadržaju na bilo koji način obezbeđuje prednost svojim interesima ili stavovima.

„Takva je situacija u svim privatnim medijima. *Interesi vlasnika određuju programsku koncepciju. Znam slučajeve medija u kojima direktive ne izdaje samo vlasnik, nego i njegova žena, advokat i ostala familija.*” (Urednik, 31 godinu radi u novinarstvu, TV privatna.)

Težište pritisaka i pokušaja uticanja na uređivanja medija prebacuje se u poslednje vreme prilično vidljivo sa države na poslovnu sferu. Prodorni PR timovi jakih kompanija često uspevaju da proture propagandu kao informaciju ili da u medijima isforsiraju političku opciju koju podržavaju ili za koju se javno zalažu.

Novinar se često nađe u klinču kao žrtva dila vlasnika medija s političarima što mu unapred ograničava prostor („moraš da znaš za koga radiš – ako radiš za list koji podržava vladu, ne možeš da je pljuješ u svojim tekstovima”).

Činjenica je da razni kabineti i velike kompanije, kada žele da plasiraju pojedinu informaciju, obraćaju se direktno uredništvu ili, češće, menadžmentu, odnosno vlasniku, a ne sektorskom novinaru. Uopšte nije

retko izveštavanje o trošku velikih kompanija, jer lakomost na sitnije pa i na krupnije poklone nije nepoznata u balkanskim okvirima. (U istraživanju „Etika i novinarstvo u jugoistočnoj Evropi” zabeležili smo i ovakav primer: grupa akreditovanih novinara u nekoj firmi, nije sad važno koja je zemlja u pitanju, potukla se u gužvi stvorenoj prilikom podele poklonsatova.) U nekim redakcijama novinari naprosto izgleda ne veruju da se može praviti TV program ako im firme ne plate put i dnevnice da bi o njima izveštavali.

Novinarstvo u Srbiji počinje da počiva na takozvanom *star* sistemu, o čemu na svoj način svedoči i nekoliko spektakularnih transfera, posebno na televizijama, u kojima su poznata novinarska (više prezenterska) imena menjala svoje dotadašnje kuće različite programske i političke orijentacije. Tako je bilo preleta sa TV Pink (proslavio se turbo-folkom u vreme Miloševića) na TV BK ili čak „građansku” TV B92, sa državne RTS na TV BK, i obrnuto. To se dešava uprkos činjenici da u srpskom novinarstvu i dalje dominira takozvana „pismenost čak do kraja prvog pasusa”, kako se o televizijskim novinarima izrazio američki radio i TV guru Volter Kronkajt (Cronkite, Walter Leland, Jr., ratni reporter, izveštač sa Nirnberškog procesa, pisac knjige o ofanzivi Tejt, sidraš CBS news-a, po kome su se zvale vesti: „CBS Evening News with Walter Cronkite”). Neki od naših ženskih „kronkajta” – reklamiraju deterdžente!

Inače, uočljiva je kriza profesionalnog autoriteta novinarskih lidera. Ispitanici u istraživanju „Etika i novinarstvo u jugoistočnoj Evropi”, Medija centar 2005, rado kritikuju postupke i renomiranih ili bar visoko etabliranih novinara. Anketirani novinari inače u toj anketi iz 2005, kao i u sličnoj iz 2003, nemaju mnogo lepih reči za svoju profesiju i nabrajaju mnoge pojedinačne primere nedopustivog kršenja etičkih normi.

Opterećeni izrazito lošom materijalnom situacijom i nezadovoljavajućim statusom u društvu, oni ravnodušno ili s nemoćnim besom ili uz praznu retoričku ljutnju opisuju uočene negativnosti koje prate novinarstvo u tranzicionoj Srbiji. Najviše govore o političkim pritiscima i o zavisnosti od finansijskih centara moći, bilo da je reč o vlasnicima medija ili o njihovim sponzorima. Njihovo nezadovoljstvo je veliko, ali ne bi se reklo da je tako velika njihova spremnost da se pritiscima odupru, što je jedan od etičkih imperativa novinarske profesije. To je zanimljivo, s obzirom na činjenicu da je u prethodnom periodu u novinarskoj profesiji više nego u drugim profesijama bilo diferencijacije, i posledično, gubitka posla. Tada su postojale dve strane. Sada je to neki osećaj vakuuma.

Neprijatan, gotovo bratski zagrljaj

Legendarni novinar Džejms Reston (James Reston) napisao je u svojoj knjizi „The Tug of History” da je konflikt između čoveka koji pravi vesti i čoveka koji piše vesti „stara kao vreme”. U drugoj knjizi on kaže da zadatak novinara nije da služe kao *cheerleaders* za „našu stranu”, već da pomognu najvećem broju ljudi da shvate realitet sveta u promenama i konvulzijama u kojima politika mora da operiše.

U Srbiji između 1990. i 2000, političke borbe su se vrtele oko prava na pristup medijima javne komunikacije – na strani demokratskih snaga ponavljani su „juriši na TV Bastilju”. Opozicioni aktivisti su bili u istom frontu s novinarima koji su se borili za profesionalne standarde i slobodu informisanja. Reč sloboda bila je ispisana na svim zastavama, a tadašnja generacija političara i novinara obećavala je civilizacijski pomak u odnosu na ratnohuškaški diskurs, deformacije, moralni sunovrat i nesolidnost tadašnjeg vladajućeg režima. To je bilo čudno revolucionarno bratstvo novinara i opozicionih političara u kome nije bilo distance.

Tokom 1990-ih štampa u Srbiji, koja je uživala podršku tadašnjeg režima, imala je gotovo apsolutnu slobodu u satanizaciji političkih protivnika. Tada su poništeni elementarni standardi koje je srpsko novinarstvo u prethodnom periodu, naročito sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka, bilo uspostavilo.

Štampa nezavisna od tadašnje vlasti imala je dva lica. S jedne strane, nastojala je da očuva etičke standarde i elementarni razum a, s druge strane, od samo početka bila je u zagrljaju s opozicionim političarima u borbi protiv tadašnjeg režima, prema kome je pokazivala jarost, pa se, pored slučajeva principijelne odbrane čovečnosti, u unutrašnjoj politici u velikoj meri oslanjala na opozicione konferencije za štampu na kojima su često nipodaštavane činjenice i negovana retorika satanizacije „bande crvene”.

Posle promene u Srbiji 5. oktobra 2000-te videla se cena greške koja je napravljena u zametku – nekadašnjim opozicionim političarima dato je suviše ustupaka, previše im se gledalo kroz prste, a kad je nova elita došla na vlast relativno brzo se uspostavilo – prvo, da kvalitet opozicionih političara nije baš tako visok, da, kako raste moć tako raste i prirodna sklonost političke elite da aranžira uspostavljanje kontrole, tempiranje informacija, namerno širenje dezinformacija, manipulisanje činjenicama, vrbovanje, nipodaštavanje, čak i potplaćivanje novinara. Ukrako, postao je aktuelan stari savet koji je dao pisac predsedničkih govora Ronalda Regana (Peggy Noonan): „Ne zaljubljuj se u političare. Svi oni su samo razočarenje”.

Isti autor kaže kako je Regan kada je postao predsednik počeo da se ponaša onako kako štampa od njega očekuje – kao odrasli delinkvent.

U istraživanjima „Novinarstvo u Srbiji 2003.” i „Etika i novinarstvo u jugoistočnoj Evropi”, koje je sproveo beogradski 2005. godine Medija centar kroz seriju dubinskih intervjua s novinarima plastično se pokazuje (koristimo ovde nekoliko ilustracija) kako znatan broj novinara, koji o politici i političarima pišu, osećaju konstantan pritisak koji ih sputava ili onemogućava da budu nezavisni i da se slobodno bave svojom profesijom.

Praksa većeg broja partijskih ili korteških grupa medije izlaže tzv. mekom pritisku putem prijateljskih saveta ili molbi, ali i tvrdom pritisku putem pretnji i ucena.

Ukazivanje na postojanje pritisaka važno je za opis okolnosti, ali sa profesionalno-etičkog stanovišta važna su druga dva momenta – a) da li se novinari i urednici suprotstavljaju pritiscima, što većina novinarskih kodeksa traži od profesionalnih novinara, i b) da li redakcije pružaju novinarima zaštitu. Izgleda da baš u toj tački vlada osećanje bespomoćnosti.

Slabo opremljeni novinari iz redakcija (kadrovski, finansijski, organizaciono i na svaki drugi način nespremnih za ulogu samostalnog društvenog subjekta) prinuđeni su često da direktno koriste samo PR materijal, partijskih štabova jer: „nekad do drugih informacija i ne možeš da dođeš”, kaže urednica na jednoj privatnoj televiziji.

„Da, ima novinara koji to rade, recimo PR u političkim strankama, ali ne znam nikoga ko otvoreno priznaje da to radi, kaže jedan novinar privatne TV, koji radi u novinarstvu 12 godina.

Sakrivanje činjenica, netransparentnost u radu i zatvaranje vrata novinarima kada pokušavaju da provere podatke izgleda da predstavljaju raširenu praksu.

Urednik jedne privatne televizije izneo je svoje saznanje da političke stranke čak dele sektore, podele medije među sobom. One u svakoj redakciji imaju po nekog novinara koji političarima dotura informacije o sopstvenoj redakciji. A ti ljudi su više opčinjeni činjenicom da se neko iz političkog života bavi njima, nego nadoknadom koju za to dobijaju.

Nije često, ali je redovno, da se iz političkih stranaka, iz vlade, iz kabineta predsednika, iz raznih vladinih i nevladinih organizacija ili iz sfere biznisa – direktno interveniše da se nešto objavi ili ne objavi ili da se interveniše pošto se objavi... Zabeležen je i ovakav prekor: „Mi vama dajemo pare, a vi objavljujete drugu stranu.”

U dve ankete o novinarstvu Medija-centra, 2003. i 2005, novinari identifikuju dva vida političkog pritiska. Jedan su direktni pozivi, a u nekoliko slučajeva čak i otvorene pretnje i uvrede upućene novinarima od strane političara čije nezadovoljstvo obuhvata širok spektar zamerki: od naslova koji im ne odgovara do same teme kojom se neki medij bavi. Postoje i tzv. suptilniji pritisci kada se urednicima i vlasnicima medija stavi do znanja da određena državna ili javna funkcija može biti upotrebljena ili zloupotrebljena, zavisno od toga kako se dotični medij postavi prema nekoj priči. Tačnije da zavise od njihove „dobre volje”. Najočitiiji primer podleganja takvoj vrsti pritiska je svedočenje jednog od anketiranih novinara, koji ima trinaestogodišnje radijsko iskustvo: „Kada je bilo u toku rešavanje vlasničkih odnosa radija sa gradom, u tom periodu bez obzira što mi uvek kritikujemo gradsku vlast, ma koja bila (do juče su bili neki drugi, danas su radikali) rečeno je: nemojte talasati.”

Novinarsko pravilo „ne dopusti da budeš umešan” krši se uz racionalizacije i pozivanja na viši interes i na revolucionarne zasluge. Urednik jedne agencije kaže da „politika uvuče čoveka i on, jednostavno, ne može da se vrati u svoju profesiju, bez političke hipoteke.”

Novinari češće nego što se misli prelaze granicu profesije i ulaze u politiku, priključuju se političkim strankama, izbornim štabovima, ulaze u državne institucije. Pri tom obično ne napuštaju novinarstvo, a svoje novinarske kontakte često stavljaju u službu politike.

Ima medija koji se ponašaju kao grupa za pritisak, a i ima medija koji direktno lobiraju za jednu od mogućih političkih opcija ili za neku od političkih ličnosti, što za štampane medije ne može biti najveći problem, jer pravilo kaže da je štampa slobodna, pa je slobodna da bude i pristrasna, i još se kaže da udruženja prave novine, a novine prave udruženja. Problem je sa elektronskim medijima koje korišćenje ograničenog resursa obavezuje na neutralnost.

Neki mediji pumpaju i tempiraju informacije, odnosno obavljaju politički posao, postaju instrumenti političara. Ima medija koji naprosto izmišljaju. Tako je uspostavljena atmosfera harange i divljeg senzacionalizma. Kaže se tačno da senzacionalizam nije u javnom interesu, ali izgleda da se ovde senzacionalizam pospešuje ne samo podilaženjem morbidnoj znatiželji, već i iz političke sfere.

Pošto su mediji više ispostave političkih partija i korteških grupa nego oko i uho javnosti, specifična „četvrta grana vlasti”; pošto su po svoj prilici postali i zarobljenici nove medijske buržoazije koja teži političkoj moći,

novinarima ostaje solucija: „Kada više nisam mogao da trpim ono što se događalo u mom mediju, napustio sam ga... Znam ljude koji su ostajali (u redakcijama) ali se nisu uključivali u nekakvu harangu, nego su bojkovali ili opstruirali.”

Dnevnik nekog dežurnog urednika na nekoj TV bi mogao da bude veoma ilustrativan. Jedna anegdota kaže da konkurentski politički kabineti u proseku za desetak minuta provale da će se na nekom kanalu pojaviti konkurencija i zovu da se pojave i oni.

U istraživanju „Etika i novinarstvo u jugoistočnoj Evropi „Medija-centra 2005. jedan novinar nedeljnog lista kaže da političari ne traže toliko „da se lepo piše o nama, jer u to niko više ne veruje, nego da se piše ružno o njima, jer u to svi veruju”.

Za nove političke propagandiste jedna poluinformacija moćnije deluje nego 10 demantija. Veruje se da različiti lobiji, partijski i drugi štabovi u tabloidima naprosto lakše plasiraju svoje „mine”, zato što se u nekim od njih i ne pretvaraju da poštuju osnovne novinarske uzuse. Nisu, međutim, samo tabloidi njihova meta, od slične slabosti pati i ozbiljnija štampa.

Iz raznolike lepeze odgovora na važno pitanje o proveru tačnosti informacija može se zaključiti da na ovoj ključnoj tački prevladavaju ravnodušnost i nihilizam. Veliki broj novinara smatra da je ispunila svoju profesionalnu obavezu ako je tačno prenela nešto što je neko rekao, čak i kad je jasno da taj laže ili kleveće. U Srbiji je u poslednjoj deceniji odnegovana čitava novinarska generacija koja upražnjava takozvano Sony novinarstvo, ili novinarstvo držača diktafona, onih koji svoj posao svode na nekritičko uzimanje izjava od političara ili biznismena.

„Mogu da se zakunem da niko ne radi po pravilu potvrde informacije iz dva nezavisna izvora. Svako se trudi da to odmah objavi i svi se bore za publiku. Verujem da ima puno informacija koje su glasine ili su neproverene. I ovde se kao i na Zapadu juri vest. Ne verujem u objektivnost medija i novinara, a volela bih da je tako, da se informacija proveru kod više izvora. Ali pošto je tržište takvo, gladno, besomučno se juri za informacijama, skandalima, trač informacijama, mislim da novinari to i pružaju. A i novinari su neobrazovani i ne znaju ni šta treba da pitaju ni sa koliko izvora treba da se služe gradeći neku informaciju. Svako treba da pođe od sebe, šta i kako treba da se radi, ali većina novinara radi samo za novac, a ne za objektivnost. Sve dok se ta objektivnost ne bude plaćala ovako će i biti.” (Urednica, deset godina staža, radio.)

Nemaran odnos prema činjenicama, kao i nedostatak elementarnog obzira u njihovoj interpretaciji dovodiće medije u Srbiji u sve težu poziciju. Glavni tužioci ujedno i glavne mete medija su – političari.

Zanimljivo je da su ovde veliki delovi političke elite i poslovno zabavljačkog džet seta skloni obmanjivanju, kleveti i uvredi putem štampe, a u srpskim medijima često za to nalaze ako ne podsticaj, onda otvorena vrata. Sadašnje stanje je takvo da se u nekim segmentima javnog života i ne reaguje na drastične uvrede, na klevete pa ni na ugrožavanje integriteta ličnosti, čak ni na bestidni voajerizam. Publicitet po svaku cenu – taj imperativ dominira, pa u strukturi medija ima izdanja koji se baziraju isključivo na traču, pikanterijama. Sad već postoje kanali i listovi u kojima se bez rezerve objavljuju tračevi i pornografija. Posebna poslastica – pornografski materijal o zvezdama. Nema nikakvog regulatornog tela koje bi bar moralno sankcionisalo takvo ponašanje.

Održava se pravilo da na javne funkcionere krene lavina optužbi kad siđu s vlasti. Većina tekstova zbog kojih su podnete tužbe za klevetu nastala je u trenutku kada su posle smene režima nove vlasti počele da podnose krivične prijave protiv bivših ili da o njima saopštavaju kompromitujuće činjenice, koje nisu brzo dokazivane na sudu. Vladao je sindrom „trijumfa pobednika” u kome „porožene snage” (sintagma inače nastala u vreme tzv „antibirokratske revolucije” 1988. u vreme populističkog trijumfa Slobodana Miloševića) realno nisu imale mogućnost na odbranu u javnosti.

Neposredno „posle oslobođenja”, novinari su bili deo revolucionarnog miljea i igrali su se uloge javnog tužioca – meta su, naravno, bili pripadnici bivšeg režima, na koje je tada „lov pušten”, kao što je u periodu pre toga bio „lov pušten” na tadašnju opoziciju, „plaćenike” itd...

Priličan broj nekadašnjih nezavisnih novinara se ponašao poput prvoboraca žednih osvete, i u dosta slučajeva izostajala je nužna i razborita uzdržanost. Nekadašnji režimski su svečano prelazili na stranu naroda, a onda se prilično trudili da „operu veš” takmičeći se u revnosti diskreditacije palog režima. Ima slučajeva da u istom mediju isti autor 2000. krši etičko pravilo i piše, na primer, o članovima „Otpora” uz zloupotrebu medicinske dokumentacije, a da posle 2000. krši isto pravilo na isti način za diskreditaciju pripadnika bivšeg režima.

Nešto kasnije odvijao se rascep DOS-a, bar kroz dva tuceta afera koje su se uglavnom razvijale preko medija. Analizirajući afere iz vremena sukoba DS-DSS (Đinđić-Koštunica), sociolog Slobodan Antonić je na primer uočio izvesnu zakonitu cikličnost – u prvoj fazi, „oštećena strana” u medijima

iznese izvesne teške optužbe protiv suprotstavljene frakcije. U drugoj fazi, napadnuta frakcija kreće sa oštrim protivoptužbama, pri čemu su te optužbe ili vezane za prvobitnu aferu, ili za aferu koja se naknadno proizvede. Konačno, u trećoj fazi, obe frakcije su zamorene od medijske bitke, afera jenjava i nastupa period privremenog zatišja. Treća faza, međutim, obično se završava izbijanjem nove afere, čime počinje još jedan krug međusobnih optuživanja.

Prilično štete u tom periodu javnoj komunikaciji naneli su savetnički timovi tadašnjeg predsednika i premijera i vladin biro za komunikacije. To se masovno dešavalo u već opisanoj atmosferi posle prevrata 2000. godine. U oba slučaja usledila je serija tužbi, od kojih su neke rezultirale kažnjavanjem novinara i kampanjom novinarskih udruženja protiv „povratka starog režima”, a na drugoj strani kampanje protiv „otpisanih”.

U neku ruku se ovde vidi na delu i ono pravilo Slobodana Jovanovića koji kaže da su od intelektualaca na vlasti u Srbiji gori samo oni koji nisu na vlasti. Ovi na vlasti su skloni prikrivanju i manipulacijama, a ovi drugi klevetama.

Vreme kleveta

Po saznanjima Nezavisnog udruženja novinara Srbije (Nedeljnik „Vreme” NUNS), u poslednjih nekoliko godina ima više stotina sudskih procesa protiv novinara u Srbiji zbog klevete, nanošenja duševnog bola i povrede ugleda i časti. (Izveštaj NUNS za februar 2001 – maj 2004.)

Novinarska profesija u Srbiji zapetljana je u kontroverze koje proizilaze iz nekritičkog dopuštanja sagovorniku da u javnom mediju vređa i klevetice. Član 82. KZ, inače, samo kaže da novinar, odgovorni urednik i pravno lice koje je osnivač javnog glasila ne odgovaraju za štetu ako je neistinita ili nepotpuna informacija verno preneti iz javne skupštinske rasprave ili javne rasprave u skupštinskom telu, ili iz sudskog postupka ili iz dokumenta nadležnog državnog organa. Van tog konteksta izjave političara bi trebalo da budu tretirane kao i svaki drugi novinarski izvor – dakle ne bi mogle da budu objavljene ako sadrže elemente krivičnog dela. Savremena praksa doduše daje novinarima izvestan prostor u toj oblasti, pošto se smatra da prvo treba zaštititi pravo javnosti da zna, a tek onda integritet javnih ličnosti. Instituciju „loša namera” (*Actual malice*), na primer ustanovio je američki Vrhovni sud 1964. godine. Po njoj kriterijum za prekršaj u zakonu o javnoj kleveti koji tužioc (predstavnici vlasti ili javne ličnosti) moraju da ispune kad tuže medije je da dokažu da je informacija preneti „sa znanjem da je lažna ili uz bezobzirno ignorisanje toga da li je lažna ili ne”.

Mnogi novinari smatraju da su obavili svoju dužnost samim tim što su verno preneli ono šta je neko o nekome rekao. Skovani su izrazi za to – *Sony novinarstvo* i *držači diktafona*. Profesionalni oprez nestaje pred konstatacijom: „To će se čitati.” Onda slede tužbe na takvu praksu i guđanje za okruglim stolovima čije preporuke malo ko primenjuje.

Na kraju će se ipak postaviti i pitanje potrebe za savesnijim ispitivanjem činjenica, što će verovatno voditi ka ograničenju pristupa javnim medijima u slučajevima kada se otvoreno krši zakon, kad se ugrožava dostojanstvo ličnosti ili kad se ugrožavaju osnovne norme političke korektnosti.

Prema dvomesečnom istraživanju Advokatskog pula Medija-centra, obavljenog krajem septembra 2004, učestali sudski pozivi novinarima zbog uvrede ili klevete u većem broju slučajeva rezultat su neprofesionalnog i nemarnog odnosa novinara i dosoljavanja urednika.

Pošto je kultura javnog komuniciranja niska, a sklonost ka ignorisanju dostojanstva ličnosti i krivca i žrtve velika, potrebno je pre ohrabrivati suptilnost nego činjenicama nepotkrepljenu žestinu. Zaboravlja se da u razvijenom novinarstvu urednici igraju ulogu tzv. moralnih agenata, ili moralnih arbitara, da su u teoriji novinarstva ne bez razloga nazvani čuvarima vrata (*gate keepersima*), da je čuveno načelo *Njujork Tajmsa* glasi da će biti objavljeno sve što je dostojno odbijavanja (*fit to pres*), a ne da će biti objavljeno sve.

Prvi korak je možda u tome da redakcije preduzmu korake radi smanjivanja povoda za sudski progon, da budu selektivnije i uzdržanije u interpretiranju činjenica, da izgrade distancu prema izvorima, da striktnije poštuju pravo na odgovor, koje je sada inače u velikoj meri ignorisano, da uvažavaju pravo na ispravku i izvinjenje zbog greške – tako bi se verovatno ublažile tenzije.

Beogradski Medija centar je 2004. organizovao Advokatski pul s ciljem da novinarima pruži odgovarajuću pravnu zaštitu u sudskim postupcima. Taj pul je, međutim, uočio da u štampi postoji dosta ogrešenja o zakon i jednim istraživanjem upozorio je novinare da naprosto treba da smanje broj povoda za tužbe. Najveći broj krivičnih postupaka protiv novinara i urednika vodi se zbog krivičnih dela protiv časti i ugleda, pre svega zbog uvrede i klevete. Istraživači Advokatskog pula MC-a su u sedam dnevnih listova koje su pratili u februaru i martu 2004. godine (*Politika, Večernje novosti, Kurir, Blic, Glas javnosti, Balkan i Danas*) prepoznali da u 172 napisa ima povoda za potencijalnu tužbu. To znaci da se samo u glavnim listovima tri puta dnevno prekrši zakon. Analiza pokazuje da u štampi zapravo dominira kleveta, koja je prepoznata u 55,23 odsto spornih napisa, a u 6,40 odsto prepoznata je uvreda.

Činjenica da se tužbama protiv novinara u mnogo slučajeva pokušava prikriti realna krivica i društveno neprihvatljivo ponašanje daje pravo novinarskoj profesiji da organizovano brani svoje pripadnike. Rasprava o načinima da se oteža podnošenje lažnih tužbi svakako je potrebna. Potreba javnosti da ima uvid u delatnost javnih funkcionera stavlja se iznad zaštite dostojanstva njihovih ličnosti, no to se mora raditi sa mnogo više osećanja za meru, koja je u novinarskoj profesiji u Srbiji izgubljena.

U srpskoj štampi inače ima mnogo primera koji ukazuju na opasan višak revnosti, kada novinari sa malo činjenica i sa klimavim argumentima, često na osnovu nečije izjave preuzimaju i ulogu istražitelja, tužioca i sudije. Hajka, haranga, ignorisanje pretpostavke nevinosti, ali i izostanak elementarnih obzira prema dostojanstvu žrtve, uočljive su... Objavljivanje drastičnih fotografija unakaženih leševa žrtava i odsečenih ljudskih glava, tako da se prepoznaje svaka crta lica, čak na naslovnim stranama nije retko, čak i u periodu „istine, katarze i pomirenja”.

Prebacivanje ne samo zbog zastarelih već i zbog još nepresuđenih krivičnih dela inače se često primećuje u političkim obračunima u Srbiji, pa i u novinarskim kampanjama koje te obračune najavljuju ili prate. Najčešći povod su zapravo prizemni politički obračuni. Različiti politički štabovi zasipaju novinare različitim pikanterijama kompromitujućim po konkurentsku stranu i redakcije su uvek u dilemi da li da ih upotrebe pozivajući se na pravo javnosti da zna.

Slično je i sa tužbama biznismena. Optužbe protiv njih u medije doppevaju u vreme pokretanja istrage, tu se nekritički prihvataju i često senzacionalistički pojačavaju. Jedna od formi je podnošenje krivične prijave. Glasno najavljivane krivične prijave se u medijima prihvata nekritički, kako se i pre i posle „srpske revolucije” postupalo sa saopštenjima aktuelne vlasti.

S druge strane, pošto mnoge od započetih istraga nisu dobile sudsku verifikaciju, u nevolji su se opet našli mediji jer su tuženi počeli da tuže njih. Novinarske asocijacije imale bi razloga da traže sistemsku zaštitu od lažnih tužbi zbog klevete, kojima očito pribegava izvestan broj biznismena, političara ili ljudi osumnjičenih za krivična dela. Pre toga, u samoj novinarskoj profesiji i u uređivačkim timovima mora da se uloži napor da se smanje povodi za takve tužbe. To se može postići striktnijim pridržavanjem uzusa novinarske profesije, poštovanjem pravila izveštavanja distancom prema izvorima, poštovanjem prava druge strane da se izjasni, izbegavanjem grubih kvalifikacija i prebrzog zaključivanja, smanjenjem senzacionalizma.

Jedan engleski konzervativni političar, Dejvid Melor, koji je morao da podnese ostavku zbog pritiska tabloida konstatovao je 1992. da se ne možete žaliti na lava zato što hoće da vas pojede. U okolnostima u kojima reč inače malo vredi i u kojima je kultura javnog ophođenja niska i u kojima nema nikakve sistemske potpore za pisanu reč ta lavlja glad mora biti samo jača. U sudskoj praksi u Srbiji ipak počinje da se ustaljuje pravilo da javne ličnosti moraju biti spremne da podnesu veću kritiku od običnih građana, mada se i to češće primenjuje kad funkcioneri siđu sa scene.

U Srbiji je posle dugog odlaganja 2004. donet Zakon o dostupnosti informacija, koji bi trebalo da olakša novinarima i običnim građanima da dobiju informacije od javnog značaja, ali konstituisanje povereništva je išlo teško, a i kad je počelo da radi nije se osetio, njegov uticaj na ozdravljenje javne komunikacije. Prvo, očekivanja su bila prevelika, jer nema dugmeta na koje se može pritisnuti da izađe cela istina. Nikakav šalter ne može zameniti uravnoteženu tehnologiju prikupljanja činjenica koju novinarstvo razvija u poslednjih dvesta godina. Problem je i u tome što državni organi i kad daju informacije, u javnoj komunikaciji, često krše zakon (najčešće kršenjem principa prezumpcije nevinosti).

Štampa bi morala da pokazuje distancu i prema osvedočenim prijateljima kao što su nevladin sektor, prosvetitelji, grupe za pritisak radi promocije istine katarze i pomirenja, zato što su neki od promotera novih vrednosti dostigli na primer retoričku žestinu nekadašnjih boraca za nacionalne interese, prvi upotrebljavaju reči kao što je „zločinac”, a drugi su koristili reči „izdajnik” i „plaćenik”; neki su naprosto postali glasnogovornici pojedinih politički kompromitovanih ličnosti. Neke od nevladinih organizacija su na primer sasvim nekritički podržavale kampanju koju je jednog trenutka bio rasplamsao bivši šef vladinog biroa za informisanje, pa i tužakali medije. Neki od takvih aktivista ubeđivali su javnost da prezumpcija nevinosti ne postoji, što je opasan stav ako ga prihvate mediji.

Advokatski pul MC-a konstatuje da najveći broj spornih stavova i izjava dolazi zapravo iz policijskih saopštenja o tome da je podneta krivična prijava protiv određenih lica, pri čemu su lica protiv kojih je policija samo podnela krivične prijave već „oglašena krivim” za najrazličitija krivična dela.

Sirova vitalnost

U novije vreme istraživači medija se fokusiraju na problem tzv. tabloidizacije štampe. Lansiranje senzacionalističkih vesti i informacija, bez navođenja izvora, ili bez njihove identifikacije („nezvanični”, „obavešteni”, „pouzđani”) svakodnevna su pojava.

Bauk kruži Srbijom, bauk tabloida! A u svari, ništa novo na svetu. To su po pravilu one novine koje se štampaju u formatu 25 puta 37 santimetara i nekad su predstavljale listove koji su pisali o slavnima, kriminalu i skandalima i negovali ogovaranje (*gossip*), a sve to pod senzacionalističkim naslovima. Biće da je to isti fenomen kao i žuta štampa oko koje se prosvjećena javnost uzbuđivala sedamdesetih godina prošlog veka, a koju su krajem prethodnog veka razvili Herst i Pulicer. Prvi je postao dobrotvor (između ostalog veliki donator studija novinarstva na Kolumbija univerzitetu u Njujorku), a po drugom se zove prestižna novinarska nagrada.

Veruje se da su izveštaji u Herstovim listovima o navodnim španskim zverstvima na Kubi naveli američko javno mnjenje da krajem 19 veka uđe u rat, kao što mi sada verujemo da čini CNN ili kao što mnogi od nas misle da je činila Radio televizija Srbije 1990-ih.

Naša javnost, sklona zaverama, voli da veruje da mediji to rade po specijalnoj narudžbini nekog centra, a oni u stvari najčešće samo prate i raspljuju ono za što veruju da njihova publika traži. Jedan Herstov naslov je glasio: „Kako vam se sviđa *Žurnalov rat*”. Odnosilo se na crtane ilustracije ratnih zbivanja na Kubi.

U vreme tog rata konkurencija između Hersta i Pulicera bila je, kažu žestoka. Pulicera je, međutim, pored senzacionalizma karakterisalo to što je proširio tematski okvir; uveo je sport, modu i strip. Jedan od prvih stripova zvao se „Žuti dečak”. Na crtežu dečaka s dugačkom košuljom u prljavom gradu među odrpancima, košulja je korišćena za ispisivanje pratećeg teksta. Grafičari su eksperimentisali i obojili su tu površinu u žuto. Otuda „žuti dečak” i žuta štampa, *penny pres*, bulevarska štampa, tabloidi.

Ono što se kod nas zaboravlja je to da je Pulicer pored senzacionalizma negovao jaku proradničku i prosocijalnu komentatorsku poziciju i da je vodio krstaške ratove protiv korupcije. Žuta štampa inicijalno nije bila samo sredstvo za anesteziju i difamaciju već i kanal socijalnog pritiska na vlast i istraživačkog novinarstva, nazvanog nutcracker journalism, po krckalici za orahe..

Okolo Herstovog profila je inače bilo dosta kontroverzi – jedni su ga smatrali američkim patriotom, a drugi trdokornim nacionalistom. Nije retko da u kriznim periodima tabloidi zauzimaju tvrdi konzervativnu poziciju.

Neki od naših komunikologa sada upozoravaju da je naša nevolja u tome što se ovde politika vodi preko tabloida, što na rovim posleratnom terenu, gde se strasti još nisu dale smiriti, to preterano dosoljavanje može proizvesti veliku štetu, a da inače „tamo” tabloidi objavljuju uglavnom pikantnije. To nije tačno.

Kada su britanski novinari počeli da izveštavaju o foklandskom ratu 1981. stizale su optužbe da su oni zapostavili svoju zemlju prikazujući povremeno i Argentine u pozitivnom svetlu. Margaret Tačer pozvala je publiku da piše pisma protesta protiv izveštavanja BBC-a, desničarski tabloid *San* (Sun) Ruperta Mardoka, savremenog mogula žute štampe i komercijalnih televizija, opominjao je te „izdajnike u magli”.

Rupert Mardok, rođeni Australijanac je, rekosmo li tačno, savremeni multinacionalni mogul tabloida, vlasnik na desetine milionski tiražnih tabloida punih seksa, sporta i senzacionalizma, kao i komercijalnih TV mreža, težak je milijarde dolara. On se u poslednjim godinama počeo interesovati za ozbiljne konzervativne periodične listove koji se bave politikom. Da li verujemo da će se to u perspektivi dešavati i ovde kad se istroše vašarske formule.

U našem društvu teku dva međusobno suprotstavljena procesa – proces retraditionalizacije (sveci, slave itd) i proces javne razuzdanosti, klevetništva i lascivnosti.

Grub, klevetnički jezik u političkoj komunikaciji ima svoju dugu predistoriju. U istoriji srpske štampe u tome se naročito isticala takozvana *cicvarička štampa* s početka prošlog veka (po izdavaču Krsti Cicvariću, inače levičaru). U jednom starom političkom plakatu se, na primer, poručuje: „Ubij se, bolje da se ubiješ nego da glasaš za lopova i secikesu”, sledi ime poslaničkog kandidata.

Mora da postoji veliki bes u društvu u kome je tržišno isplativo tako često prelazili granicu ne samo dobrog ukusa već i elementarne pristojnosti. Slabosti tabloida su samo vidljivije od slabosti ozbiljne štampe zato što su naslovi krupniji, zato što su po formi eksplicitniji i bezobzirniji, a i žurnalistički inicijativniji. Oni su bili neprijatni za mnoge političare i javne ličnosti – otkrili su neke od dalekosežnih afera. Neke političke grupe u tome vide organizovanu harangu, sve dok se i same ne upuste u svoju harangu i oslone na svoje insajdere i ključne svedoke.

Antiheroji

Jedan od fenomena u srpskim medijima su ljudi s one strane zakona koji su postajali medijske zvezde. To se desilo nešto zbog ratnih prilika u raspadajućoj SFRJ, a nešto zbog sloma socijalnog sistema i sistema vrednosti. Neki od njih su naprosto promovisani u nacionalne heroje (kao Arkan, ali on nije bio jedini, prethodili su ili sledili i drugi „žestoki momci”,

„heroji asfalta” očitó povezani s policijom i tadašnjim režimom, pa i oni kao Beli, Giška koji su bili uz ondašnju opoziciju, a posle 2000. to je bio Legija).

Mnogi od tih likova postaju medijski heroji naprosto zato što je to „proizilazilo iz radnje” – s vremena na vreme nailazili su talasi pomora „bo-sova” beogradskog podzemlja (izginuće tzv. voždovačkog klana, obračun „zemunaca” i „surčinaca” itd. U nekoj vrsti vesternizacije „srpske revolucije iz 2000” na primer, Milorad Ulemek, Luković Legija Cema iz Jedinice za specijalne operacije Resora državne bezbednosti dobio je veliki romantizovani publicitet, neki će reći najveći publicitet posle Al Kaponea. U medijima su se rojile različite verzije od toga kako je 5. oktobra u dogovoru s pokojnim premijerom Đinđićem stao na stranu naroda čime je izbegnuto krvoproliće, pa do raspisivanja poternice za njim pod optužbom za ubistvo premijera Srbije Zorana Đinđića on je bio junak medija, tabloidnih i netabloidnih. Novine su romantizovale njegovu biografiju pišući kako je on posle neke pljačke pobeo u Francusku, kako je ratovao u Čadu, Libiji, Libanu, Francuskoj Gvajani i Kuvajtu, kako je posle nekog slučaja kada je kao izbacivač usmrtio nekog čoveka otišao u Legiju stranaca, kako je otuda pobeo u Džibuti, kako su Francuzi za njim raspisali poternicu, jer Francuzi ne vole da im se beži iz Legije stranaca, kako je on ipak uspeo nekako da pobege, vrati se u Beograd i pristupi Arkanovoj gardi, kako u JSO kažu da im je on i otac i majka.

Sa izvesnom morbidnom fascinacijom mediji su posle 5. oktobra opisivali skandale vezane za njegovo ime i imena drugih ljudi koje je bio glas nedodirljivosti ratnih heroja, ljudi sa čudnim nadimcima, džipovima i pratnjom jačom od one koju ima predsednik Republike, koji su špartali gradom maltretirajući goste po kafićima i kafanama. Pisalo se tome kako je Legija u Kuli zapalio poznatu diskoteku „Tvrđava” i tako vlasniku načinio štetu od milion maraka, a zatim pucao u kafiću pozorišta „Stupica”. Svojevremeno je, na primer, pisano kako je on navodno u klubu Džeja Ramadanovskog naterao diskdžokeja da oprobaju „ruski rulet” koji se završio sa velikom rupom na staklu. U incidentu posle koga je penzionisan, u restoranu pozorišta „Stupica” Luković je navodno razoružao policajce i vikao: „Ja sam Legija – ja sam bog!” Posle ubistva srpskog premijera Zorana Đinđića, kao prvooptuženi, on se skrivao godinu dana da bi se iznenada predao policiji u maju 2004. Nije objavljeno da li je vođena istraga o tome gde se on skrivao i da li je imao pomagače. Sudski hroničari izveštavaju da Legija u dosadašnjem toku procesa nije rekao ništa spektakularno, ali su mediji bili puni spekulacija o tome šta će reći. U nekim slučajevima

bukvalno je primenjeno jedno uputstvo iz jednog novinarskog priručnika iz 19 veka koje je glasilo: „ Za opis stvarnosti upotrebite maštu!” Svrha tog uputstva je da novinar upotrebi imaginaciju da bi literarnim sredstvi- ma osvetlio činjenice – ovde je to prevedeno na izmišljanje.

I vrlo iskusni novinari priznaju u ustraživanju „Etika i novinarstvo” da se teško snaći i ostati čistih ruku: „Čume (navodni član zemuskog klana, kasnije zaštićeni svedok) hoće da dâ intervju”, „Progovorio Đura Mutavi” – defiluju svedoci ubistva premijera, isplivavaju tajni stenogrami, identifi- kovani zaštićeni svedoci, obelodanjeni lekarski nalazi, objavljeni pikantni delovi stenograma sa saslušanja... Pravilnik mreže NBC, na primer, zabra- njuje da se krivični dosijeji koriste u programu. Istraživanje Medija centra o kleveti i uvredi 2004. ukazuje na veliki broj slučajeva kršenja tajnosti sudskih ili službenih spisa.

Nekritičko prihvatanje paketa usluga tajnih službi, advokata, različi- tih neidentifikovanih „poverljivih izvora”, je znak gubitka profesionalnih kriterijuma.

Kako novinari reaguju na poplavu te ispovedne insajderske proze? U istraživanju „Etika i novinarstvo” (Medija centar 2003) zapažaju se dve krajnosti – kršenje prezumpcije nevinosti (zbog senzacionalizma i nezna- nja) i nekritičko prenošenje izjava ljudi pod optužbom.

„To kreće odozgo, od države, pa nadalje. Država i policija objavljuju što ne bi smele i ti se nađeš pred izborom: kad dobiješ informaciju koju su svi dobili i koja je apsolutno nelegalna, imaš mogućnost da izigravaš legali- stu i da to sutra osetiš na tiražu ili ćeš, kao svi drugi, da objaviš. Naravno, svi se odluče da objave.” (Novinar, 10 godina staža, nedeljnik.)

Nesumnjivo, profil kontroverznih tipova ili kriminalaca visokog ran- ga jeste javna stvar kojom se mediji moraju baviti. Ostaje utisak da ovde nema uobičajene posvećenosti novinara objektivnosti i neutralnosti, jer ve- čina štiva je objavljena s naglašenom tendencijom – ili u funkciji politiza- cije pojedinih slučajeva ili u funkciji podilaženja morbidnoj radoznalosti.

Ono što izmiče pažnji su simptomi koji ukazuju na to da ovde i ozbiljna štampa pati od iste vrste slabosti kao i tabloidi – nedovoljne pouzdanosti.

Dobro, nema novina koje će ignorisati takve priče, ali treba znati i da postoji izreka da kad „Njujork tajms” piše o nekom ubistvu to nije vi- še kriminal nego sociologija. Priča o Legiji jeste postala nova parabola o društvenoj stvarnosti Srbije u poslednjih 15 godina. Ona govori o tome kako su se rat, zločini i politika bivšeg režima stopili, ali ono što je ov- de ostalo problematično, nije novinarsko „šta” nego novinarsko „kako”.

Moralna obaveza medija je da ne podilaze morbidnoj znatiželji, a ne da, dajući kriminalcima reč, opravdavaju ili čak promovišu kriminal. To se desilo – prvo zbog moralnog sloma u koji je društvo zapalo, zbog zova „divljev kapitalizma”. Simplifikacije, šmire i vesternizacije novinarskog stila, borbe medija za preživljavanje i magnetne privlačnosti formule *gun and girl* – te mane su uvećali.

Valja zapaziti i to da su priče o kriminalcima ulazile u javnost kao primer besne raskoši, neobuzdane moći, avanturizma i nečega što se razlikuje od kolotečine sivog života običnih ljudi. Na primer: Grebenarević jedan od najmlađih „junaka” dokumentarnog filma „Vidimo se u čitulji”, snimljenog po knjizi „Kriminal koji je izmenio Srbiju” Aleksandra Kneževića i Vojislava Tufegdžića ovako to objašnjava: „Obični smrtnici to su, ovaj, normalni ljudi koji žive jednim normalnim životom. Mi ih zovemo obični smrtnici zato što, kažem, to što mi doživljavamo u jednom danu, oni ne dožive za ceo svoj život...” Formula „Živo brzo i umri mlad” Džemsa Dina ovde je dobila svoju patološku dimenziju.

Nedopustiva nadmenost

Biće da je to deo šire celine. Postoje znaci nedopustivog nadmenog medijskog prezira prema „prljavoj gedžovanskoj” svakodnevi. U ozbiljnoj štampi ima više kvazielitističkog nipodaštavanja „seljačke” većine u korist „urbane” šifre, koja se opet svodi na glorifikaciju šminkerskog kiča. Nisu baš malobrojne indicije da naši mediji nemaju oko za svakodnevni život, štaviše ima indicija da su naši mediji možda i direktno antisocijalno usmereni, zahvaljujući udvorčkom shvatanju reforme i tranzicije. I u ozbiljnoj štampi radnici koji gube posao i čije porodice ostaju bez hranioca nazivaju se „troškom tranzicije”, „staljinistima”, velika preduzeća „socijalističkim grobljima”, socijalna kritika „socijalnom demagogijom”, a seljaci, oni su i u prošlom sistemu bili sinonim za prostaštvo i povod za sprdanje. Prosečni građanin, sa svojim strahovima, sa svojim sumornim i dosadnim životom, koji deli strepnje i oskudicu depriviranih miliona sapatnika, ne samo da izmiče javnoj pažnji već se u instant neoliberalnim analizama tretira kao parazit, neradnik, teret tranzicije. To pišu novinari, koji su, kako smo nagovestili i sami slabo plaćeni, nesigurni, prezreni i paperizovani, često deca tih prezrenih „gedžovana”.

Većina anketiranih novinara u istraživanju „Etika i novinarstvo” 2005. nabraja mnoge pojedinačne primere nedopustivog kršenja etičkih normi profesije upravo prema slabima. U gotovo svim medijima najčešće žrtve

beskrupuloznog novinarstva su maloletna sirotinja bez zaštite, deca iz domova, deca zaražena sidom; maloletnim samoubicama se štampa puno ime i prezime. Nekada su dobri običaji novinarstva nalagali da se nesrećnicima koji su samovoljno okončali život u medijima ne spominje ime. Sada taj čin prate svi mogući podaci: ime, prezime, „fotografija sa lica mesta”.

Na naše pitanje da li se sećaju da su žrtve nesreća ili zločina izložene javnosti bez posebne zaštite i da li je bilo nepotrebnog identifikovanja žrtve, naročito maloletnika, bilo je mnogo indikativnih odgovora koji ne služe na čast profesiji. Gotovo većina anketiranih smatra da je sve posledica trke za tiražom.

S druge strane, pod oblandom modernosti, lansira se novi tip zvezda, celebrities, promovise se novi snobizam sa prijema i *fashion session*-a. Čak je i „Pokondirena tikva” ovde režirana ne kao satira već kao tragedija. Ta tendencija dominira i u žutoj i u ozbiljnoj štampi, i u sapunicama mnogobrojnih talk show televizija. Promovise se jedna ogovaračka kultura, ne više samo uz pornografsko zavirivanje u intimu zvezda, pri čemu se neke od njih ponašaju kao da im to ne smeta, štaviše očito to pothranjuju.

Taj fenomen unekoliko podseća na američke tridesete, na veliku depresiju u kojoj cveta šoubiznis. Film „Public enemy”, baziran na priči „Pivo i krv”, samo ovde ima mnogo više krvi.

S treće strane raste ideološko udvorištvo prema kapitalistima koje ovde čekamo kao Godoa, da dođu da bi spasli stvar. Manje uopšteno gledano, nije bilo velikog biznismena koji nije uspeo da organizuje medijsku kampanju u svoju korist, a neki od njih su i medijske zvezde, direktno povezani sa zvezdama šoubiznisa. Špekulanti koji su se lako obogatili su uspešni biznismeni, preduzetnici, najčešće se hvale kako rade 25 sati dnevno, a o prosečnim radnim ljudima se uglavnom govori kao o džiberima. To ne može biti samo rezultat opsene, biće da je rezultat korupcije.

Mediji po pravilu pre ili posle zauzimaju udvorički stav prema biznismenima i oglašivačima, a generalno prema „investitorima koje ne treba ljutiti”. Ako nekog biznismena ljuti i proglašava lopovom i kriminalcem, to možda samo znači da iza toga stoji drugi biznismen.

Dramaturgija krimi romana

Luis Alvin Dej u knjizi „Etika i novinarstvo – primeri i kontroverze” (Medija centar, Beograd 2004) kaže da najveći deo medijskih sadržaja zapravo dovodi u pitanje društvene norme. Bez priče o kriminalu, nasilju,

drogama i samoubistvima, na primer, i novine i zabava ostali bi bez dramatične vitalnosti. Bilo bi nerealno izbrisati sav kontroverzni sadržaj, čak i kad su efekti na publiku nepredvidivi.

Ipak reporteri su sluge javnosti, pa dakle moraju polaziti od društvenoverifikovanih moralnih načela i moraju ih zastupati, pa dakle moraju biti pažljivi u tome kakav utisak prenose, kakav uticaj vrše, a ne samo kakve činjenice iznose. Za novinare je etički imperativ da odgovorno prenesu vesti tako da ne podstiču niti ohrabruju dalji kriminal i nasilje. Taj autor tačno zapaža da pravda zahteva da novinari izveštavaju o neprijatnom ponašanju drugih, javnih i privatnih ličnosti na osnovu onoga što oni zaslužuju, a ne u cilju zadovoljavanja morbidne radoznalosti publike.

Upravo obrnuto se dešavalo u srpskom (a verovatno i celokupnom eksjugoslovenskom) novinarstvu 90-ih godina dvadesetog veka, a senka takvog ponašanja je vidljiva i danas. Pomenuto istraživanje „Etika i novinarstvo u Jugoistočnoj Evropi” pokazuje da se slične tendencije u manjoj ili većoj meri mogu uočiti i u susednim tranzicijskim zemljama.

Očito, kako bi rekao pomenuti Alvin Dej, etičke smernice postaju žrtva pritiska konkurencije i lošeg upravljanja postraumatskom kriznom situacijom. Na kraju, ostaje pitanje u čemu se sve ta medijska opsednutost ljudima naoružanim i opasnim i taj zagrljaj s moćnima razlikuje od dramaturgije krimi romana? Pa, u krimi romanu pravda na kraju ipak pobeđuje.

MILOŠ VASIĆ,
Nedeljnik „Vreme“

Organizovani kriminal u Srbiji 2000 – 2005.

Da bi se razumelo ovo što sledi, treba prvo razjasniti period do 2000. godine. Organizovani kriminal u današnjem smislu reči nije postojao sve do 1990. godine. Bilo je grupa ali one nisu uspevale da se razmahnu i prošire moć i uticaj koji bi i izdaleka bio uporediv sa, na primer, uticajem, bogatstvom i moći Zemunskog klana pred akciju „Sablja”. Policija je vodila računa o tome, pa bi takve grupacije, kad preteraju ili kad se proceni da je trenutak za to, bile pohapšene ili (kao u slučaju bande Ranka Rubežića) obezglavljene u insceniranim ili podstaknutim obračunima. Takvi obračuni uvek su zgodni za policiju, jer otklanjaju opasnost od sudskih procesa u kojima bi razne neprijatne okolnosti mogle da izađu na videlo. Na primer: metodi rada policije prilikom infiltracije u podzemlje; propusti i besprincipijelne nagodbe sa kriminalcima; usluge koje kriminalci pružaju policiji i Državnoj bezbednosti po raznim političko-obaveštajnim linijama rada.

Upravo ovaj poslednji ugao sadržan je u događaju ključnom za razumevanje dijalektike odnosa službi bezbednosti i organizovanog kriminala: incidentu u kafiću „Nana”, na Senjaku, marta 1990. Tada je u nameštenom obračunu po narudžbini ubijen izvesni beogradski gangster koji je počeo mnogo da priča o svojim poslovima sa Državnom bezbednošću po inostranstvu. Svi su znali ko je ubica, ali je drugi saradnik Službe po dogovoru bio uhapšen, pa zatim oslobođen na sudu (i on je kasnije ubijen kao suvišan). Taj slučaj doveo je do skandala u kome su u javnost izašli detalji o saradnji Državne bezbednosti sa kriminalcima i to samo zato što je u toku bio sukob Miloševićeve Službe sa SDB Saveznog SUP. Tada je postala jasna matrica po kojoj se radilo a koja će kasnije biti uzdignuta na neslućeni nivo: od povremenih saradnika u delikatnim poslovima (uglavnom protiv „jugoslovenske neprijateljske emigracije”, JNE, kako se to zvalo), kriminalci su uskoro postali ravnopravni partneri i neodvojivi

funkcionalni deo Miloševićevog bezbednosnog aparata. Taj aparat obuhvatao je sve: MUP, dakle Javnu i Državnu bezbednost, Vojnu bezbednost, paravojne formacije i neformalne (tačnije: ilegalne) grupacije za infiltraciju i subverziju u susednim državama (JSO, „Vojnu liniju” MUP i *ad hoc* grupe za razne obaveštajne, finansijske i švercerske zadatke). Glavna crta Miloševićevog bezbednosnog aparata (kako je ovde opisan) bila je komandno i funkcionalno jedinstvo bez obzira na privid različitosti između njegovih delova. Miloševićev režim – što se i dan-danas nedovoljno razume – bio je *jedan i jedinstven*; ta je zmija imala samo jednu glavu do leta 2000.

Početak rata u Hrvatskoj, 1991. godine, do tada manje-više labavo povezani ili uzajamno zavađeni kriminalci postaju značajan faktor. Doduše, Željko Ražnatović Arkan već je krajem 1990. bio aktivan po Hrvatskoj za račun Državne bezbednosti, ali bio je uhapšen i zadržan do marta 1991. kada je pušten u dogovoru sa Tuđmanovom vlašću. Glavni problem Miloševićevog režima 1991. bila je kriza mobilizacije rezervista JNA: niko nije hteo u besmislene ratove, pa su se kriminalni elementi nametnuli kao jedino rešenje. Razume se da su gangsteri u tome videli svoju epohalnu šansu: vični su nasilju, znaju da se u ratu otvaraju neslućene mogućnosti za pljačku i – što je najvažnije – za sopstvenu legitimizaciju („patriote”). Uglavnom preko Arkanove Srpske dobrovoljačke garde, ali i preko raznih stranačkih paravojnih formacija, kriminalci kreću u „odbranu ognjišta” i u oslobađanje deviza, zlata, crne, bele i ostale tehnike (naročito motornih vozila). Tako polako nastaje ono što je Ivan Čolović lepo nazvao „novo srpsko ratničko plemstvo”: dični ratnici, pušteni na front iz Zabele, a onda legitimizovani i pripušteni u trgovinu narkoticima, reket i iznude, krađu kola, šverc tečnih goriva, cigareta i kritične robe, a tu su i ostale usluge Službi. U kombinaciji sa „Pink” kulturom dobili smo konačnu verziju, *kantroversnog bizmismena* sa debelim džipom, silikonskom plavušom, nerđajućim pištoljem i zlatnom kajlom i krstačom, koji ne zna da se prekrsti i „miče ustima čitajući pejdzher” (Đ. Balašević).

Način je bio jednostavan: režimu su bili potrebni pouzdani operateri, ljudi koji nisu vezani profesionalnim predrasudama (poštovanjem zakona), koji su vični nasilju i ne prave pitanje od jednog ubistva ili dva, koji će da rade ono što im se kaže ono što bi i inače radili, ali sada bez opasnosti od zatvora i suda (heroin, na primer). Atmosfera rata i sankcija 1992-1996 bila je bogomdana za takve poslove: široke poslovne operacije pljačkanja naroda preko inflacije, masovnog šverca i kontrole crnih tržišta

zahtevale su mnogo pouzdanih operativaca. Slabo plaćena policija i carina bile su direktno upućivane na korupciju i – samim tim – na blisku saradnju sa kriminalcima. Ono što će mnogo kasnije ministar unutrašnjih poslova Dušan Mihajlović nazvati „organskim srastanjem kriminala i policije” bilo je postignuto još pre Dejtona.

Period od Dejtona (kraj 1995) do leta 2000. bio je na planu organizovanog kriminala obeležen procesima čišćenja i ukрупnjavanja, to jest pokušajima monopolizacije određenih tržišta, sasvim nalik na procese prvobitne akumulacije u 19. veku. Ti procesi doveli su do prirodnih i predvidivih trvenja i varničenja, pa je izvestan broj *bizmismena* izgubio glave (videti prilog „Ubistva”). Režimu Slobodana Miloševića to nije nimalo smetalo; naprotiv: proces prirodnog odabira uklanjao je slabe i nepouzdanе, olakšavajući pri tom kontrolu nad onima koji opstaju. Prvi znaci da nešto nije u redu i da stvari izmiču dotadašnjoj kontroli javljaju se početkom 2000. godine, serijom ozbiljnih ubistava, počev od Arkana. Nešto je počelo da se događa; poznavaoци to vezuju za odlazak dugogodišnjeg načelnika Državne bezbednosti MUP Srbije Jovice Stanišića, „Slobinog Fušea”, novembra 1998. Naslednik Radomir Marković pokazao se, kako se danas vidi, nesposobnim da nosi taj teret.

2000: Velika preorijentacija

Rat na Kosovu i Kumanovski sporazum bili su prvi korak ka proceni relevantnih komandnih struktura sistema bezbednosti da je Slobodanu Miloševiću odzvonilo... Te relevantne strukture, treba reći, nisu nužno i komandni vrh; reč je o „radnom nivou” (*working level*), koji ne mora da vodi računa hoće li se dopasti načelstvu, nego da li će imati rezultate. Komandni vrh je tada već ionako na putu da izgubi svaki uvid u stvarnost; Milošević je sve odsečeniji od autentičnih procena i činjenica.

U leto 2000. jasno je da je ovaj period istorije organizovanog kriminala u Srba pred okončanjem. Proces ukрупnjavanja ubrzava se: pod izgovorom osvete za smrt „komandanta Arkana”, Zemunski klan i nevladina organizacija JSO (Jedinica za specijalne operacije RDB MUP Srbije) ubrzano likvidiraju preostale konkurente na tržištu narkotika, pre svega, ali i one opasne; vrh države na to gleda sa odobravanjem. Ljudi zaista duboko umešani u Arkanovo ubistvo pri tom ostaju nedoručeni. Ključni trenutak – ustavni puč Slobodana Miloševića i raspisivanje zlosretnih saveznih predsedničkih i lokalnih izbora – glavni igrači na planu organizovanog kriminala dočekuju spremni. Scena je već dovoljno ukрупnjena: osim

Zemunaca i JSO (čiji je savez već cementiran učešćem Duće Spasojevića i Kuma Lukovića u pokušaju ubistva Vuka Draškovića u Budvi, 15. juna 2000), tu su još preostali Zvezdarci i nešto sitne ribe, koja će biti uredno eliminisana tokom postoktobarskog perioda. Svi oni, međutim, razumeju sasvim dobro šta se radi i čemu to vodi. Milošević je očigledno gotov, mada mu to nije jasno; valja se preorijentisati i zaštititi investicije, pozicije i monopole; valja malo investirati i u ove koji dolaze. Predizborni skupovi koalicije DOS odjednom počinju da dobijaju „obezbeđenja” koja DOS nije tražio, ali su nekako dobrodošla, jer je situacija rovita i potencijalno nasilna. Snažni mladi ljudi sa kratkim frizurama i prepoznatljivim imidžom i žargonom (*‘naći, brate*) pojavljuju se nepozvani ispred tribina; njihovi šefovi saopštavaju u poverenju liderima DOS da im svakoga dana glave spasavaju i u tom pravcu. Nenad Opačić se gura po tribinama uz Nenada Čanka; Ljubiša „Čume” Buha gura se ka Đinđiću; razni drugi idu ka raznim drugima, pa će se tako Velja Ilić naći u društvu Boška Radonjića, veterana njujorške mafije i Srđana „Adžema” Adžemovića, jedinog preživelog važnog člana zvezdarske ekipe; s njima je i danas. Saradnici vojne Službe ostaju u seni; oni će se pojaviti tek kasnije. Jaka ekipa Željka „Make” Maksimovića, takođe, ostaje po strani.

Prevrat od 5. oktobra 2000. protekao je srećno i veselo za sve. Mangupi koji su se ugurali u redove DOS-a iskoristili su priliku do kraja: od Legije, pa sve do sitnih umetnika. Legija je odigrao ulogu spasioca otadžbine; mangupi su se ušlihtali liderima DOS-a i pohvatali pozicije. Sitnija riba zujala je po hodnicima Skupštine grada u noći između 5. i 6. oktobra i kurčila se sa pištoljima i puškama; krupnija riba je, kao fol, „obezbeđivala” polaganje zakletve Vojislava Koštunice u Sava-centru, 7. oktobra, da ih tobože „čuvaju od radikala” koji su inače sedeli mirno i gledali svoja posla.

Tokom zlosrećne troglave Vlade Srbije, najstrašnije greške DOS-a, kriminalno-bezbednosni kompleks uspeo je da se konsoliduje i pregrupiše. Radomir Marković ostao je na čelu Državne bezbednosti; Jovica Stanišić reaktivirao se iz „penzije”; veze su iznova pohvatane i počelo je novo planiranje. U međuvremenu su nastavile da padaju glave; najvažnija žrtva bio je Luka Pejović (decembra 2000), prepoznat kao jedan od ubica Slavka Ćuruvije (11. april 1999); tako je prekinut još jedan trag ka naručiocima tog zločina. Ubistva će učestati kasnije, u sklopu pokušaja konačnog preuzimanja scene organizovanog kriminala (to jest glavnih tržišta) od strane Zemunaca i JSO.

Nova vlada DOS-a, izabrana januara 2001. uglavnom je bila svesna onoga što je nasledila posle desetogodišnjeg bezdržavlja Miloševićevog režima: finansijski i kadrovski upropašćenu policiju, prožetu korupcijom i

sviklu na nju; Državnu bezbednost kao *corpus separatum*, nevladinu organizaciju upetljanu do guše u kriminalne radnje; četiri puta poraženu vojsku koja se i dalje ponaša kao nedodirljiva kasta; upropašćeno pravosuđe, temeljito očišćeno od sposobnih i poštenih tužilaca i sudija; dubinski korumpiranu državnu upravu; privredu u agoniji; društvo otupelo od ratova, siromaštva i beznađa, pri tom prožeto dubokim moralnim zamorom, sa potpuno srušenim sistemom vrednosti, naviklo na kriminal, šovinizam i nasilje. Razmere propasti otkrivaće se dugo, sve do danas.

Organizovani kriminal nije bio prioritet policije u trenutku preuzimanja MUP; trebalo je službu dovesti u koliko-toliko normalno stanje. Miloševićeva policija nije više bila policija, nego armija građanskog rata; kriminalci su joj bili „socijalno bliski” (Staljin). I ne samo „socijalno”, nego i politički i ideološki: koliko se puta do sada čula rečenica „Ali, mi smo zajedno ratovali.”... O drugim, poslovnim, vezama i da ne govorimo. Novo rukovodstvo Državne bezbednosti počinilo je politikantsku grešku odmah: oduprlo se korenitoj reformi Službe i pokušalo da RDB novoj vlasti proda „u zatečenom stanju”, kao „crnu kutiju”, po sistemu „ključ u ruke”. Neke afere jesu bile rasvetljene zahvaljujući novom rukovodstvu; neke su načete; ali Služba je ostala isti onaj *corpus separatum*.

Kriminalna scena ukрупnjavala se i dalje: Zemunski klan polako jača i eliminiše konkurenciju, pre svega zbog uske saradnje sa Ulemekom Legijom i podivljanim elementima Državne bezbednosti. U toj fazi rasta i jačanja takve organizacije, novčana dobit prestaje da bude isključivi motiv. Ambicije rastu, arogancija jača zbog osećanja sigurnosti; umetnici sada hoće sve i to odmah: moć, ugled, poštovanje, vlast – ako može. Legijina struktura štiti ih i snabdeva obaveštajnim informacijama o radu policije i DB; imaju svoje advokate, tužioce i sudije; imaju svoje doktore; imaju sve što u siromašnoj i ciničnoj Srbiji novac i pretnje mogu da pribave. Imaju i svoje medije, na kraju. Došlo je vreme za velike poslove. Prvi veliki posao, otmica Miškovića iz „Delte”, međutim, loše je završila po Zemunce. Sve do novembra 2001. trajala je grčevita borba sa policijom i ono malo poštenih tužilaca i sudija. Pošto, međutim, vrana vrani oči ne vadi, Zemunci su se našli na slobodi. Ta afera sa korupcijom u tužilaštvima i sudovima, nažalost, ostala je nerasvetljena i u senci važnijih događaja.

Oružana pobuna Jedinice za specijalne operacije Resora državne bezbednosti MUP Srbije (novembra 2001.) bila je uspešna: iznuđena je smena tadašnjeg rukovodstva DB i dovedeni su Legijini ljudi. Zemunskom klanu i Legijinoj organizaciji tada su otvorena sva vrata za dalje jačanje i širenje. Bili su nedodirljivi.

Akcija „Svedok“

Proces ukрупnjavanja i preuzimanja raznih tržišta nastavlja se do proleća 2002, kada dolazi do prvih trvenja unutar do tada jedinstvenog Kartela (Zemunci, njihovi u međuvremenu preuzeti ogranci, Legijina organizacija). Duća Spasojević i Legija Ulemek odlučuju da uklone bivšeg prijatelja Čumeta (Ljubiša Buha). Pravi motiv je – po svemu sudeći – sukob oko budućih koncesija za pumpe i odmorišta na autoputu u izgradnji Beograd-Subotica; svi ostali do sada ponuđeni motivi nekako se ne uklapaju; reč je o velikom poslu. Duća i Legija dva puta pokušavaju da ubiju Čumeta, ali ovaj ima sreće. Posle drugog pokušaja, u leto 2002, Čume počinje da razmišlja ozbiljno. Vlada Srbije, svesna u kom pravcu se stvari kreću, nudi Čumetu zaštitu ako ispriča sve što zna o Zemuncima i Legiji. Čume se prvo koleba, pa onda pristaje; mesecima traje drama u kojoj se budući svedok-saradnik polako otvara i ide u detalje; sve to je protiv njegovih duboko usađenih uverenja, ali – glava je u pitanju. U Vladi je taj posao zaveden pod kodnim imenom „Akcija Svedok“ i drži se – razumljivo – u najstrožoj tajnosti. Posebno proveren tim policajaca proverava na terenu Čumetove informacije i slučaj se polako gradi, dok se Čume premešta sa jedne na drugu tajnu lokaciju u inostranstvu.

Još jedan proces traje istovremeno: iako je Skupština Srbije usvojila novo zakonodavstvo o borbi protiv organizovanog kriminala, Savezna skupština nikako da donese izmene Zakona o krivičnom postupku bez kojih su republički zakoni nesprovodivi. Reč je o sistematskoj opstrukciji Demokratske stranke Srbije, koja ume da vrišti na „kriminal“, ali – sa njoj sasvim svojstvenim licemerjem – odbija da Vladi pruži ključni instrument za borbu protiv kriminala. Da nije bilo višemesečne opstrukcije DSS i da su izmene ZKP u Saveznoj skupštini bile donete odmah – ko zna kako bi istorija Srbije sada izgledala. Ovako je organizovani kriminal dobio dovoljno vremena da se pripremi i preduzme protivmere. Kada su, početkom 2003. izmene ZKP izglasane, kada je promenjeno rukovodstvo BIA (prekrštene Državne bezbednosti) i kada su osnovani Specijalni sud i Specijalno tužilaštvo, u Kartelu počinje da raste panika. Duća i Legija obavešteni su od svojih špijuna u policiji, BIA i pravosuđu šta se sprema: njihova struktura je poznata, krivične prijave za desetine najtežih zločina se pišu, sve je na putu da propadne; opkoljeni su. Legija na sebe preuzima javnost: u raznim udvoričkim medijima objavljuje svoja „pisma srpskom narodu“ i intervjuje; udvara se „nacionalnoj“ desnici; manje-više uvijeno preti; udara u haške žice, kao i svi gangsteri na Balkanu kad im prigusti; sve iz strašno „patriotske“ pozicije. Ne pomaže.

Ideja da se ubije Zoran Đinđić javlja se u Kartelu već krajem 2002, u panici. Izgleda da su u svojoj aroganciji i kokainskoj samouverenosti Duća i Legija došli do zaključka da bi uspeli atentat izazvao pometnju u kojoj bi se JSO pojavila kao „faktor mira i stabilnosti” i na vlast dovela neke druge političke snage, koje bi im onda bile doveka zahvalne. A zašto da ne? Novembra 2001. im je uspelo...

Priča o ubistvu Zorana Đinđića poznata je i nema potrebe da se ovde razmatra – osim jednog detalja moralno-psihološke, da ne kažem antropološke prirode. Reč je, naime, o fenomenu arogancije; o *hubrisu*. Duća Spasojević, pojava dostojna Šekspira, izgleda da je zaista verovao da će JSO izaći i napraviti državni udar; da vojska neće intervenisati; da će se Zemunci „iz šume” pridružiti i da će nastati hiljadugodišnje carstvo gangstera na vlasti. Legija Ulemek, međutim, nije bio toliki optimista: čim je uvedeno vanredno stanje, on se razočarao i nestao, ostavivši svoje poslovne partnere iz Zemuna i svoje drugove i saborce iz Jedinice na cedilu.

Akcija „Sablja”

Tih osamdesetak dana vanrednog stanja bili su – praktično – tek nastavak, odnosno realizacija akcije „Svedok”. Na dan 12. marta 2003. već se precizno znalo ko će i pod kojim sumnjama biti lišen slobode za dan-dva. Ubistvo premijera Đinđića samo je ubrzalo, malo proširilo i u velikoj meri olakšalo veliku raciju.

Štogod se pričalo o akciji „Sablja” i vanrednom stanju, činjenice su neumoljive: „Sablja” je resetovala scenu organizovanog kriminala u Srbiji, vratila je praktično na nulu i omogućila policiji i BIA ogromnu prednost u svim budućim operacijama protiv organizovanog kriminala. To se, uostalom, i dan-danas vidi iz statistike. Nećemo se ponižavati polemikama sa kilavim „legalistima” i „nacionalno odgovornim intelektualcima” (pitajte Koštunicu šta ta slaboumna sintagma znači; on je svako malo izgovara; ja ne znam šta znači) oko vanrednog stanja; nećemo zato što je ispod svakog nivoa zdravog razuma i elementarne pristojnosti raspravljati sa ljudima koji od sebe prave budale u javnosti pokušavajući da pomognu Zemunskom klanu i Đinđićevim ubicama da izmaknu pravdi. Ti jadni licemeri nisu u stanju ni da smognu onoliko hrabrosti koliko je imao onaj krezubi „kapetan Džo” kad je rekao da je Đinđića i trebalo ubiti; on je, siromah, bar pošteno rekao šta misli, bez „legalističkih” lelemuđenja. Nećemo se baviti ni onim nesrećnim blesavim detonacijama g. Dejana Mihajlova i ekscelencije Maršićanina iz predizborne kampanje 2004; Srbija je slobodna zemlja i svako ima pravo da od sebe pravi budalu – sve dok je to o sopstvenom trošku.

Vratimo se mi organizovanom kriminalu: činjenica je da od „Sablje” nadalje nema kriminalne organizacije koja bi makar izbliza bila ravna Zemuncima i JSO. Suđenja u Specijalnom sudu traju i možda se odvijaju sporo, ali zato pouzdano; policija i BIA rade. Od preostalih nerešenih igrača na sceni organizovanog kriminala nedostaju odbegli umetnici iz Zemuna i JSO, neki od njih veoma opasni, ali ne onoliko koliko su bili u vreme Duće i Legije. Nedostaje Željko „Maka” Maksimović, ali on je crnogorski problem, jer ga tamo kriju. Ostaju nerasvetljeni slučajevi saradnika vojnih službi iz redova organizovanog kriminala, ali – to će se razrešavati onoga dana kad se bude rešavalo pitanje vojnih službi; dakle, ne ubrzo.

Ne zavaravajmo se: ekipa za podršku zaverenicima koji su ubili Đinđića (i još mnoge druge) ne miruje i neće mirovati sve dok bude mogla da igra na „patriotsku” kartu i da se udvara vladajućoj koaliciji, podgrevajući ideološke dogme DSS. Ali, to nije predmet ovog teksta; to su advokatske ujdurme.

Neizbežni razvoj saradnje policijskih i bezbednosnih – ali i pravosudnih – organa balkanskih zemalja ograničavaće sve više transnacionalni organizovani kriminal; reč je o procesu koji nameću Evropska unija i velike sile i tu nema dileme. Danas na Balkanu nema iole značajnije zločinačke bande koja nije transnacionalne prirode. To je logično: Balkan (područje južno od linije koja spaja Trst i Odesu) oduvek predstavlja jedno i jedinstveno taktičko-operativno područje za kriminalce; oni odlično saraduju između sebe; policije i službe bezbednosti kasne sa uzajamnom saradnjom. Ako se sadašnji trendovi nastave, saradnja će biti sve bolja i uža; tužiocima već saraduju bez ikakvih birokratskih prepreka, a policije sve više razmenjuju bitne podatke. Nije preterani optimizam očekivanje da će se borba protiv transnacionalnog organizovanog kriminala uskoro javiti kao evropski fenomen i sa Evropom usklađen.

Prilog – Krvava istorija: ubistva poznatih ličnosti od 1990. do 2002.

Od 1990. godine do danas u Beogradu je ubijeno 30 političara, policajaca, ljudi na razne načine povezanih sa policijom, biznismena i pripadnika podzemlja. Neki od njih bili su sve od toga; većina je imala barem dve-tri veze tog tipa. Nijedno od tih ubistava nije rasvetljeno, a većina pokazuje iste taktičko-operativne karakteristike, tzv. „rukopis” počinilaca. Glavne karakteristike su: odlična obaveštajno-tehnička priprema; hladnokrvnost i drskost (verovatno uzrokovane obećanjima da neće biti ozbiljne

istrage); logistika (mnogo novca, saučesnika, vozila, telekomunikacija, sigurnih stanova); planiranje i taktičko-bezbednosna zaštita posle izvršenja – dakle uspešna bekstva i skrivanja. Glavna karakteristika je upravo činjenica da su sva ta ubistva ostala nerasvetljena – uprkos velikim ljudskim, tehničkim, stručnim, političkim i finansijskim resursima MUP Srbije i njegovih nadležnih službi.

Devetnaest ubistava dogodilo se u vreme dok je šef Službe/Resora državne bezbednosti MUP Srbije bio Jovica Stanišić, a jedanaest u vreme kada je na taj položaj došao gen. Rade Marković. Stanišić je za šefa Državne bezbednosti postavljen 1991. godine, a smenjen je 27. oktobra 1998, kada je na to mesto postavljen gen. Marković (smenjen februara 2001).

Hronologija karakterističnih ubistava

Andrija Lakonić „Laki” – Ubijen u lokalnu „Nana” na Senjaku 23. marta 1990. Za ubistvo je – u dogovoru sa policijom i tužilaštvom – bio optužen Darko Ašanin (oslobođen oktobra 1990). Pravi ubica je – po svedecima – Veselin Vukotić, i dalje na slobodi. Iako ne spada u ovu seriju, pominjemo ga zbog umešanosti SUP Beograd (Miroslav Bižić) i SDB SSUP Jugoslavije (Božidar Spasić i drugi). Lakonić je bio saradnička veza policije, kao i Vukotić i Ašanin.

Branislav Matić „Beli” – istaknuti član i finansijer Srpskog pokreta obnove (držao auto-otpade, umešan u organizovane krađe motornih vozila), ubijen 3. avgusta 1991. godine dok je izlazio iz svog automobila u delu Beograda u kojem je stanovao. Zaseda, više počinilaca, automatsko oružje.

Iso Lero „Džamba” – poznati beogradski kriminalac. Nestao 23. septembra 1992. posle tuče u kockarnici na 6. spratu „Beograđanke”. Leš nije nađen; smatra se za mrtvog. Videti slučaj Vuleta Gojaka.

Aleksandar Knežević „Knele” – sa 21 godinom bio je najmlađa „zvezda” beogradskog podzemlja. Imao je jake policijske veze. Pronađen je mrtav 28. oktobra 1992. godine u sobi beogradskog hotela „Hajat”. Upad, pištolj malog kalibra sa prigušivačem, jedan počinilac.

Georg Stanković „Žorž” – ubijen kod „Merkatora” 1. oktobra 1993. Čuveni beogradski gangster starije generacije. Zaseda, jedan počinilac, automat sa prigušivačem.

Radojica Nikčević – biznismen, za koga se kaže da je imao bliske veze sa Službom državne bezbednosti, ali i sa Arkanom, ubijen je 7. oktobra 1993. godine ispred svoje kancelarije na Dedinju. Njegove poslove preuzima Arkanov kum Đovani di Stefano. Zaseda, dva počinioaca, revolver velikog kalibra.

Goran Vuković „Majmun” – ubica Ljube Magaša „Zemunca”, šef jednog ogranka beogradskog podzemlja, ubijen je 12. decembra 1994. godine dok je ulazio u svoja kola u centru Beograda. Zaseda, dva počinioaca, automatsko oružje.

Dragan Popović „Dadilja” – ubica Ranka Rubežića (1985.) i poznati gangster. Ubijen 17. jula 1995. usred bela dana, na Topličinom vencu. Devojka koja je bila s njim u društvu, uspela je da pobegne, lakše ranjena. Jedan počinilac, automatsko oružje.

Dragan Radišić – inspektor Odeljenja za krvne i seksualne delikte SUP Beograd. Ubijen 1. februara 1996. u ulazu svoje kuće. Zaseda, jedan počinilac, automat sa prigušivačem.

Miroslav Bižić „Biža” – privatni detektiv i bivši policajac, umešan u slučaj Lakonić („Nana”, 1990), ali i u niz drugih poslova, ubijen je 21. maja 1996. godine ispred „Merkatora” u Novom Beogradu. Zaseda, jedan počinilac, automat sa prigušivačem.

Božidar Stanković „Batica” – sin Žorža Stankovića. Ubijen na Novom Beogradu 23. juna 1996, sa Branislavom Milutinovićem. Zaseda, jedan počinilac, automatsko oružje.

Zoran Stevanović – „major” Srpske dobrovoljačke garde koju je osnovao Željko Ražnatović Arkan, ubijen je 30. avgusta 1996. ispred hotela „Metropol” u Beogradu. Hrvatske vlasti su ga uhapsile na Baniji krajem 1990. zajedno sa Ražnatovićem i još dvojicom kada je u njihovom džipu pronađena veća količina oružja. Zaseda, jedan počinilac, automat sa prigušivačem.

Zoran Dimitrov „Žuća” – viđeni pripadnik voždovačke ekipe, više puta meta atentata. Ubijen 6. oktobra 1996. na Konjarniku. Zaseda, jedan počinilac, automatsko oružje.

Rade Čaldović „Čenta” – poznata ličnost beogradskog podzemlja, ubijen je 14. februara 1997. godine u svojim kolima blizu Kluba književnika u Beogradu. Uz njega je stradala i Maja Pavić, kao „kolateralna šteta”. Zaseda, dva počinioaca, automatsko oružje.

Vlada Kovačević „Tref” – biznismen i bliski prijatelj Marka Miloševića, sina bivšeg jugoslovenskog predsednika Slobodana Miloševića, ubijen je 20. februara 1997. godine ispred beogradskog Centra „Sava”. Zaseda, jedan počinilac, pištolj.

Radovan Stojičić „Badža” – vršilac dužnosti ministra unutrašnjih poslova Srbije, načelnik Resora javne bezbednosti MUP, ubijen je 10. aprila 1997. godine u beogradskom restoranu „Mamma mia”. Upad, jedan počinilac, automat sa prigušivačem.

Vukašin „Vule” Gojak – „major” Srpske dobrovoljačke garde, ubijen je 6. septembra 1997. ispred svoje diskoteke „Ric” u Beogradu, na Košutnjaku. Bio je šef obezbeđenja kockarnice u palati „Beograđanka” kada se u septembru 1992. izgubio svaki trag Isi Leru „Džambi”, vođi dorćolskih prestupnika. Zaseda, snajperska puška.

Zoran Todorović „Kundak” – generalni sekretar Jugoslovenske levice, ubijen je 24. oktobra 1997. godine u Novom Beogradu, ispred sedišta kompanije „Beopetrol”, čiji je bio direktor. U atentatu je ranjen njegov službenik. Zaseda, dva počinioca, pištolj.

Jusuf „Jusa” Bilić – vlasnik više kladionica i fudbalskog kluba „Železnik”, ubijen je 1998. godine dok je izlazio iz jednog beogradskog kafića. Za njega se veruje da je bio blizak Željku Ražnatoviću Arkanu. Zaseda.

Darko Ašanin – beogradski gangster čije je ime vezivano za afere u podzemlju, trgovinu narkoticima i ubistvo Andrije Lakonića u beogradskoj diskoteci „Nana” marta 1990, ubijen je 30. juna 1998. u svom kafiću „Koloseum” na Dedinju. Upad, jedan počinitelj, automatsko oružje.

Ubistva u vreme mandata Radeta Markovića

Dragan Simić – mladi i ambiciozni policijski pukovnik, načelnik Odeljenja unutrašnjih poslova opštine Savski venac, najznačajnije opštine u gradu, ubijen je 8. jula 1999. u ulici Save Kovačevića u Beogradu. Zaseda.

Milorad Vlahović – policijski pukovnik, pomoćnik načelnika kriminalističke službe (UZSK) SUP Beograd, ubijen je 11. marta 1999. godine ispred Sportskog centra Košutnjak. Zaseda, snajperska puška.

Slavko Ćuruvija – vlasnik beogradskog dnevnika „Dnevni telegraf” i nedeljnika „Evropljanin”, ubijen je 11. aprila 1999. ispred svog stana u Svetogorskoj ulici 35, u centru Beograda, za vreme vazdušnih napada NATO-a na Jugoslaviju. Atentatu je prethodio napad na Ćuruviju u državnim medijima. Državna bezbednost ga je pratila celog dana, do pred samo ubistvo. Zaseda, dva ili tri počinioca, pištolj.

Zoran Šijan – bivši šampion Evrope u kik-boksu, vođa tzv. „surčinskog” klana kriminalaca, ubijen je 27. novembra 1999. godine na uglu ulica Nemanjine i Svetozara Markovića u Beogradu. Zaseda.

Željko Ražnatović „Arkan” – biznismen, saradnik SDB, bivši komandant Srpske dobrovoljačke garde i predsednik Stranke srpskog jedinstva, optužen u Hagu za ratne zločine, ubijen je 15. januara 2000. u holu beogradskog hotela „Interkontinental”. Upad, više počinitelja, pištolji; suđenje u toku, ali bez rezultata do sada.

Pavle Bulatović – savezni ministar odbrane, ubijen je 7. februara 2000. u restoranu fudbalskog kluba „Rad”. Tom prilikom lakše su ranjeni direktor YU Garant banke iz Beograda Vuk Obradović i upravnik restorana „Rad” Mirko Knežević. Upad, jedan počinitelj, automatsko oružje.

Radoslav Trlajić, „Bata Trlaja” – jedan od najpoznatijih predstavnika beogradskog podzemlja, pripadnik tzv. „novobeogradskog ganga”, ubijen je 26. februara 2000. ispred ulaza u zgradu broj 142 u ulici Ivana Ribara na Novom Beogradu. Zaseda.

Branislav Lainović „Dugi” – novosadski biznismen i bivši komandant paravojske Srpske garde, ubijen je 21. marta 2000. u Ustaničkoj ulici ispred parkinga kod hotela „Srbija” u Beogradu. Zaseda, jedan počinitelj, pištolj.

Zoran Davidović „Ćanda” – biznismen i tzv. „žestoki momak” sa beogradskih ulica, ubijen je 23. marta 2000. po povratku iz Novog Sada sa sahrane Branislava Lainovića Dugog. Ubijen je na uključanju na autoput Zagreb-Beograd kod fabrike „Grmeč”. Sa njim je poginuo i njegov saputnik Ivan Stojanović. Bili su u automobilu u kome je trebalo da bude Zoran Uskoković „Skole”. Zaseda, dva počinioca, automatsko oružje.

Žika Petrović – generalni direktor JAT-a, ubijen je 25. aprila 2000. ispred svoje kuće u Ulici Jaše Prodanovića broj 20 u Beogradu. Zaseda, jedan počinitelj, pištolj.

Zoran Uskoković „Skole” – beogradski biznismen, čije je ime pominjano u vezi sa ubistvom Željka Ražnatovića Arkana, ubijen je 27. aprila 2000. u vatrenom okršaju u beogradskom naselju Vidikovac. Sa njim je poginuo i njegov telohranitelj, policajac Miloš Stevanović. Jurnjava automobilima, dva počinioca, automatsko oružje.

Analiza

Bez obzira na taktičke sličnosti u načinu izvršenja, motivacije ovih ubistava su – kako se čini – različite. Deo spada u obračune zločinačkih organizacija na koje je policija žmurila, jer je to bilo praktičnije (ili ih je podsticala); deo spada u „ostavinske rasprave”, tj. deobe monopola posle smrti velikih igrača; deo spada u bezobzirne osvete; neki su ubijeni greškom („Ćanda” i Stanković, kada se ciljalo na „Skoleta”). Ali – što je najvažnije – deo ovih ubistava politički je motivisan. To su slučajevi „Belog” Matića, Radojice Nikčevića (njegove poslove nasleđuju „Arkan” i njegov kum Đovani di Stefano), inspektora Radišića, Miroslava Bižića, Zorana Stevanovića, Vlade Kovačevića „Trefa”, gen. Stojičića „Badže”, Zorana

Todorovića, Darka Ašanina, puk. Simića, puk. Vlahovića, Slavka Ćuruvije, Željka Ražnatovića „Arkana”, Pavla Bulatovića i Žike Petrovića. Dakle, za petnaest slučajeva postoji osnovana sumnja da imaju političku pozadinu, s obzirom na značaj, veze, prošlost i službeni položaj žrtava; izvesno je da su raspolagali informacijama od kritične važnosti. Naime, u Srbiji se glava češće gubi zbog informacija, a ne zbog novca ili osvete.

U ovoj analizi izuzimamo tri slučaja: saobraćajnu nesreću na Ibarskoj magistrali 1999. u kojoj su smrtno stradali četvorica funkcionera Srpskog pokreta obnove i ranjen Vuk Drašković; otmicu Ivana Stambolića, 25. avgusta 2000. i smrt (do sada službeno nerasvetljenu) istražnog sudije Nebojše Simeunovića, krajem 2000. Ta tri slučaja atipična su za dotadašnji uobičajeni „rukopis” zločinačkih organizacija – ili organizacije – što ne znači da nisu skandalozni, da ne potiču iz istog izvora i da ne vapiju za rasvetljavanjem. U slučaju Ibarske magistrale, reč je o osnovanoj sumnji za ubistvo sa umišljajem putem ugrožavanja opšte bezbednosti u javnom saobraćaju. Dosadašnje indicije ukazuju na saučesništvo – u najmanju ruku – Savezne uprave carina i određenih organa unutrašnjih poslova MUP Srbije, pa prema tome treba očekivati i određene rezultate istrage koja je u toku.

U slučaju Ivana Stambolića, reč je – za sada – o protivpravnom lišenju slobode, za koje je tek 15. februara 2001. godine. Okružno javno tužilaštvo našlo za shodno da podnese zahtev za sprovođenje istražnih radnji. Slučaj Ivana Stambolića nije prvi: u leto 1993. došlo je do epidemije otmica u Beogradu, kada je bio otet i novinar „Vremena” Dušan Reljić; ali sva oteta lica bila su puštena posle isteka vremenskog perioda od tridesetak sati pa do desetak dana, nakon temeljitih ispitivanja na razne teme. Sve karakteristike tadašnjih otmica (obaveštajna priprema, logistika, telekomunikacije, transport, stručnost ispitivača, lokacije zatočenja i opšta taktika) ukazuju na dobro strukturisanu organizaciju sa definitivnom državnom podrškom, bila ona civilna (DB) ili vojna (što je mnogo manje verovatno). Sama činjenica da Ivan Stambolić i dalje nedostaje – posle šest meseci – ukazuje da bi se njegov slučaj mogao uskoro pribrojati gorenavedenim slučajevima.

Sudija Simeunović nestao je, da bi njegov leš bio pronađen u reci Savi. Sudsko-medicinski nalazi nekonkluzivni su, mada kriminalistička analiza upućuje pre na mogućnost ubistva nego samoubistva.

Ostavimo li po strani ova tri slučaja, uočićemo matricu u nabrojanim slučajevima ubistva. Ta matrica, dakle način izvršenja, „rukopis”, profil žrtava i – najvažnije od svega – činjenica da počinioci nisu otkriveni, ukazuje da organi unutrašnjih poslova MUP Srbije ili nisu bili sposobni (što bi

bilo neverovatno), ili nisu bili voljni (u šta je teško poverovati), ili su imali instrukcije da po tim slučajevima ne postupaju. Ne može se isključiti ni mogućnost upletenosti organa i službi MUP-a Srbije u ta ubistva, s obzirom na nabrojane činjenice. Teško prihvatljivim smatramo tumačenja po kojima su Srbijom i Beogradom harale „strane službe” i tajanstvene „terorističke organizacije” koje ubijaju koga hoće; takva su tumačenja neozbiljna, s obzirom na brojnost, stručnost, ovlašćenja i resurse organa unutrašnjih poslova. Po svemu sudeći, Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije i njegov Resor državne bezbednosti moraće da budu pretreseni i očišćeni iznutra, sopstvenim snagama, tim pre što podaci ukazuju na „srastanje” (ministar Dušan Mihajlović) policije i organizovanog kriminala na mnogim planovima: od pružanja zaštite, pa do „tipovanja” i obaveštajnog rada u korist kriminalaca. Postoji takođe osnovana sumnja da je do još većeg srastanja došlo između državne bezbednosti i određenih političkih stranaka, zbog omogućavanja izvršenja krivičnih dela: od pokušaja promene ustavnog poretka, preko zloupotreba službenog položaja, pljački, korupcije i protipravnih prisvajanja tuđe imovine; o drugim krivičnim delima da i ne govorimo. Najnoviji događaji – ranjavanje vozača načelnika RDB Gorana Petrovića, prepad na vozilo ministra Mihajlovića i dvostruko ubistvo iste noći u ulici Kneza Miloša – ukazuju da se stvari još nisu promenile. Postoji takođe osnovana sumnja da se vredno radi na obezbeđivanju kontinuiteta izvesnih političko-policijsko-finansijskih struktura i veza od stare ka novoj vlasti; nikakvo čudo – reč je o monopolima, „ugrađivanjima” (korupciji) i stečenim pozicijama; sve je to izvor visokih prihoda za umešana lica i sve to je nemoguće bez zaštite i saradnje organa unutrašnjih poslova, pravosuđa i drugih državnih organa. Tako se radilo do sada i bilo je veoma uspešno za aktere tih mahinacija.

Ako se do čišćenja i uvođenja reda u MUP-a Srbije, njegove organe i službe/resore ne dođe sopstvenim snagama i naporima poštenih i nekompromitovanih policajaca u saradnji sa novom vladom, ministrom i novim načelnicima službi, novoj vlasti neće preostati ništa drugo nego da se odluči na radikalne mere – ako misli da opstane i sačuva poverenje birača. Radikalne mere bi u tom slučaju nužno vodile raspuštanju određenih organizacionih jedinica; zameni značaka i službenih legitimacija; i radikalnoj reviziji zaposlenih posle takvih početnih poteza. Nova vlast u Srbiji, demokratski izabrana 23. decembra, ne može i ne sme da preuzme hipoteku zločina Miloševićevog režima; ona mora da te zločine rasvetli do kraja – bez obzira na to koliko visoko odgovornost seže.

(Hronologija: Uroš Komlenović i agencija Beta)

Ubistva posle 5. oktobra

Luka Pejović (24) i još jedno lice, 5. decembra, potera, automatska puška. Za Pejovića će se kasnije ispostaviti da je jedan od ubica Slavka Ćuruvije.

Milutin Šćepanović (31), „Mića Križan” i telohranitelj Gradimir Pakalović (36), iz Obrenovca: 15. februar 2001, oko 22:10, ubijeni u mercedesu 600 u pokretu, Kneza Miloša 70. Automatska puška, praćeni.

Miodrag „Gidra” Stojanović (51), „najjači Srbin”: ubijen 18. februara 2001. usred bela dana, ulazeći u audi 4 kod stadiona JNA. Sačekuša, pištolj.

Milan „Bombona” Đorđević (50), Arkanov kum: ubijen 11. marta 2001. u sačekuši, u autu blizu kuće (još dve žrtve kolateralno). Sačekuša, automatsko oružje.

Luka Mirković (39), „biznismen”: ubijen 24. aprila 2001. u kući, Medaković 3, kroz prozor. Prepad, „Škorpion M-84”.

Milan Rajković, radnik MUP Crne Gore: ubijen na ulici 30. aprila 2001. Sačekuša, pištolj.

Zoran „Prika” Ristović, pripadnik JSO, krajiški Srbin (okolina Korenice), od početka sa JSO; zverski mučen i ubijen juna 2001. Prati ga reputacija hladnokrvnog ubice, lud kao struja. U jednom trenutku bio u obezbeđenju Miloševića, ubio iz pištolja kosilicu za travu koja je podivljala. Hladno oružje, nađen iskasapljen, sa kesom na glavi, pored autoputa, negde u Sremu. Dušan Mihajlović povezoao ga juna 2004. sa ubistvom Ćuruvije.

Branislav „Trojke” Trojanović (48), vlasnik FK „Zvezdara”: ubijen 21. jula 2001. u automobilu ispred kuće, kad je kretao na aerodrom. Sačekuša, pištolj s prigušivačem.

Vladan „Sida” Vidović (29), poznati kriminalac: ubijen 26. jula 2001. u vikendici, selo Guberevac.

Momir „Gavra” Gavrilović, „pukovnik Jović”, radnik RDB sa dugom istorijom u JSO i Krajinama: ubijen 3. avgusta 2001. oko 22:15 u Džona Kenedija, dok je išao kući iz dućana. Sačekuša, 7,65 mm sa prigušivačem. Istoga dana bio u kabinetu Predsednika SRJ Koštunice i vodio razgovore sa Ljiljanom Nedeljković, šefom kabineta i savetnicima Radom Bulatovićem i Gradimirom Nalićem o „kriminalu u Vladi Srbije”.

Slavko „Mija Pijuk” Mijović (50), bliski Arkanov prijatelj: ubijen 18. oktobra 2001. Nema detalja.

Miroslav „Sekula” Sekulić (39), „biznismen”: ubijen 10. novembra 2001. na Obrenovačkom putu. Auto u pokretu, automatska puška.

Veljko „Cerka” Cerović (43) i Ranko „Rustikal” Vasiljević, pripadnici „bosanske ekipe” u Beogradu: ubijeni 23. decembra 2001. u kafiću „Plavi jahač” u Beogradu. Automatska puška, prepad.

Boško Buha, general policije, bivši načelnik SUP Beograd i pomoćnik načelnika Javne bezbednosti MUP Srbije: ubijen 10. jula 2002. kad je oko 02:40 ulazio u vozilo, na Dunavskom keju kod hotela „Jugoslavija”. Sačekuša, automatska puška.

Sredoje „Šljuka” Šljukić (30), zvezdarski gangster: ubijen 27. septembra 2002. oko 23:45 na autoputu u visini Sava Centra. Auto u pokretu, sustignut i presretnut. Automatska puška. S njim stradao i rođak Zoran Šljukić.

VLADIMIR VULETIĆ,
Filozofski fakultet, Beograd

Svet na početku novog milenijuma

Postojeći svetski sistem¹ je u krizi. Svet je uplovio u opasnu zonu različitih rizika i pluta ka raspadu sistema koji je, prošavši kroz različite cikluse, obeležio poslednjih pet vekova ljudske istorije. Izalaz iz sadašnje situacije se ne nazire. Sada se jasno nazire samo krajnja tačka krize – kaos. No, ne treba žuriti sa zaključkom – nije reč o apokaliptičnoj viziji nestanka sveta. Reč je samo o kontinuiranom porastu verovatnoće urušavanja jednog sistema, koji se mnogima još uvek čini kao jedino moguć. Njega će zameniti neki novi sistem (ili sistemi) za koji se ne može pouzdano reći da li će biti bolji, ili lošiji od postojećeg. Naravno, nije isključeno da će i taj novi sistem biti nalik postojećem jer se ponekad dešava da se sve menja i promeni da bi sve ostalo isto.

Period do konačnog raspada postojećeg sistema biće veoma težak, posebno za obične ljude u nerazvijenim zemljama, ali ne samo za njih. Neće biti pošteđeno ni stanovništvo najrazvijenijih zemalja. Osnovna karakteristika ovog perioda biće sve intenzivniji sukobi, sve veći rizici i nemiri kojima će sve teže

1 Izraz svetski sistem ovde se koristi da označi dominantni svetski društveni sistem čija je krajnji cilj akumulacija kapitala koja može biti podržana različitim modalitetima ekonomske i političke organizacije i legitimisana različitim ideologijama. Ovaj izraz sugerise još jednu bitnu stvar za razumevanje teksta koji sledi, reč je o tome da se svetska zbivanja ne sagledavaju iz državocentrične perspektive koja međunarodne odnose doživljava kao odnose između država kao manje-više potuno nezavisnih celina. Države se ovde posmatraju kao elementi jednog pretežnijeg sistema u kome su one važan ali ipak samo jedan od konstitutivnih elemenata koji ima svoju istorijski promenljivu ali nikada apsolutnu već samo ograničenu i relativnu autonomiju. To pre svega važi za manje značajne države sa periferije i poluperiferije, ali se odnosi i na najznačajnije države iz centra svetskog sistema. Ovaj sistem je počeo da se stvara još polovinom 15. veka i mnogi principi koji su tada uspostavljeni u manje ili više modifikovanom obliku važe još i danas.

biti pronaći stvarne uzroke². Taj period je već počeo. Trajaće prema nekim procenama do polovine ovoga veka³ i predstavljace najopštiji okvir u kome treba sagledati međunarodni položaj i perspektive svake zemlje, pa i Srbije.

Ma koliko dramatično izražena prethodna zapažanja ne predstavljaju proročanstvo, već pokušaj racionalnog uvida u savremenu stvarnost i sagledavanje posledica aktuelnih ekonomskih, političkih i kulturnih tokova. Upravo rasprava o tim pitanjima čini sadržaj prvog dela ovoga teksta čiji je cilj da se pruži realna, mada neminovno ideološki blago obojena, slika savremenog sveta. U drugom delu učinjen je pokušaj da se u datom kontekstu sagledaju pozicija i izazovi koji stoje pred Srbijom. Pored toga, sugerišu se ključne natuknice za osmišljavanje strategije koja bi mogla pomoći da se kroz ovaj turbulentni period Srbija provuče sa što manje negativnih posledica, uz punu svest o tome da idealnih rešenja nema.

Karakter postojećeg sistema i razlozi njegove krize

Najopštije govoreći, osnovni razlog posrnuća i budućeg raspada postojećeg sistema nalazi se u činjenici da on više ne može da obezbedi potreban legitimitet. „*Legitimitet je rezultat dugoročnog porcesa koji obuhvata centralnu komponentu ubeđivanja posebne vrste: ubeđivanje onih koji u kratkoročnom periodu stoje loše, da će im, u nekom dugoročnom periodu, biti bolje, čak mnogo bolje, i to baš zbog strukture sistema, te da zbog toga treba da podrže kontinuirano funkcionisanje sistema i njegov proces odlučivanja*” (Wallerstain).

Podržavanje kontinuiranog funkcionisanja postojećeg sistema značilo bi da većina običnih ljudi veruje da će sistem, koji se zasniva na nepravidnoj akumulaciji kapitala putem pretvaranja svega – materijalnog i nematerijalnog – u robu⁴ biti u stanju da im obezbedi bolje životne uslove, odnosno viši kvalitet života. Sve veći broj običnih ljudi – a reč je o veoma

2 Za građane Srbije taj period neće biti posebno traumatičan jer se neće događati ništa spektakularno novo niti drugačije u odnosu na ono što su već iskusili u poslednjih dvadesetak godina.

3 Ovde se misli na procenu Imanuela Volerstina čije su ideje u znatnoj meri korišćene u ovome tekstu. Tekst je uostalom i nastao kao sublimacija i kompilacija ideja izraženih u delima različitih autora (pre svih Volerstina, Beka, Gidensa, Kastelsa, Polanjića, Sorosa, Sklera, Hantingtona, Lendisa ... dakle autora veoma različitih teorijskih i ideoloških pozicija) i sopstvenih istraživanja nastalih u toku izrade doktorske teze o aktuelnim debatama o globalizaciji. S obzirom na prigodu, mnoge ideje su izražene u pojednostavljenom i skraćenom obliku kako bi stale u predviđeni prostorni okvir.

4 Roba se empirijski definiše kao predmet proizveden za prodaju na tržištu.

heterogenoj kategoriji koja dolazi sa svih kontinenata, iz različitih kultura i iz različitih socijalnih slojeva – više ne veruje u takve projekcije⁵, a istovremeno sve je manje relativno celovitih, logički konzistentnih, odnosno racionalnih misaonih projekcija (ideologija) koje takvu viziju i verovanje podržavaju i zagovaraju. U tome se slažu autori najrazličitijih orijentacija. Vizija modernizacije svoj poslednji izraz imala je krajem osamdesetih godina prošlog veka u delu Frensis Fukujame (Fukujama). Ostali autori čiji je cilj bio da pruže sveobuhvatnu viziju sveta više su se iscrpljivali u naporu da dovedu u pitanje pretpostavke i zaključke teorije zavisnosti, nego što su predstavljali radikalno novi pogled na razvoj globalnog sistema (videti na, primer, Harison i Hantington, 2004). Teoretičari globalizacije bez obzira na izuzetno velike razlike koje ih dele, izgleda da su sve više složni u zaključku da je budućnost neizvesna i neprozirna. Perspektive razvoja takođe su neizvesne, a poljuljana je i perspektiva o uzrocima dosadašnjeg napretka, odnosno zaostajanja. Mnogo hvaljena i citirana studija Dejvida Lendisa o bogatstvu i siromaštvu nacija samo potvrđuje ovu konstataciju.⁶

Liberalizam u različitim varijantama bio je poslednja velika ideologija koja je tokom prethodnih stopedeset godina više-manje uspešno legitimisala postojeći poredak društvenih odnosa⁷. Kraha liberalizma koji se ogleda kroz njegovo napuštanje u SAD kao ključnom centru svetskog sistema i

-
- 5 Empirijska potvrda ovog zaključka može se naći u sve manjem poverenju običnog sveta u državu i politički sistem koje se manifestuje, između ostalog, kroz sve manju zainteresovanost građana za učesće u političkom životu. U tom smislu posebno su indikativne solidno zasnovane ankete javnog mnjenja. Krizi države i državnog sistema biće posvećen poseban odeljak u nastavku teksta. Takođe, porast relativnog siromaštva i sve viši stepen socijalnog isključivanja koji su zahvatili i najrazvijenije zemlje predstavljaju indirektnu empirijsku potvrdu ovog stava.
 - 6 Osvrćući se na pomenuto delo Ričard Šveder konstatuje: „Pokušajte da načinite spisak svih potencijalnih kauzalnih uslova za stvaranje bogatstva koje spomenuo Dejvid Lenz u svojoj monumentalnoj ekonomskoj istoriji sveta. Potom, postavite sebi sledeće pitanje: Da li je ma koji od ovih razloga dovoljan za stvaranje privrednog rasta? Odgovor je negativan. Da li je bilo koji od njih čak i potreban?” i dodaje „Kako onda da shvatimo velike promene koje se događaju na planu „svetskog poretka”? (Šveder u Harison i Hantington, 2004: 276-7).
 - 7 Sistematsko razaranje socijalističke ideologije, što se tumači kao velika ideološka pobjeda liberalizma, mada zvuči paradoksalno, samo je doprinelo podrivanju legitimiteta postojećeg svetskog kapitalističkog sistema jer je na taj način dezavuisana jedna ideološka alternativa koja je takođe služila legitimaciji tog sistema. Drugim rečima, demonizacijom socijalizma potkopano je uverenje mnogih da im postojeći društveno ekonomski poredak u socijalističkoj državnoj formi može izmeniti, ili bar značajnije popraviti deprivilegovani individualni i grupni položaj.

kroz sve izraženiju dominaciju ideologije koja se pogrešno naziva neoliberalizam, a zapravo je reč o neokonzervativizmu, svedoči o premeštanju težišta sa legitimacije sistema na njegovu odbranu fizičkom silom⁸.

Neokonzervativni odgovor na krizu sistema

Neokonzervativizam na unutrašnjem političkom planu predstavlja mešavinu klasičnog socijalnog konzervativizma (koji zagovara centralnu društveno-moralnu i integrativnu ulogu crkve, patrijarhalnog domaćinstva, lokalne zajednice i uglednih ličnosti), socijalnog darvinizma (manifestovanom u protivljenju ideji o socijalnom staranju nad ugroženim kategorijama stanovništva) i više retoričkog nego stvarnog ekonomskog liberalizma manifestovanog kroz navodno zalaganje za nemešanje države u ekonomska pitanja⁹.

Na međunarodnom političkom planu neokonzervativizam se ispoljava u shvatanju da su „*međunarodni odnosi – odnosi sile, a ne prava; da sila ima prednost nad pravom koje samo daje legitimitet onome što ima prednost*” (Soros).

S obzirom na krizu u kojoj se svetski sistem našao nije neobično da je neokonzervativizam svoje najjače uporište našao u Sjedinjenim Američkim Državama koje su kao centar tog sistema u poslednjih pola veka najodgovornije za njegovu odbranu. Svest o potrebi za odbranom sistema, koja implicitno govori o njegovoj krizi¹⁰, očituje se u dokumentu *Projekat za Novi američki*

8 Istorijski posmatrano obično su autoritarni sistemi bili povezani sa konzervativnom ideologijom kojoj nije strano shvatanje da je „batina iz raja izašla”. Mada je fizička prisila sastavni deo odbrane svakog poretka, liberalizam je uglavnom bio povezan sa demokratskim političkim sistemima koji su se u većoj meri oslanjali na „lukavstvo uma”, odnosno ideološku manipulaciju.

9 Izgleda da je upravo ovo retoričko zalaganje za tržišne principe bilo presudno za zabunu nastalu oko naziva „neoliberalizam”. U praksi, ako ne uvek u teoriji, tržišnu ortodoksiju u privrednom životu su napustili i najokoreliji liberali. Neokonzervativci, međutim, insistiraju na „tržišnim” principima u društvenom životu uopšte, što se može smatrati izrazom „tržišnog fundamentalizma”. Ideja da jači pobeđuju i da samo konkurentniji imaju pravo na opstanak više je izraz socijalnog darvinizma nego tržišnih principa. Kada je o ekonomiji reč, sprega između privrednih aktera i države smatra se ne samo normalnom već i poželjnom, a uspeh u „tržišnoj” utakmici neretko je proporcionalan čvrstini te sprege.

10 O ozbiljnosti krize svedoči činjenica da je sistem do sada mogao da održava ravnotežu time što su konzervativni politički režimi sporadično uspostavljeni u perifernim i poluperifernim zonama svetskog sistema, naravno uvek uz otvorenu ili prikrivenu potporu i blagoslov iz centra. Sada, međutim, to više nije dovoljno, kriza koja potresa svetski sistem zahteva odlučno i direktno uključivanje država iz samog centra u održavanje ravnoteže, bez obzira na sve rizike koje takva uloga nosi. Tu pre svega mislimo na ograničavanje unutrašnjih sloboda i sukobe sa ostalim državama centra, što dodatno može potkopati legitimitet i poljuljati ravnotežu sistema.

vek koji je grupa uticajnih republikanskih ličnosti sročila sredinom 1997. godine. U tom dokumentu između ostalog stoji: „Pošto je tokom Hladnog rata predvodila Zapad na putu do pobjede, Amerika se našla pred prilikom i pred izazovom. ... Sečenja u spoljnopolitičkim poslovima i rashodima za odbranu, nepažnja koju pokazujemo prema instrumentima za vođenje države i nekonzistentno liderstvo dovode do toga da postaje sve teže očuvati američki uticaj u svetu. ... Izgleda da smo zaboravili ključne elemente uspeha Reganove administracije: vojnu silu koja je jaka i spremna da se suoči sa trenutnim i budućim izazovima; spoljna politika koja van zemlje nepomirljivo i s jasnim ciljem promoviše američke principe; nacionalno vođstvo koje prihvata globalne odgovornosti koje SAD imaju. Naravno, SAD moraju biti oprezne u pogledu načina na koji koriste svoju moć. Ali ne postoji način na koji možemo bezbedno izbeći odgovornosti globalnog vođstva ili troškove koji su povezani sa obavljanjem ove uloge. Amerika ima vitalnu ulogu za očuvanje mira i bezbednosti u Evropi, Aziji i na Bliskom istoku. Ako se odrekemo svojih odgovornosti, mi ćemo dovesti u pitanje sopstvene fundamentalne interese. .. Mi imamo nameru da Amerikance podsetimo na ove lekcije da ih navedemo da izvuku pouke za sadašnjost. Navodimo četiri pouke:

- Potrebno je da uvećamo troškove za odbranu ako želimo da izvršavamo svoje globalne odgovornosti danas i da, zarad budućnosti, modernizujemo svoje oružane snage;
- Potrebno je da ojačamo svoje veze sa demokratskim saveznicima i da bacimo rukavicu izazova režimima koji se neprijateljski odnose prema našim interesima i vrednostima;
- Potrebno je da van zemlje i dalje promovišemo pitanje političke i ekonomske slobode;
- Potrebno je da prihvatimo odgovornost za jedinstvenu ulogu koju Amerika ima u očuvanju i širenju međunarodnog poretka koji uvažava naše interese, naš napredak i naše principe.» (navedeno prema Sorosu, *Mehur američke nadmoći*)

Globalna politička zbivanja

Bez obzira na emotivni i ideološki odnos prema neokonzervativnoj američkoj spoljnoj politici¹¹ koja je na delu od početka ovoga veka, na

¹¹ Gotovo da nema potrebe reći da autor teksta ne simpatiše ovakav program. Za potrebe ovoga teksta kome je cilj da razume, a ne da kritikuje američku spoljnu politiku to, međutim, nije od presudne važnosti.

osnovu predočenih ciljeva, koji postaju jasniji kada se očiste od liberalno-demokratske retorike,¹² moguće je razumeti i predvideti američku spoljnu politiku.

- Ad 1. Sjedinjene Američke Države vode i vodiće aktivnu i agresivnu spoljnu politiku prema svima koji se budu suprotstavljali američkoj viziji globalnih svetskih odnosa, odnosno koji budu protagonisti narušavanja krhke ravnoteže poljuljanog svetskog sistema.
- Ad 2. U disciplinovanju sveta i održavanju svetskog poretka više će se oslanjati na „štap”, a manje na „šargarepu”. Razlog tome je pre svega nemogućnost da se istovremeno obezbedi dovoljno finansijskih sredstava za programe pomoći (šargarepu) i programe za jačanje oružanih snaga (štap).
- Ad 3. Nezavisno od liberalne retorike u vezi sa promocijom političkih i ekonomskih sloboda, SAD će aktivno učestvovati u svim regionalnim krizama podržavajući ona rešenja i one aktere koja će uz najmanje troškova po SAD obezbediti regionalnu stabilnost uz odlučujući uticaj SAD u regionu.
- Ad 4. SAD će birati saveznike prvenstveno prema proceni interesa, a tek potom prema vrednosno-ideološkoj bliskosti i to samo ukoliko se ona bude uklapala u njihovu interesnu projekciju.

Globalne političke aktivnosti Amerike, koje su dominantno obeležile ukupna politička zbivanja u svetu u poslednje četiri godine, a posebno nakon događaja od 11. septembra, svedoče o ispravnosti navedenih zaključaka. Ovde ćemo navesti samo najznačajnije primere.

Ad 1. Ako se za napad na Avganistan može reći da je bio svrsishodna akcija u cilju obaranja režima koji je nedvosmisleno pomagao i pružao logističku podršku i utočište odgovornima za napad od 11. septembra, onda se to ne može reći za napad na Irak. Napad na Irak je predstavljao, pre svega, manifestaciju američke odlučnosti da stane na put onim akterima na globalnoj političkoj sceni koji su koristili slabost svetskog sistema i u njegovim pu-

12. Jedino što u toj retorici nije retoričko jeste činjenica da SAD zaista imaju najveću odgovornost za budućnost sveta. Naravno, kada se kaže svet misli se na postojeći svetski sistem u kome SAD imaju privilegovanu poziciju. Emotivni antiamerikanizam nije u stanju da shvati da se pozicija SAD ne može razumeti van konteksta postojećeg svetskog sistema. Mnogi lokalni mrzitelji Amerike iz svoje parohijalne učaurenosti ne vide da upravo sadašnje aktivnosti SAD u potpunosti odgovaraju njihovim sopstvenim političkim interesima i vrednosno-ideološkim pozicijama.

kotinama pronalazili prostor za širenje sopstvene moći i uticaja kako bi na regionalnom nivou sprovedili politiku koja je u suprotnosti sa principima svetskog sistema. BAAS partija i njen lider Sadam Husein predstavljali su neugodan primer režima koji nije adekvatno integrisan u svetski ekonomski i politički poredak i koji je predstavljao potencijalnu zaraznu klicu koja bi, da nije bila uništena, mogla ohrabriti slične režime u drugim delovima sveta na opiranje pravilima koja se diktiraju iz centra sistema.¹³ Indikativno je da je pre, tokom i nakon invazije na Irak iz Amerike sa najviših državnih pozicija sasvim nediplomatski otvoreno licitirano ko bi mogao biti sledeća meta napada. Na listi su se našle upravo one zemlje koje pokušavaju da vode samostalnu regionalnu politiku, odnosno politiku nesinhronizovanu sa SAD kao centrom svetskog sistema, poput Severne Koreje, Irana, Rusije i Kine.¹⁴

Imajući u vidu iračko iskustvo i suštinske razloge napada na tu zemlju, neće predstavljati iznenađenje ukoliko neka od navedenih, ili nenađenih zemalja u doglednom periodu takođe bude meta napada SAD. To će, pre svega, zavisiti od stepena pokoravanja tih zemalja logici svetskog sistema, odnosno nalozima koja budu dolazila iz centra, i osposobljenosti SAD da se bez većeg rizika upuste u novu vojnu avanturu¹⁵. U tom smislu, izvesno je da će opiranja svetskom sistemu biti sve više jer će mnoge zemlje želeći da svoje partikularne nacionalne interese pretpostave interesima svetskog sistema. S druge strane, izvesno je da će SAD dodatno osnažiti svoju vojnu moć posebno u domenu nuklearnog naoruzanja koje može biti upotrebljeno sa ograničenim intenzitetom i posledicama.

Ad 2. Mada je još uvek globalna ekonomska velesila SAD u relativnom smislu sve više posustaje u odnosu na partnere, ali i takmace poput Japana i EU¹⁶. Ne bi bilo prvi put u istoriji da se središte svetskog sistema

13 Činjenica da je Irak u središtu regiona bogatog naftom, da je Huseinov režim bio autoritaran objašnjava razloge zbog kojih je upravo Irak bio odabran kao prva i ogledna meta napada, ali ne i suštinske razloge za napad.

14 Kondoliza Rajs, novi američki državni sekretar upravo je ovih dana objavila novu listu „neprijatelja”. Na njoj su Iran, S. Koreja, Zimbabve, Belorusija. Indikativno je da nema Rusije i Kine, ali je takođe indikativno da su tu dve zemlje – S. Koreja i Belorusija koje su u direktnoj zoni uticaja ove dve regionalne sile.

15 Položaj koji sadašnja administracija želi da obezbedi za SAD u svetu, uporediv je sa položajem koji je SSSR imao u istočnom bloku. U izvesnom smislu demokratska administracija imala je sličan cilj ali ga je pokušavala ostvariti drugačijim sredstvima.

16 Mada se sve više govori o ekonomskom jačanju Kine i Indije, koje bi u dogledno vreme od njih mogle napraviti globalne ekonomske lidere, borba za prvenstvo u postojećem sistemu još uvek se vodi pre svega između SAD, EU i Japana.

pomeri iz jednog regiona ili jedne zemlje u drugi region ili zemlju.¹⁷ Međutim, svako pomeranje centra svetskog sistema bilo je povezano sa velikim svetskim lomovima i sukobima.¹⁸ Za očekivati je stoga da će se SAD u ekonomskom smislu i dalje sve više približavati i tražiti partnerstvo sa Japanom, a po mogućstvu i sa Kinom, dok bi se, bez obzira na civilizacijsku bliskost, mogla očekivati sve veća ekonomska, a u izvesnom smislu i politička konfrontacija sa Evropom (Ad 4.) Naravno, ovo samo pod pretpostavkom da EU pokaže izraženiju težnju da svoju još uvek poluperifernu i podređenu poziciju u odnosu na SAD zameni ambicioznijim planovima, a Kina i Japan budu zainteresovani za saradnju sa SAD pod uslovima koje ove budu definisale. Teško je očekivati da će se ovi procesi očiglednije manifestovati u neposrednoj budućnosti, ali će regioni koji se nalaze pod zonom uticaja i širenja EU, među koje spada jugoistočna Evropa i Bliski istok, osetiti napetosti koje proizilaze iz ovog trenda. U izvesnom smislu te napetosti su već bile prisutne u vezi sa pitanjem potpisivanja bilateralnih sporazuma sa SAD o neizručivanju američkih vojnika međunarodnom sudu za ratne zločine i po pitanju slanja vojnih trupa u Irak. Poseban problem i nelagodnost za zemlje iz ovih regiona predstavlja činjenica da je pozicija SAD u svetskoj politici još uvek dominantna u odnosu na evropsku, ali istovremeno, zbog ranije pomenutih razloga, zahtevi SAD su sve ređe podržani obećanjima (šargarepom), a sve češće pretnjama (bilo štapićem ili oduzimanjem ono malo šargarepe što je preostalo). Sve u svemu, za očekivati je da će sve učestalije i sa različitim – nekada stvarnim a nekada fingiranim – povodima zemlje ovih regiona biti stavljane u poziciju „Buridanovog magarca”.¹⁹

Ad 3. U tom kontekstu, Kosmetko pitanje može predstavljati za nas posebno aktuelan primer američkog odnosa prema regionalnim krizama, koji, istina, ne daje mnogo prostora za optimizam Srbima. Prednost koju u ovom sporu imaju Albanci pre svega je posledica procene SAD kao globalnog lidera da je za održanje stabilnosti jevtinije rešenje da Kosovo bude nezavisno. Sve druge varijante zahtevaju prisustvo multinacionalnih

17 Za sadašnji svetski ekonomski sistem moglo bi se reći da je u izvesnom smislu policentričan, ali i pored toga jasno je da su SAD još uvek srce tog sistema.

18 Pomeranje centra iz Španije ka severozapadnoj Evropi nastupilo je tek nakon tridesetogodišnjeg rata, Britanija je postala centar tek nakon perioda sukoba 1805-1815, a SAD su postale stožer svetskog sistema tek nakon sukoba 1914-1945. godine.

19 Nije isključeno da će i Kosmetko pitanje u izvesnoj meri biti iskorišćeno u tom smislu, što će predstavljati nelagodnost kako za Srbe tako i za Albance.

snaga, što ukoliko su one pod dominantnim uticajem SAD predstavlja finansijski izdatak za tu supersilu, a ukoliko to nije slučaj može predstavljati problem sam po sebi.²⁰ Iz istog razloga SAD su se protivile i još uvek se protive višegodišnjem raspoređivanju mirovnih snaga u Afganistanu i zagovaraju što skorije uspostavljanje nacionalne vojne i policijske uprave.

Ad 4. Već je rečeno da uprkos civilizacijskim vezama sa Evropom, SAD nisu oklevale da zaoštre odnose sa evropskim saveznicima po pitanju rata u Iraku. Izvesno je da ove veze neće ni u budućnosti predstavljati prepreku zaoštavanju međusobnih odnosa ukoliko se za to ukaže prilika, odnosno ukoliko to budu nalagali američki interesi, odnosno američko shvatanje globalne dobrobiti. Naprotiv, s obzirom da će neokonzervativni kurs američke politike izazvati i političke potrese i rascepe u samoj Americi može se očekivati sve izraženije insistiranje na američkom nacionalizmu kao kohezivnom sredstvu. U tom smislu, jačanje nacionalne samosvesti još snažnije može biti poduprto insistiranjem na američkoj posebnosti i samobitnosti koja je izuzetna i nezavisna od svega, a posebno od evropskih korena.

Razlozi za uspostavljanje ovakvog američkog kursa razumljivi su s obzirom na ulogu centra koju Amerika ima u ugroženom svetskom sistemu. Preovladalo je shvatanje da ukoliko se ništa ne učini postoje realni i vremenski sagledivi izgledi urušavanja svetskog poretka, a samim tim i centralne uloge koju u njemu ima Amerika. No, sasvim je drugo pitanje da li ovaj, ili bilo koji drugi politički kurs, može sprečiti, ili će, naprotiv, samo ubrzati raspad čitavog sistema. To pitanje čini okosnicu unutarameričkih političkih debata. Kritičari, reklo bi se s pravom, ukazuju na nenameravane posledice ovakve američke politike. No, s druge strane, američki i uopšte „zapadnjački” misaoni kod sugeriše aktivizam. Problem je, međutim, u tome što aktivna politika koja – kako se to obično kaže – ide u susret događajima ima mnogo više opravdanja i izgleda kada je usmerena ka rušenju sistema, ili uspostavljanja novih sistema, a mnogo je manje uspešna u odbrani postojećeg poretka. U odbrani postojećih odnosa reaktivne politike su se istorijski posmatrano pokazale mnogo uspešnijim. Na intuitivnom nivou takva svest je prisutna i kod američkih neokonzervativaca koji svoj politički projekat, istina pogrešno, definišu kao borbu za uspostavljanje „novog svetskog poretka”. Takozvano zalaganje za novi svetski

20 Nesposobnost EU koja se često ističe u prilog teze da se Kosovo ne može prepustiti u njenu nadležnost jeste delom posledica složenog mehanizma odlučivanja u EU, ali i njenog većeg osećaja za stavove Rusije kao potencijalnog značajnog partnera. Istina, to partnerstvo je bilo mnogo verovatnije u doba Jeljcina.

poredak, međutim, nije ništa drugo do grčevita odbrana starog svetskog poretka. U tom smislu percepcija američkih neokonzervativaca o sopstvenoj ulozi ne odgovara realnosti, pa samim tim teško može poslužiti kao pouzdan teorijski oslonac za političke akcije.

Centralna uloga i slabost države

Još uvek postojeći svetski poredak počiva na četiri stuba. Drugim rečima, na četiri konstitutivna elementa i njihovi relativno uravnoteženi međusobni odnosi čine strukturu aktuelnog svetskog sistema. To su *ekonomija, nacionalna država, vojni poredak i međunarodna podela rada*. Promena u bilo kom od tih elemenata dovodi do neravnoteže u sistemu, a ponovno uravnoteživanje zahteva adekvatne promene u ostalim elementima.

Promene do kojih je u poslednjim decenijama došlo u kapitalističkoj organizaciji proizvodnje pod uticajem tehnoloških inovacija i unutrašnje razvojne logike dovele su čitav sistem u stanje neravnoteže. Međunarodna podela rada, odnosno podela na centar, periferiju i poluperiferiju dovedena je u pitanje, tačnije došlo je do promene položaja, ili bar izraženijih težnji pojedinih zemalja za promenom položaja u toj hijerarhiji. U vojnom pogledu mnoge zemlje stekle su realnu mogućnost da zagospodare sistemima za nuklearno vojevanje, i što je još važnije, mnogi izolovani pokreti i grupe stekli su sposobnost da nanesu ozbiljne štete postojećem poretku. No, najdalekosežnije promene dogodile su se u sistemu nacionalnih država.

Nacionalna država postala je realna prepreka za funkcionisanje globalnog ekonomskog sistema. Kapitalizam, zasnovan na globalizaciji ekonomskih delatnosti i organizacijskoj fleksibilnosti, potkopava državni suverenitet. No, s druge strane, temeljni princip akumulacije kapitala zahteva dalju monopolizaciju položaja ključnih ekonomskih aktera (transnacionalnih korporacija). Takav monopolski položaj, kojim se obezbeđuje adekvatna akumulacija kapitala, mogu obezbediti samo jake države. Dvostruke poruke koje kapitalizam (ekonomija) šalje državi (politici), zahtevajući istovremeno njeno slabljenje i jačanje, što se između ostalog manifestuje i kroz zahteve za smanjivanje poreza uz istovremeni zahtev za adekvatnu zaštitu kapitala i obezbeđivanje optimalne infrastrukture trenutno se privremeno rešava fiskalnom krizom države, odnosno povećanjem državnog deficita.²¹ Ovakav protivurečan odnos ne može večno trajati, a da pri tom

21 Državni suficit SAD u 2000. godini iznosio je 236 milijardi dolara, a u 2004. deficit je premašio 500 milijardi dolara.

bitno ne ugrozi same temelje države. Zapravo, na periferiji i poluperiferiji svetskog sistema države su već znatno potkopane, a taj proces je zahvatio, istina u različitoj meri, i države centra. To je još jedan razlog zbog koga se američka država tako grčevito trudi da osnaži svoju poziciju i u tom pogledu ima podršku centara ekonomske moći i značajnih delova globalne ekonomske elite.

Nisu samo protivrečni zahtevi kapitala u osnovi slabljenja države. Mnogo ozbiljniji, mada s prethodnim povezani, izazovi dolaze i sa drugih strana. Sve veća kriminalizacija društava direktno potkopava državne temelje, ali je indirektni uticaj kriminalizacije u tom pogledu još pogubniji jer slabi uverenje običnih ljudi da ih država može zaštititi od nesigurnosti. To za posledicu ima, s jedne strane sve veći stepen samoorganizovanja građana koji sam po sebi potkopava temelje pravnog poretka, a sa druge strane sve neumerenije policijske akcije koje ponekad prete da izbrišu liniju koja razdvaja kriminalne i policijske aktivnosti što samo po sebi dodatno potkopava legitimitet države.²²

Strukturalno posmatrano, navedeni trend je posledica globalnog širenja tržišta, uz istovremeno isključivanje sve većih delova stanovništva i teritorija koji nisu od interesa za dinamiku globalnog kapitalizma. Njihova povezanost sa svetskom ekonomijom postaje izopačena tako da organizovani kriminal lako koristi njihovu tešku situaciju za razvijanje globalne mafijaške ekonomije koja se ogleda u zadovoljavanju zabranjenih želja i isporučivanju nezakonite robe za kojom postoji potražnja u bogatijim društvima.

Još snažniji izazov sistemu država predstavljaju krvavi nacionalni konflikti koji neretko završavaju rušenjem državnih struktura. Porast etničkih sukoba je glavni indikator državne delegitimizacije. Raspad SFRJ, koji još uvek nije završen, samo je jedan, nama najbliži i najbolniji primer. Međutim, daleko od toga da je jedini. Sukobi na etničkoj osnovi koji sve češće potresaju najrazvijenije zemlje svedoče da etničko raslojavanje ima svoj sistemski izvor. „*Vrsta etničkog razdora koju smo imali prilike da gledamo*

22 Debate oko akcije „Sablja” koja je u Srbiji sprovedena nakon ubistva premijera, treba sagledati i u ovom strukturalnom kontekstu. Sve češći bizarni primeri prekomerne upotrebe sile u SAD u kojima su za sada uglavnom žrtve afro-amerikanci, bili su povod da se Majkl Mur u svojim sve popularnijim priložima osvrne na njih. On navodi više od pet primera u toku poslednje godine u kojoj su policajci ubili afro-amerikance zato što im se učinilo da umesto novčanika ili mobilnog telefona u ruci drže pištolj.

tokom poslednje dve decenije uopšte nije uporediva sa talasom nacionalizma u svetskom sistemu koji je bio poznat na početku 19. veka, pa sve do sredine 20. veka. Ti nacionalizmi bili su u najvećoj meri državno orijentisani, teritorijalno i etnički samo po tonu jer su imali potrebu da se razlikuju od imperijalističkih vrhovnih gospodara. Ali, iznad svega, bili su sekularni, optimistički i samosvesno modernistički po orijentaciji. Takvi nacionalizmi pozivali su se na tradicije Francuske i Ruske revolucije. Moderni zagovornici etničkog pročišćenja deluju upravo suprotno tim tradicijama. Nisu optimisti, već očajnici. Ne gledaju napred, u slavnu sutrašnjicu, već gledaju natrag u slavnu prošlost koja možda nikada neće moći da se vrati. Zbog toga ti konflikti ne samo što su krvavi nego ih je i nemoguće prekinuti. ... Sasvim je jasno da smo svedoci pojave ove vrste očajničkih razdora u bogatijim nacijama, koje tvrde da su civilizovane. Dokaz za to je očigledni slom posredničkih struktura i zakonodavstva, pojava otvorenog rasizma koncentrisanog oko tvrdnje da je došlo do invazije varvara koji se zovu doseljenici, koji sa sobom donose kriminal i degeneraciju” (Wallerstein).

Taj duboki i temeljni raspad u svim društvima vodi pojavi, s jedne strane, samosvesne globalne elite, a, s druge strane, omasovljenju nesigurnih lokalizovanih društvenih grupa koje žive u stalnoj i rastućoj neizvesnosti. Njihov položaj određen je nedostatkom ekonomske, kulturne i političke moći, a njihova reakcija na sopstveni položaj je otpor koji se manifestuje kroz zbijanje iza zaklona tradicionalnih vrednosti – nacionalizma, verskog fanatizma i patrijarhalizma. Drugim rečima, ove grupe predstavljaju sve masovniju bazu za neokonzervativne političke projekte i to ne samo na periferiji već i u samom srcu svetskog sistema.

Praktične implikacije opisanog toka za zemlje periferije (među koje spada i Srbija) biće manifestovane u sve većem političkom pritisku centra (takozvane međunarodne zajednice) na njih da rešavaju etničke, ali i probleme kriminala i korupcije koji ugrožavaju funkcionisanje kapitalističkog sistema. Istovremeno sve više će izostajati praktična, materijalna i logistička podrška za rešavanje tih problema, dok će problemi postajati sve veći – između ostalog i usled nemogućnosti da budu rešeni u centralnim zonama. Drugim rečima, centar će pokušavati da svoju poziciju olakša prebacivanjem problema na periferiju koja ima još manje moći da se sa njima uspešno nosi. To će biti dodatni izvor političkih napetosti između centra i periferije koji će se rešavati tako što će u određenim trenucima centar vojno intervenisati u perifernim zonama u kojima eskaliraju navedeni problemi. Vojne intervencije biće lako opravdati s obzirom da će biti uperene protiv populističkih, autoritarnih političkih snaga čije će jačanje biti toleri-

sano sve dok se ne suprotstave logici sistema²³. Ne treba posebno naglašavati da će to biti dodatni impuls haosu u čitavom sistemu.

Drugi metod kojim će se navedene napetosti ublažavati biće čvršće, pre svega, političko vezivanje zemalja periferije za centralne oblasti²⁴. U tom smislu treba očekivati daljne integrativne procese poput proširivanja Evropske unije i nastanka ili proširivanja drugih geopolitičkih celina. Nedavno pristupanje Kine ASEAN predstavlja primer takvih integracija. Treba, međutim, biti svestan činjenice da će ta povezivanja biti u sve većoj meri asimetrična. Drugim rečima, prava i obaveze novoprimitljenih članica neće biti u potpunosti izbalansirane.

Isti princip će važiti i za UN, koje će se sve više transformisati u pravcu asimetrične zajednice država. Princip suverenosti malih država biće potiskivan, a sve više će biti osnaživano pravo najmoćnijih država iz centra svetskog sistema da donose ključne odluke. Globalne političke i ekonomske organizacije i institucije u kojima je to pravo već sada legitimisano takođe će dobijati sve veća ovlašćena i biti usmeravane u pravcu fleksibilnog delovanja.

U izvesnom smislu, u narednom kratkoročnom periodu od nekoliko decenija u kome se može očekivati rast globalne ekonomije, ovakav poredak

23 Ovaj scenario je već više puta viđen, otuda ne čudi da je Amerika najčešće u sukobu sa dojučerašnjim saveznicima koji su se, vođeni sopstvenom logikom i interesima, otrgli kontroli i prestali da igraju konstruktivnu ulogu u održavanju stabilnosti svetskog poretka. Sa visokim stepenom verovatnoće moglo bi se tvrditi da će u dohodnoj budućnosti do sukoba doći i sa sadašnjim političkim saveznicima na Kosovu ukoliko ne bude integrisan u EU. Generalno posmatano, mnogi problemi perifernih zemalja proizilaze iz pogrešnog, tačnije naivnog, državocentričnog tumačenja međunarodnih odnosa. Često se veruje da ravnopravnost podrazumeva ista prava i obaveze za sve države. Posmatrano iz perspektive svetskog sistema jasno je da postoje razlike u pravima, obavezama, odgovornostima – jednom rečju, ulogama koje imaju zemlje sa periferije, poluperiferije i centra sistema. Čak, kada se posmatraju i manje značajni sistemi kao što je bio sistem socijalističkih zemalja važila su slična pravila. Malo je poznato, zbog antiinforbirovske retorike, da je uvek, pa i u doba najzategnutijih odnosa sa SSSR-om, pre donošenja bilo koje važnije odluke tadašnje jugoslovensko rukovodstvo dobro osluškivalo i ocenjivalo kako će na tu odluku reagovati Moskva. Tada nije bila toliko reč od opasnosti koja pretila iz Moskve, već o zebnji da se takvom odlukom ne ugroze interesi svetskog socijalizma o kojima najmerodavnije mišljenje može imati jedino SSSR.

24 Kada je o ekonomskom sistemu reč već danas se može govoriti da SAD, Japan i EU predstavljaju centre svetskog kapitalističkog sistema. Mada u punom smislu reči, daleko ne samo ekonomski već vojno i politički SAD još uvek predstavljaju dominantan centar svetskog sistema.

će uspeti da se održi. Međutim, već pri prvoj značajnijoj ekonomskoj recesiji može se očekivati da će nagomilane protivrečnosti eksplodirati i to upravo na onim mestima i spojevima koje smo označili kao najkritičnije. U osnovi te eksplozije stajće ogromna i sve veća distanca između ubrzanog tehnološkog razvoja i društveno-političke zaostalosti koja se manifestuje u favorizovanju nasleđenih obrazaca i institucija koje služe zaštiti postojećih interesa i privilegija. Nerealno je očekivati da će se privilegovani dobrovoljno odreći svoje pozicije, čak ni po cenu dugoročnijeg obezbeđivanja privilegovanog položaja. Naprotiv, aktuelni trendovi svedoče da će, zarad zaštite makar i kratkoročnih interesa i očuvanja postojećeg poretka, osnažiti već više puta pogubno osvedočene obrasce održavanja nadmoći. S druge strane, istorijsko iskustvo, ali i aktuelni događaji svedoče da deprivilegovani slojevi svoju strategiju orijentišu u skladu sa prevaziđenim socijalnim projektima. Upravo iz tog razloga oni predstavljaju masovnu bazu neokonzervativnih političkih partija i pokreta, ili potencijalno bure baruta koje svakoga časa može eksplodirati delujući kratkotrajno i sa kratkoročnim, ali nesagledivim posledicama poput prirodnih katastrofa.

Novi društveni pokreti

Globalni rizici se ne iscrpljuju u posledicama navedenih protivrečnosti između bogatih i siromašnih, između moćnih i nemoćnih, koje za razliku od prethodnog perioda više nisu ograničene na relaciju između Prvog i Trećeg sveta, već obuhvataju sve delove planete.

Globalni rizici pogađaju i one delove populacije koji se ne mogu smatrati ni privilegovanim ni deprivilegovanim, već jednim novim slojem koji se ne konstituiše na ekonomskim već na kulturnim principima. Taj sloj čine obrazovani, najčešće mladi ljudi koji su nosioci novog koncepta individualizacije. Njihov pandan predstavljaju akteri velike svetske revolucije iz 1968. godine. U sadašnjem kapitalističkom sistemu oni čine onaj segment radne snage koji se može nazvati *informatičkim proizvođačima*. Ta pozicija ih, s jedne strane oslobađa egzistencijalnog straha koji blokira lako zamenljivu radnu snagu u oblasti industrije i poljoprivrede, a sa druge strane oni nisu životno zainteresovani za postojeći kapitalistički poredak jer je njihovo znanje primenljivo i neophodno u ma kako zamišljenom modelu proizvodnje. U tom smislu oni predstavljaju okosnicu jednog novog umreženog kapitalističkog informatičkog ekonomskog poretka koji se tek pomalja, baš kao što se ispod sloja spržene kože pomalja mlada i osetljiva pokožica.

Upravo su oni činili okosnicu pokreta koji se na ulicama evropskih i američkih gradova protivio invaziji Iraka. Upravo su oni posebno osetljivi na ekološke rizike koji su logična posledica destruktivnog delovanja sadašnjeg kapitalističkog sistema.²⁵ Neopterećeni prošlošću, ali i oslobođeni od strahova koje donosi budućnost oni predstavljaju jednu novu generaciju koja učestvuje u kolektivnim aktivnostima, ali ne kao atomizovane jedinice nošene masovnom euforijom, već kao samosvene individue. Oni su nosioci kulturnih pokreta kojima cilj nije preuzimanje vlasti, već popravljanje kvaliteta i načina života. Slično pokretima šezdesetih i sedamdesetih godina oni se zalažu za ideje etničke, polne i socijalne jednakosti na meriokratskim principima, zalažu se za zaštitu ljudskih prava i ekološki održiv privredni razvoj. Oni u velikoj meri čine ključne aktere otvorenog civilnog društva. Različito se legitimišu, a socijalni analitičari ih identifikuju bilo kao „novu-novu levicu”, bilo kao „alterglobalistički pokret”, bilo kao „decu slobode”, ili kao „prvu ja generaciju” koja se zalaže za globalizaciju sa humanim likom. Zajednička karakteristika im je da dele vrednosti *postmaterijalističke* kulture.

Njihov značaj je još uvek marginalan, uglavnom ograničen na centralne zone postojećeg svetskog sistema, i bez većeg značaja za razumevanje aktuelnih političkih zbivanja. Međutim, njihove aktivnosti predstavljaju najvažnije alternativne političke aktivnosti u svetu. Struktura ovog pokreta je još uvek nedovoljno jasno izdiferencirana, a snaga promenljiva u zavisnosti od konkretnih aktivnosti. Zapravo, oni i ne predstavljaju pokret u klasičnom smislu reči, već pre astrukturabilnu virtuelnu kulturnu zajednicu koja deluje sporadično i uvek konkretnim povodom.

To je razlog zbog koga se može očekivati da će u ovom periodu tranzicije svetskog sistema njihove akcije predstavljati sve učestalije oblike ispoljavanja političkih zahteva u skladu sa umnožavanjem povoda, što će biti i pravi test njihove istrajnosti. Bilo kako bilo, treba očekivati sve veću aktivnost ovih pokreta u narednom periodu, ali i njihovo širenje na periferne zone sistema. U početnim fazama svog delovanja oni će predstavljati više provokaciju nego pravi izazov postojećem sistemu na njegovoj periferiji, ali u svakom slučaju svaka solidno zasnovana percepcija aktuelnih zbivanja mora zabeležiti njihovo postojanje i njihove aktivnosti.

25 Ekološka destrukcija je srazmerna profitu koji prisvajaju proizvođači kroz eksternalizaciju troškova, odnosno kroz njihovo prebacivanje na čitavo društvo, bilo kroz izdatke za saniranje ekoloških posledica bilo kroz trpljenje nesanimiranih.

Zaključak

Prezentovana slika sveta s početka XXI milenijuma naglašava napetosti i sukobe u postojećem svetskom sistemu koji je ušao u terminalnu fazu. Do konačnog raspada još uvek nije došlo, ali se nalazimo u zoni sve intenzivnijih turbulencija. Te turbulencije su strukturalno uslovljene, a njihovo pojačavanje, paradoksalno, ponajviše izazivaju one aktivnosti koje su usmerene ka stabilizaciji sistema. Paradoks je očekivan jer se u izmenjenim društvenim okolnostima pokušavaju primeniti stari recepti stabilizacije. Iz tog razloga u doglednom periodu ne treba očekivati spektakularne zaokete u trendovima koji su već prisutni. Drugim rečima, u političkom smislu treba izdvojiti i očekivati:

- Sve aktivniju ulogu SAD u pokušajima da se održi postojeći svetski poredak. Ta aktivnost će često biti na granici ili, s onu stranu nasilnih akcija usmerenih ka disciplinovanju protivnika postojećeg sistema.
- Jačanje konzervativnih i neokonzervativnih političkih snaga kako u centru tako i na periferiji sistema. Konzervativci u centru sistema svoje aktivnosti će usmeravati ka očuvanju sistema, a konzervativci na periferiji pokušavaće da sistem dovedu u pitanje, odnosno da ga preoblikuju u skladu sa sopstvenim tradicionalnim vrednostima. U tom smislu treba očekivati jačanje islamskog, ali i ostalih verskih fundamentalizama širom planete.
- Dalje potkopavanje međunarodnog sistema država. Države, posebno one na periferiji biće suočene sa potpunim gubitkom suvereniteta. To ne znači da će nestati. Državne funkcije sve više će se prenositi na nadnacionalne unije, asocijacije i organizacije koje će delovati sa više fleksibilnosti u cilju održavanja postojećeg ekonomskog poretka.
- Suprotno očekivanju, slabljenje država na periferiji dovešće do sve većih ekonomskih i društvenih teškoća što će dodatno umnožiti već narasle etničke, socijalne, ekološke i probleme vezane za korupciju, kriminal i terorizam.
- Politički sukobi zasnovani na rasnoj osnovi postaće sve izraženiji u razvijenim zemljama. Mada će opravdanje tražiti u političkim i kulturnim aktivnostima rasnih i etničkih manjina, od ne manjeg uticaja biće i ekonomski razlozi povezani sa rastom nezaposlenosti i opšte nesigurnosti.
- Istovremeno sa jačanjem rasnih sukoba u razvijenim zemljama jačaće i novi, na novim kulturnim vrednostima zasnovani pokreti. Njihov uticaj, mada još uvek nevelik, sve više će se osećati i u zemljama periferije.

U ekonomskom smislu treba očekivati:

- Jačanje monopolističke pozicije sve manjeg broja velikih proizvođača, odnosno transnacionalnih korporacija u različitim privrednim granama.
- Sve veći značaj umrežene, fleksibilne na informatici zasnovane proizvodnje roba i usluga visoke vrednosti u zemljama centra.
- Dalje premeštanje industrijske proizvodnje robe široke potrošnje u zemlje poluperiferije.
- Sve masovniju proizvodnju roba i ponudu usluga za kriminalne aktivnosti u zonama periferije.
- Sve veći budžetski deficit i sve izraženiju fiskalnu krizu u svim, a posebno u zemljama centra.
- Ciklično smenjivanje perioda ekonomskog rasta i recesije koja može pokrenuti lavinu haotičnih zbivanja u celokupnom svetskom sistemu.

U socijalnom smislu treba očekivati:

- Sve veću polarizaciju na, s jedne strane, ekonomski i politički moćne i, s druge strane, deprivilegovane slojeve takozvanog „četvrtog sveta” koji neće biti teritorijalno politički omeđen već će se protezati svuda gde postoje marginalizovani, odnosno iz globalne ekonomije isključeni slojevi stanovništva.
- Sve veću polarizaciju na principima rasnog i etničkog isključivanja, koja će, mada slabijim intenzitetom, pogoditi i najrazvijenije zemlje.
- Osamostaljivanje i formiranje posebnog sloja informatičke viskobrazovane radne snage.
- Kristalizaciju globalne elite, čiji će personalni sastav biti sve više promenljiv.
- Smanjivanje apsolutnog siromaštva i povećanje siromaštva u relativnom smislu.

U bezbednosnom smislu treba očekivati

- Sve izraženije globalne terorističke aktivnosti.
- Sve veću ugroženost običnog stanovništva od kriminala.
- Sve veću ugroženost običnog stanovništva od represije državnih organa.
- Sve izraženije ograničavanje građanskih i ličnih sloboda.
- Sve veće opasnosti od nekontrolisane upotrebe oružja, kako konvencionalnog tako i nekonvencionalnog, od strane različitih neinstitucionalizovanih grupa.
- Sve veću opasnost od upotrebe nuklearnog rata ograničenog dometa.

Ovako taksativno navedena, još uvek nepotpuna lista rizika sa kojima se veliki i sve veći broj ljudi na svetu suočava deluje zastrašujuće. Ipak, treba reći da je malo kvalitativno novih rizika u odnosu na period s kraja XX veka. Ono što je novo i što svedoči o blizini rasula sa kojim se svetski sistem suočava jeste intenzitet ispoljavanja rizika i omasovljenje populacije koja se sa njima suočava.

Prag ljudske tolerancije na pomenute rizike još uvek raste, a istovremeno raste i broj strategija pomoću kojih se pojedinci sa njima suočavaju. Povećani stepen atomizacije društava kao posledica, i kulturna individualizacija²⁶ kao odgovor na sve izraženiji haos dva su paralelna procesa koji u različitom obimu dele savremeni svet na dve kulturno izdiferencirane grupe – atomizovane i individualizovane. Njihova sudbina, kao i sudbina sveta nakon raspada sadašnjeg svetskog sistema u ovome trenutku potpuno je neizvesna.

Izvesno je jedino da će ta sudbina zavisiati prvenstveno od ljudi. U trenucima kada se strukture raspadaju one ostavljaju širok manevarski prostor za aktivnu ulogu neposrednih aktera. Konkretni ljudi postavljaju temelje novih struktura, koje tek kasnije kada se kristalizuju i stabilizuju odlučujuće deluju na ponašanje pojedinaca. Dugoročna prognoza o izgledu budućeg sveta nije moguća jer će njegova struktura ponajviše zavisiati od slobodne volje ljudi, a sposobnost ljudi da u takvim situacijama čine dobro, kao i zlo je neograničena.

Srbija na početku novog milenijuma

Pređočeni globalni okvir sugerise da se o položaju i ulozi Srbije u svetskom sistemu ne može razmišljati van regionalnog, ali ni – važno je naglasiti – globalnog konteksta. Region u kome Srbija zauzima centralnu geografsku lokaciju predstavlja tipičnu zonu periferije. Iz toga proizilazi da je njen položaj strukturalno nepovoljan, odnosno da problemi sa kojima se suočava proizilaze iz njene periferne pozicije i teško mogu biti rešeni dok se taj položaj ne izmeni.

26 Termini atomizacija i individualizacija, mada naizgled slični, kvalitativno se razlikuju. Atomizaciju ovde shvatamo kao proces iskorenjivanja pojedinaca iz njihovih „prirodnih” kolektiva, što ih čini nesposobnim za kolektivnu ili individualnu akciju. Njihova aktivnost u tom kontekstu može biti samo reaktivna i to u gomili njima sličnih atomizovanih i nametnutom autoritetu podložnih individua. Individualizacija, s druge strane, znači osposobljavanje, odnosno opskrblijevanje ljudi resursima, pre svega znanjem, koji ih čine individualno sposobnim za akciju koja može biti i individualna i kolektivna, a koja najčešće nije podložna usmeravanju od strane spoljašnjeg autoriteta. Autoritet se u ovom slučaju gradi a ne nameće.

Strateška odluka o promeni perifernog položaja u situaciji haotičnih previranja u čitavom svetskom sistemu nije, međutim, nimalo jednostavna. Problem se usložnjava, ako se imaju u vidu dve dimenzije dinamike promena u okruženju, odnosno u celokupnom sistemu. Prva dimenzija odnosi se na nestabilnu strukturu odnosa u postojećem sistemu, a druga na tranziciju čitavog sistema u neki novi sistem, ili sisteme. Prva je kratkoročna, a druga srednjoročna.

Konkretno, ako pogled ograničimo samo na kratkoročni period od nekoliko narednih decenija može se očekivati da će arhitektura postojećeg sistema, mada pod uticajem stalnih potresa, suštinski ostati nepromenjena. S tim u vezi strateški izbor bi mogla predstavljati odluka da Srbija kao *država* iskoristi svoj centralni geografski položaj i nametne se kao ekonomski, politički i kulturni „lider na Balkanu”. Drugim rečima, to bi značilo nastojanje da se njen položaj pomeri iz periferne u poluperifernu poziciju²⁷. Ovakva strategija zasniva se na ideji da je ključni akter preobražaja relativno homogena i samosvesna nacionalna ekonomska i politička elita, podržana od mase stanovništva koji bi za svoja odricanja u doglednoj budućnosti dobili nadoknadu u vidu relativno privilegovanog ekonomskog i socijalnog položaja u odnosu na zemlje iz okruženja.

Takva odluka podrazumeva procenu stanja unutrašnjih odnosa, kao i odnosa u neposrednom okruženju, i sistemu u celini. Pri tom, takvu odluku je lakše doneti nego ostvariti, posebno ako se u vidu imaju različita ograničenja. Prvo ograničenje predstavlja nejasan odnos ključnih država centra prema ovome regionu. U situaciji nepomućenog evroatlantskog partnerstva logičan izbor bio bi čvršće vezivanje Srbije za EU²⁸. Time bi bio definisan i odnos prema SAD jer polazimo od pretpostavke da su

27 Poluperiferna pozicija podrazumeva čvrstu vezanost i zavisnost od centara sistema, ali istovremeno i ulogu moderatora i amortizera zbivanja u regionu. Drugim rečima, to podrazumeva hijerarhijski viši položaj u odnosu na neposredno manje-više periferno okruženje.

28 Nasuprot uvreženom mišljenju, sam čin pristupanja EU ne smatram iskorakom koji bi na spektakularan način promenio i poboljšao ukupan položaj Srbije i većine njenih građana. Srbija će verovatno na ovaj ili onaj način, pre ili kasnije postati članica EU, ali to ne znači da će se njen ukupan položaj bitno promeniti. Politička integracija je podsticajna, ali sama po sebi može, ali i ne mora doprineti ekonomskom i civilizacijskom preporodu. U sadašnjim članicama EU, posebno novoprimitim zemljama, postoje čitave crne rupe, odnosno regioni i delovi stanovništva koji suštinski nisu integrisani u privilegovane ekonomske i socijalne mreže. U slučaju Srbije za očekivati je da bi samo relativno uzak sloj i samo pojedini regioni imali značajne koristi od trenutnog pristupanja EU, dok se život većine stanovništva ne bi bitno izmenio.

odnosi između EU i SAD usaglašeni. Proboj i uzlet Srbije, međutim, ni u tom slučaju ne bi bio nimalo lak, jer treba imati u vidu da bi takvom politikom bio ugrožen položaj sadašnjih poluperifernih država koje imaju „odgovornost” za ovaj region, pre svega Grčke i Austrije, a u nešto manjoj meri i Italije, koje su stare članice EU i u svakom slučaju uticajnije od Srbije u evropskom centru.²⁹

Pukotine u odnosima između Evrope i SAD otvaraju drugu stratešku liniju – čvršće vezivanje za SAD. Manevarski prostor u tom slučaju izgleda mnogo širi jer bi Srbija predstavljala direktnog agenta SAD u regionu. No, istovremeno to podrazumeva mnogo više rizika i veća ograničenja. Pre svega, u slučaju ozbiljnijih pukotina između sadašnjih atlanskih partnera izvesno je da bi pritisak EU na region postao mnogo snažniji, a zainteresovanost SAD za region indirektna i promenljiva. Pored toga, pojava takvih pukotina značila bi, odnosno bila bi posledica znatnog slabljenja SAD, pa bi izbor partnera koji je u opadanju bio prilično neracionalan.

No, na sreću, ili nesreću, izložene dileme predstavljaju tek nešto više od maglovite spekulacije. Najverovatnije je da se odnos između EU i SAD u kratkoročnom periodu neće bitno izmeniti, odnosno da će se u senci stabilnih odnosa nastaviti „tiha trvenja” uz sporadične incidente. Drukčije rečeno, EU će imati sve više uticaja na region, ali će, kao i do sada, u najvažnijim pitanjima SAD imati značajnu, ponekad odlučujuću ulogu. Za Srbiju kao i za ostale zemlje regiona to će značiti stalne izazove koji će tražiti visok stepen političke umešnosti. Važno je istaći da takva pozicija neće predstavljati pogodan okvir za strategiju promene njihovog perifernog statusa³⁰. Zapravo, insistiranje na promeni tog statusa moglo bi samo pogoršati sadašnji, inače nezavidan, položaj. U velikoj meri to će se odraziti i na nacionalne interese Srbije, pre svega s obzirom na njenu ulogu u Republici Srpskoj i na Kosovu. Ostvarenje klasično shvaćenih nacionalnih i državnih interesa³¹ u postojećem sistemu moguće je samo sa pozicije regionalnog

29 Istorijski posmatrano pomeranje Srbije sa periferne na poluperifernu poziciju početkom i tokom prve polovine XX veka bilo je praćeno velikim žrtvama u dva balkanska i dva velika rata. Demografske i istorijske okolnosti pomogle su da Srbija taj iskorak napravi, ali su one sada izmenjene. U tom kontekstu i ovo poređenje predstavlja samo ilustraciju stava, a ne analogiju.

30 Mada prvenstveno govorimo o Srbiji, slična dilema odnosi se i na ostale zemlje regiona.

31 U svetskom sistemu koji se lagano urušava klasično shvatanje državnih i nacionalnih interesa podrazumeva njihovo podudaranje i širenje zone državnog uticaja. To ne znači da će ovi parametri biti odlučujući u još uvek neizvesnoj budućnosti.

lidera, čemu okolnosti nisu naklonjene. S druge strane, prilika da se realizacija nacionalnih interesa iskoristi za stvaranje liderske pozicije u regionu prokockana je raspadom Jugoslavije između ostalog i zbog neshvatanja logike funkcionisanja svetskog sistema, odnosno neadekvatnog odgovora na snažan izazov koji je doveo do njenog raspada.

Jednostavan zaključak ovog dela analize mogao bi se sažeti u sledećem: ne postoje povoljni međunarodni uslovi za promenu perifernog položaja koja bi se zasnivala na strategiji državne ekspanzije, odnosno na strategiji „Srbija lider na Balkanu”. U datoj situaciji, čak ni mnogo uređenija i stabilnija državna struktura koja raspolaže obimnijim resursima i samosvesnom elitom koja ima potreban legitimitet, ne bi mogla bez velikih odricanja i žrtava da promeni svoju nepovoljnu poziciju.

Drugim rečima, u postojećoj situaciji postoje dve mogućnosti (ukoliko zanemarimo, takođe, realnu varijantu da će se nastaviti trend sadašnjeg tavorenja i laganog propadanja³²). Prva je da se, uprkos navedenim ograničenjima, pokuša realizacija neke od varijanti nacionalno-državne ekspanzije. Drugu mogućnost predstavlja pronalaženje nove strategije za prevazilaženje perifernog položaja.

Na prvoj strategiji, koristeći različite taktike, insistirale su u periodima entuzijazma sve vlade nakon 5. oktobra. Mršavi rezultati svedoče o primeni pogrešne strategije, a ne samo o taktičkim greškama.

S druge strane, pretpostavka alternativne strategije podrazumeva odricanje od oprobanih strategija i promenu državocentričnog načina razmišljanja. To znači:

- pasivno (ne aktivno) pristajanje (zapravo nepristajanje) na perifernu poziciju države u postojećem sistemu, i definisanje vizije i strategije društvenog, kako ekonomskog tako i političkog i kulturnog razvoja;
- realokaciju postojećih resursa u nekoliko ključnih pravaca koji znače, pre svega, podršku novim akterima budućeg preobražaja, odnosno stvaranje uslova ili bolje rečeno povoljnog poslovnog okruženja za razvoj privrede (afirmaciju mladih ljudi i potporu masovnom obrazovnom usavršavanju; afirmaciju kulturnih vrednosti novog postmaterijalističkog doba, vođenje adekvatne populacione politike i s tim u vezi afirmaciju porodičnih vrednosti, afirmaciju zdravstvene kulture posebno mladih naraštaja, afirmaciju solidarističkih vrednosti,

32 Manje verovatno, posebno s obzirom na situaciju u okruženju, mada ne i nemoguće, deluje varijanta ponovne izolacije i samoizolacije.

afirmaciju multikulturnih vrednosti, afirmaciju radne umesto tržišne etike, afirmaciju ekološki održivog razvoja. Jednom rečju afirmaciju ličnosti, odnosno individualizma koji se ostvaruje u kolektivu);

- čvršće regionalno povezivanje koje bi omogućilo stvaranje šireg „unutrašnjeg” tržišta kao preduslova za ostvarivanje onoga što se u modernoj ekonomskoj misli naziva konkurentna prednost bazirana na rastu produktivnosti, nasuprot prevaziđenom modelu korišćenja komparativnih prednosti.

Najkraće rečeno, neophodno je zaustaviti proces retradicionalizacije državne politike koji podrazumeva nastavljanje devetnaestovekovne strategije državne ekspanzije. Takva politika u sadašnjim okolnostima podrazumeva i iscrpljuje se u stavljanju naglaska na odbrani klasično shvaćenih državnih interesa, odnosno davanje prioriteta odbrani teritorije. To, međutim, ne znači dobrovoljno odricanje od postojećih teritorija, već odricanje od politike koja zaštitu teritorijalnog suvereniteta postavlja kao najvažniji zadatak državne politike.

Navedene pretpostavke zahtevaju šire obrazloženje.

Ad 1. Pasivno (ne)pristajanje na perifernu poziciju, mada terminološki ima izrazito negativnu konotaciju (pasivnost, pristajanje, perifernost), upućuje na sasvim različit kontekst. Ono pre svega znači, suprotno dosadašnjoj praksi, sagledavanje realnosti postojećeg globalnog sistema i trenutne pozicije Srbije u njemu. Politika Srbije devedesetih godina XX veka mogla bi se okarakterisati kao *aktivno nepristajanje* na perifernu poziciju. Takva politika je za posledicu imala izolaciju i samoizolaciju Srbije iz globalnog sistema. To je značilo izbor najlošije od svih potencijalno loših alternativa koje su se nametale nakon raspada Jugoslavije i vodilo je njenoj afrikanizaciji³³. Svedena na uzak teritorijalni okvir, u ratnom okruženju, privreda Srbije poprimila je karakter otimačine i kriminala, društveni odnosi su izgubili čak i formu civilizovanosti, politika je postala ogoljena borba za vlast, a duhovna relaksacija od nagomilanih svakodnevnih problema stvorila je dominantan oblik kulture koja se manifestovala i iscrpljivala u kiču i oživljavanju religijskih tradicija.

Potisnuti i marginalizovani slojevi građanskog društva uspeli su uz pomoć međunarodnog pritiska i delova privredne i državne elite starog

33 Pod ovim pojmom podrazumevam praksu, široko rasprostranjenu u postkolonijalnim afričkim režimima, koja se ogleda u korupciji, klijentelizmu, zanemarivanju predstave o opštem dobru i afirmisanju lične lojalnosti, merkantilizam koji podrazumeva bogaćenje putem političkog uticaja i veza, kvazirevolucionarnost itd.

režima³⁴ da izvrše politički prevrat 5. oktobra. Time je otvorena nova stranica u društvenom životu Srbije. Mada je nasleđe starog režima bilo više nego očigledno u različitim oblastima društvenog života, osnovna razlika u odnosu na prethodni režim manifestovala se, s obzirom na ciljeve, u radikalno promenjenom kursu privredne politike. Monopolistička uloga države, odnosno državnih preduzeća, u realokaciji kapitala i moći zamenjena je monetarističkom ulogom koja je kao najvažniji zadatak vlade postavila obezbeđivanje stabilnog makroekonomskog okruženja, a sve ostalo prepušteno je aktivnosti pojedinaca i privrednih aktera. Takav pristup vodio je normalizaciji zatečenih odnosa, a ne normalizaciji društvenih odnosa i privrednom razvoju. U krajnjem zbiru to je bila politika koja je vodila *aktivnom pristajanju* na perifernu poziciju zemlje.

Zajedinčki imenitelj ove dve međusobno radikalno suprotstavljene ekonomske politike bio je nedostatak vizije društvenog i privrednog razvoja u izmenjenim globalnim okolnostima. Obe politike su na različite načine bile reaktivne u odnosu na novonastale globalne političke i privredne okolnosti nakon završetka hladnog rata i intenziviranja privredne globalizacije. Prva je podrazumevala povlačenje iz novonastalih okolnosti, a druga prepuštanje stihiji globalnih tokova. U oba slučaja korist od takvih politika imao je relativno uzak krug uglavnom istih pojedinaca, dok je većina stanovništva trpela štetu.

Koncipiranje vizije društvenog i privrednog razvoja u čijem su središtu interesi većine stanovništva i prevazilaženje periferijske pozicije društva, podrazumeva redefinisane uloge države na način da ona garantuje konkurenciju ali da istovremeno aktivno učestvovanje u inovativnim procesima i formiranju kulturnog i političkog okruženja koje pogoduje ekonomskom razvoju.

Ad 2. Ključne dileme državne politike pre i nakon 5. oktobra manifestovale su se u lažnim pitanjima tipa – za ili protiv stranih investicija; za ili protiv pridržavanja preporuka MMF-a; za ili protiv zaduživanja u inostranstvu, za ili protiv privatizacije, za ili protiv očuvanja nasleđenih prava zaposlenih, dok je istovremeno izostala temeljna rasprava o iznalaženju najboljih puteva za oporavak domaće privrede i načina oslobađanja

34 Ovde nema mesta za širu raspravu o slomu miloševićevog režima. Potrebno je ipak naglasiti da su akteri koji su s različitim motivima učestvovali u rušenju tog režima činili u velikoj meri šarolik i neprirodan savez kasnije činili novu vlast. Ti akteri su shodno tome zastupali najrazličitije interese pa se i time može tumačiti nekonzistentnost politike novog režima, pa i sam njegov kraj.

unutrašnjih razvojnih potencijala, odnosno načina da se podstakne domaći privredni razvoj. Posebno je važno istaći da je izostala temeljna rasprava o ulozi države u rešavanju tih problema.

Majkl Porter navodi četiri bitna činioca koja povoljno utiču na poslovni uspeh lokalnih preduzeća. Svi zavise od aktivnosti državne politike. To su: kvalitet lokalne radne snage i infrastrukture, zatim kvalitet lokalne tražnje, podsticanje lokalne konkurencije i podsticanje stvaranja takozvanih klastera, odnosno skoncentrisanih mreža konkurenata u jednom sektoru privrede. Sva četiri činoca, treba još jednom ponoviti, pretežno zavise od stepena aktivnosti i mera koje preduzima vlada.

Mada je većina ovih činilaca vezana za mikroekonomsku atmosferu, treba naglasiti da je politika vlade pored toga odgovorna i za ono što bimo mogli nazvati društveni kapital. Tu spada zaštita pravnog poretka i vladavine prava, podsticanje obrazovanja, stvaranje klime društvenog poverenja i civilizovanosti u javnom ophođenju, briga o porodici, briga o prirodnom okruženju i tako dalje. Mada mnogi biznismeni i biznisu naklonjeni političari i intelektualci smatraju da je materijalno bogatstvo preduslov za razvoj svih navedenih oblika društvenog kapitala, mnogo je dokaza koji govore da je odnos materijalnog i društvenog (političkog i kulturnog) razvoja mnogo kompleksniji, odnosno da se razvoj u različitim oblastima društvenog života međusobno podupire. Insistiranje samo na jednom vidu razvoja a zapostavljanju ostalih, po pravilu veoma brzo dovodi do staganacije. Zagovaranje jednostranog ekonomskog razvoja koji se obično ističe u prvi plan i koji se po pravilu poziva na tezu o komparativnim prednostima Srbije kao što su jeftina radna snaga i prirodni resursi, višestruko je štetno po društvo. Resursi, odnosno sirovine predstavljaju robu koja ima najnižu cenu na svetskom tržištu, a insistiranje na jeftinoj radnoj snazi vuče zemlju u začarani krug siromaštva. Niske plate znače smanjenu potražnju, a mala potražnja onemogućava razvoj proizvodnje. Umesto insistiranja na komparativnim prednostima od kojih koristi može imati samo tanak sloj pripadnika elite koja kontroliše pomenute resurse, razvoj čitavog društva se može obezbediti samo ako se poveća produktivnost. Rast produktivnosti, međutim, zavisi od pažljivog izbora strategije ukupnog društvenog razvoja koja vodi računa o socijalnom i kulturnom razvoju³⁵.

35 Dominanta logika lokalnih „preduzetnika”, koja na različite načine pretenduje da postane dominantna logika političke elite i društva u celini, (a koja na izvestan način predstavlja ponavljanje već viđenih maksima na globalnom planu osamdesetih godina XX veka) glasi: oslobodimo preduzetnike obaveza prema društvu, zaposlenima i prirodnom okruženju. Omogućimo im na taj način komparativnu prednost, a oni

Ad 3. Ako se ima utisak da je rasprava suviše otišla u ekonomske tokove, to je zbog toga što su ekonomska, kulturna, politička pa i međunarodna politička pitanja neraskidivo povezana. To se u konkretnom slučaju najbolje može ilustrovati činjenicom da je rast produktivnosti nemoguće ostvariti bez povećanog obima tražnje. Tražnja za određenim proizvodima u nerazvijenim društvima pre svega zavisi od razvijenosti lokalnog tržišta. Teško je zamisliti primer uspeha nekog proizvođača na svetskom tržištu ukoliko pre toga nije ostvario uspeh na lokalnom tržištu. Više od toga, preduzeća imaju snagu za izlazak na međunarodno tržište tek ukoliko su iscrpla mogućnosti koja im nudi lokalno tržište, odnosno ukoliko im je lokalna potražnja omogućila da ojačaju svoju poziciju do mere da se uspešno mogu nositi sa konkurencijom na svetskim tržištima³⁶. Srbija je, međutim, malo i nedovoljno razvijeno tržište koje ne obezbeđuje tražnju dovoljnu da se omogući rast domaćih preduzeća. Najuzi okvir koji otvara pretpostavke za razvoj jednog preduzeća predstavlja tržište regiona. Ono što, međutim, stoji na putu stvaranja takvog tržišta jesu nerešena regionalna politička pitanja. Afirmacija razvoja baziranog na konkurentskoj logici podrazumeva regionalno orijentisanu politiku koja će obezbediti idealne uslove za plasiranje robe na onome što smo nazvali „unutrašnjim” tržištem misleći pri tom na tržište regiona. Takva politika podrazumeva reciprocitet u razvoju dobrih političkih i kulturnih veza sa okruženjem. Ona se ne može voditi s ciljem da Srbija postane „lider na Balkanu” koji će diktirati svoje uslove okruženju, već s jasnom predstavom da samo u takvom okruženju njena privreda, ali i privrede ostalih država, mogu očekivati prosperitet i lagano se oslobađati svoje periferne pozicije u globalnom sistemu. Drugim rečima, svest da se nacionalni interesi Srbije (i svake zemalje u regionu) koji se ogledaju u izlasku iz periferne pozicije mogu ostvariti samo ukoliko čitav region prevaziđe perifernu poziciju predstavlja polaznu

će se, kada malo zaimaju, pošteno odužiti. Takva logika ne samo da ne obezbeđuje društveni razvoj, već ne pomaže ni razvoju konkurentskih sposobnosti tih preduzeća. Suprotno tome, ono što se naziva stvaranjem konkurentске prednosti predstavlja tipično stvaranje monopolističke pozicije koja je od koristi samo za uzak krug monopolista i korumpiranih političara. Sudbina takvih preduzeća je utapanje u snažnije globalne monopole, a stečeni kapital se berzanskim tokovima odliva u područja u kojima važi upravo suprotna konkurentska logika.

- 36 Naravno postoje određene situacije i primeri u kojima država stoji iza određenih monopolskih preduzeća koja onda mogu biti prisutna i na svetskom tržištu a da za njihovim proizvodima nema tražnje na domaćem tržištu, ali to su izuzeci koji samo potvrđuju pravilo da u uslovima tržišne ekonomije nikome ne uspeva da se proširi globalno ako nije pre toga bio lokalno uspešan.

osnovu na kojoj se mora graditi razvojna strategija i politika koja će je ostvariti. Nažalost, ovakvo razmišljanje nije karakteristično za većinu država u regionu, tako da se proces balkanizacije regiona nastavlja pothranjivan često bizarnim povodima.

Upravo zbog toga rešavanje bilateralnih sporova i jačanje regionalne saradnje moraju još više predstavljati prioritet Srbije u međunarodnim odnosima. Velike priče o savezništvu sa ovim ili onim globalnim partnerom odražavaju samo nastavak politike koja vodi aktivnom održavanju perifernog položaja. U postojećim nestabilnim globalnim okolnostima takva politika donosi više štete nego koristi. Naravno, ovo ne znači zanemarivanje potrebe za održavanjem dobrih odnosa sa velikim igračima na svetskoj političkoj sceni, ali znači da takva politika ne sme biti prioritet u odnosu na značaj koji za Srbiju imaju dobri odnosi sa susedima i, shodno tome, stvaranje pretpostavki za proširenje tržišta i konkurentskog okvira za lokalna preduzeća. Strana pomoć ma koliko bila značajna uvek je kratkoročna i, što je važnije, ne doprinosi stvaranju preduslova za ekonomski razvoj³⁷.

Naša ključna teza je da se zbog navedenih razloga međunarodna politika Srbije mora koncentrisati na rešavanje regionalnih problema sa ciljem uspostavljanja stabilnog regionalnog okruženja. Nažalost, takav cilj je lakše zacrtati nego ostvariti. Prepreke ostvarenju nalaze se, s jedne strane, u lokalnom i globalnom okruženju, a sa druge strane u unutrašnjoj politici Srbije.

Prepreke koje proizilaze iz lokalnog okruženja tiču se činjenice da je na prostoru bivše Jugoslavije, koji čini veći deo regiona, stvoreno nekoliko novih država i da postoje snažni pritisci za stvaranje bar još dve. Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Makedonija stekle su suverenitet u vreme globalizacije koja ograničava ekonomski suverenitet i dovodi u pitanje mogućnost država da nezavisno i samostalno donose političke odluke. Takva vrsta frustriranosti izražava se kroz potrebu da se identitet novih država pored ostalog stiče i učvršćuje kroz distanciranje i isticanje razlika u odnosu na neposredne susede. Tanane nijanse između različitosti, suprotstavljenjenosti i sukobljenosti nije uvek jednostavno kontrolisati, pa insistiranje na razlikama lako prelazi u povod za sukobljavanje. Kada je o Kosovu i Crnoj Gori reč situacija je još nepovoljnija. Sticanje potpune političke samostalnosti predstavlja za ove oblasti najvažniji cilj koji se pretpostavlja svim integracionim procesima.

37 Ovim se ne želi reći da strana pomoć u vidu donacija, otpisivanja dugova, povoljih kredita nije dobrodošla jer bez nje je teško očekivati da zemlja koja je više od decenije bila u izolaciji može zauzeti startnu poziciju.

Dodatnu prepreku aktivnoj regionalno usmerenoj politici čine rubni prostori regiona – Rumunija, Bugarska i Turska. Prve dve zemlje se gotovo na silu guraju u EU ponajviše zbog toga da bi se predupredio potencijalni ruski uticaj u toj zoni. Odnos EU prema Turskoj, s druge strane, je ambivalentan i bez obzira kako je pravdan, prelama se kroz prizmu američkog uticaja u toj zemlji. Prijem Turske u EU bio bi znak jasnih aspiracija EU ka ekspanziji u regionu Bliskog istoka, a to ni u kom slučaju ne pogoduje strateškim interesima SAD.

S druge strane, u Srbiji postoji snažan osećaj da su događaji s kraja prošlog veka ugrozili njene nacionalne interese. Takav osećaj se manifestuje bilo kroz radikalnu težnju za nacionalnom ekspanzijom, bilo kroz umerenu težnju za očuvanjem postojećeg stanja i zaustavljanja njene teritorijalne dezintegracije. Kao i u susednim državama i u Srbiji odlučujući uticaj na politiku imaju oni akteri koji na prvom mestu vode računa o teritorijalnim aspektima državne politike. Politički sukobi oko definisanja prostornih okvira država u situaciji kada realna potreba za prostorom usled demografskih trendova, osim u slučaju Albanaca, gubi na značaju, prenosi se na simboličku ravan i preta da za duži vremenski period učini region nestabilnom zonom sukobljavanja koja ne pogoduje strategiji privrednog razvoja baziranog na jačanju konkurentske prednosti.

Svi navedeni faktori i pored deklarativnih poziva za stabilizaciju regiona utiču da jugoistočna Evropa još uvek predstavlja više geografski nego političko-ekonomski entitet. Unutrašnji i spoljni činioци koji vode dezintegraciji ovoga prostora međusobno se podupiru. EU, SAD i Rusija, vođeni sopstvenim interesima za proširenje globalnog uticaja manje ili više svesno i otvoreno podupiru lokalne nacionalizme koji su duboko ukorenjeni. Takva situacija ne pogoduje autohtonom ekonomskom razvoju regiona, što dodatno čini region zavisnim kako u ekonomskom tako i u političkom smislu, gurajući ga sve više u periferni položaj i slabeći političku poziciju onih aktera koji kao alternativu nacionalnoj politici nude regionalnu politiku kao izlaz iz periferne pozicije.

Drugim rečima, sve to znači da rad na pridobijanju podrške za regionalnu strategiju različitih društvenih slojeva i delova ekonomske, političke, kulturne i medijske elite jeste pretpostavka, ali ne i garancija njenog uspeha. Iz tog razloga ne treba očekivati snažnu podršku niti spektakularne kratkoročne rezultate ovakve strategije. No, s druge strane, jedino ona dugoročno može obezbediti političku stabilnost i ekonomski prosperitet svake od zemalja regiona ponaosob. Ukoliko se i pored svega istraje na

takvoj orijentaciji rezultati bi mogli biti vidljivi već u toku naredne generacije. Tek tada se može očekivati da će većina građana Srbije, ali i drugih zemalja regiona, prihvatiti da budu nosioci ove strategije i postati punopravni nosioci civilizacije koja se rađa uprkos svim globalnim i lokalnim neokonzervativnim pokušajima da se očuvaju temelji postojećeg poretka.

LITERATURA:

- Baumann Zygmunt (1998), *Globalization: The Human Consequences*, Polity Press, Cambridge
- Beck, Ulrich (1999), *World Risk Society*, Polity Pres, Cambridge
- Castells Manuel (2000), *Uspon umreženog društva*, Golden Marketing, Zagreb
- Elijas, Norbert (2001), *Proces Civilizacije*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci
- Fukujama, Frensis (1999), *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica
- Gidens, Anthony (1999), *The Third Way: The Renewal of Social Democracy*, Polity Press, Cambridge
- Gidens, Entoni (1998), *Posledice modernosti*, Filip Višnjić, Beograd
- Harison E.L. i Hantington, P. S (pr.) (2004), *Kultura je važna*, Plato, Beograd
- Held, David et al. (1999), *Global transformation*, Polity, Cambridge
- Lendis, Dejvid (2004), *Bogatstvo i siromaštvo nacija*, Stubovi kulture, Beograd
- Polanji, Karl (2003), *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd
- Soros, Džordž (2004), *Mehur američke nadmoći*, Samizdat B92, Beograd
- Vuletić, Vladimir (2003), *Globalizacija – mit ili stvarnost*, Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva, Beograd
- Wallerstein, Immanuel (1986), *Suvremeni svjetski sistem*, CEKADE, Zagreb
- Wallerstein, Immanuel (2000), *Utopistika*, Republika, Beograd

SREĆKO MIHAILOVIĆ.
Institut društvenih nauka, Beograd

Kako građani Srbije vide i doživljavaju tranziciju

Preživljavanje promena društvenog sistema
– nezadovoljstvo i nepoverenje –

*Svi nešto od nas hoće, svi nešto traže, očekuju,
naređuju...Svi hoće da mi živimo nekako teorijski,
a mi brate mora da živimo baš praktično.*

Anonimus, upitnik 258, JMS 4/03, Cesid

Srbija je najmanje dve decenije socijalno, ekonomski, politički – trusno područje. Dugo smo na nestabilnom tlu, ne zna čovek gde da spusti nogu, a ne nazire se stabilnost. Strah je dvostruk: od sadašnjice i od neizvesne sutrašnjice... Potom, idu gnev i očajanje, pa onda prepuštanje i potonuće u slast pasivnosti, preživljavanja i beskrajnog sanjivog čekanja...

U Srbiji se, nekako, uvek čekalo. Da se nešto desi, da nam nešto *padne*... Čekanje je *zeit geist* svakog našeg vremena.

Srbija je 2000. godine, ipak, prestala da čeka. *Kritičan broj građana* je uzeo stvari u svoje ruke. Srbija je nadišla sebe. Trajalo je to kratko, na radost onih koji su u tim danima prisvajali moć i vlast, pa čak i onih koji su gubili i jedno i drugo (plašili su se da ne izgube nešto treće). Mnogo se tada htelo i htelo se odmah. Od velikih očekivanja nije bilo ništa. Iza velikih očekivanja po pravilu dolaze velika razočaranja. A upravo su to ona stanja kada pravoslavlje dolazi po svoje¹. Samo su retki zasukali rukave, a većina je opet nastavila da čeka. „Pomireni sa sudbom”, opet smo ušli u naše *rajetinstvo*, taj osobeni, nekako mrtvački, srpski san (Cvijić govori o

1 Ovde sam na tragu jednog posebnog viđenja naše političke kulture koje zagovara Milan Podunavac. Ovaj autor vidi ovdašnju političku kulturu kao sastavni deo „političke kulture istočnog hrišćanstva”. Politička kultura u Srbiji „označava se kao poseban tip političke kulture oblikovan (pre)dominantno unutar tradicijskog polja ortodokсне (pravoslavne) tradicije”. (1998: 29 i dalje).

„*rajnskim osobinama*“ našeg čoveka). To je beskrajno dugo, gotovo beznađežno čekanje; dobrovoljno ropstvo, mirenje sa svakom tlakom. To je mrtvilo bez kraja i konca, trpljenjem bi da zaslužimo raj. To je beskrajno čekanje sa tamo negde dalekom nadicom (*Daće Bog!*), i kao da nam je lepo u tome; beskrajno plavo nebo, sa jednom tek vidljivom zvezdom (nek' oprostite Crnjanski). – Sve u svemu, ovde je reč o jednoj varijanti (ortodoksnе) **parohijalne ili tradicionalne političke kulture**.²

Ali, ni to pravoslavno viđenje sveta, ni to *snoviđenje* društva kao organske zajednice, nisu k'o što su nekad bili, pa letargija nije potpuna, a one zatočene u socijalnom *mrtvilo-snu* još nije zahvatila mrtvačka ukočenost... Možda se i lako budimo iz sna, ko zna?

Valtazar Bogišić, dok je stvarao *Opšti imovinski zakonik Crne Gore*, krajem prethodnog veka, po sopstvenom kazivanju, stalno je imao na umu za njegov tadašnji rad korisno upozorenje: „*Što se grbo rodi, vrijeme ne ispravi*“. Po svemu sudeći ovaj tvrdi stav je korisno upozorenje i danas prilikom razmatranja pojava iz društvene istorije. Nepobitno je korisno i pri razmatranju kraha jugoslovenskog socijalizma urušenog pod naletom nacionalizma, a izvesno i u analizi oktobarskih događaja 2000. godine, te iznuđene „revolucije odozdo“ koja kao da je sve zatekla, kako one koji su bili na vlasti, tako i one koji su gurnuti u vlast. Tada je, kao i 200 godina ranije, u bunu ušla prvo „sirotinja raja“ („*tu knezovi nisu radi kavzi /.../, al' je rada sirotinja raja*“). Ostali su iskoristili „slučaj“. I sada se o njega okorišćavaju. Mnogi su se polakomili na vlast ili paru, a neki na oboje. U takvim stanjima, ohlokratija je gotovo pravilo.

Znam da će ovaj pristup u kojem se Milošević i kamarila na jednoj strani, i vođstva opozicionih stranaka, na drugoj, vide kao *krpa i zakrpa*, izazvati odijum, ali smatram da bez razmatranja ovih pojava iz tog rakursa, mnoge stvari ostaju zamagljene, pa i neobjašnjive. Generalno, smatram da je politika u pluralističkom društvu sa jakim opozicijom, rezultanta rada kako vladajuće garniture, tako i opozicione³. A opozicija u devedesetim

2 Naravno, može se postaviti pitanje (u duhu tipologije koju daju Almond i Verba): A zašto baš parohijalna, a ne podanička ili, na primer, mešavina parohijalne, podaničke i participativne kulture. Mislim da obim i intenzitet predpolitičkih orijentacija (svet politike se masovno gleda kroz religijski i nacionalni – i nacionalistički – vizir) govori o dominantnoj *nedospelosti* do politike, a upravo je ona bitno obeležje parohijalne političke kulture.

3 Primera radi, treba samo pogledati uticaj radikala i socijalista na politiku koja je sada na delu, a neka se u tom pogledu nađe i broj usvojenih amadmana koji su predložili poslanici SRS i, ako ništa drugo, onda ono što se dogovara „ispod stola“.

godinama nije bila slaba gledano po izbornom poverenju koje su joj davali građani. Odnos glasova između Socijalista i Radikala na jednoj strani i ostalih (po definiciji, opozicionih) stranaka, u ukupnom biračkom telu bio je 32,9% prema 35,6% (izbore 1990. godine, bez SRS), 35,8% prema 29,8% (1992), 31,0% prema 27,9% (1993), 35,8% prema 19,3% (1997. kada je deo opozicije bojkotovao izbore) i konačno na izborima 2000. godine – 19,3% prema 37,0%. Opozicija je, dakle, bila slaba ne po izbornoj podršci građana, već po načinu rada i očito malim rezultatima. No, to nimalo ne osporava tvrdnju da je ono što se dešavalo u Srbiji i sa Srbijom i Srbima u ovom delu Balkana, u tim godinama ratova, rezultat *rada* vlasti ali i opozicije. Isto tako kao što, posle 2000. godine, kontinuitet „nove vlasti” sa režimom Slobodana Miloševića⁴ održava ne samo nepromenjena obeležja prethodnog (društvenog) sistema, već i politika koju vode Radikali i Socijalisti.

Opozicija je, posebno u drugoj polovini devedesetih godina, radila na pronalaženju argumentacije o potrebi rušenja Miloševićevog sistema – ne birajući sredstva. Radilo se na priči o *crnom đavolu* i *paklu* koji upravo **on** stvara, a da nije njega ne bi bilo ni *pakla*. Sve je crno da crnije ne može biti, a kada sklonimo tvorca crnila, sve će postati (odjednom, mnogi su mislili) belo da belje ne može biti! (Dodavalo se i malo dinamike, pa je tako o *Miloševićevom paklu* pripovedano kao o produžetku *socijalističkog pakla*, na šta su cinici odgovarali, i onda i sada: *Možda je to i bio pakao, ali se tu dobro živelo!*) Opozicija je uspela u svom naumu, na način na koji sam ukazao. Rezultat tog uspeha je izborna pobeda opozicije.

Opozicija je vodila opšti rat protiv jednog društvenog sistema. Rat protiv socijalizma i (sticao se ponekad utisak – gotovo usput) protiv Miloševića i onoga što je on dometnuo tom sistemu. Bile su to revolucionarne pripreme za nerevolucionarno rušenje sistema⁵. Te i takve pripreme odvijale su se u znaku zahteva da **stvari treba menjati u korenu!**

Umesto kulture (mukotrpnih i dugotrajnih) promene stvarana je kultura bajkolike promene u koju ulazimo bezbolnim skokom u svet najbolji

4 Golubović, Zagorka (2003), *Izazovi demokratije u savremenom svetu*, Centar za kulturu, Požarevac.

5 Videlo se, kasnije, da mnogi u samoj opoziciji nisu bili ubeđeni u mogućnost mirnog preobražaja, tj. Miloševićevog mirnog odlaska sa vlasti – upravo su oni uoči septembarskih izbora 2000. godine širili nevericu kako u izbornu pobedu tako i u mogućnost da se putem izbora ostvari pobeda. Može se steći utisak da su na nasilnom ostanjanju na vlasti Miloševića i kamarile uporedno radili *vladajući ekstremisti* i *neverujućí opozicionari*.

od svih. **Korenite** promene, **brze** promene, **uspešne** promene koje donose apsolutno dobro, **od sveta pomognute** promene, **lake** promene, tj. neće nas koštati – mi se nećemo menjati, bićemo isti samo što će nas neko čarobnim štapićem prebaciti u raj... Mi smo anđeli, a oni su sluge pakla, kad mi dođemo na vlast svi ćemo biti u raj, a oni u zatvoru.

Izdvajam četiri obeležja promena i društvenog konteksta zalaganja za promene, onako kako ih je videla opozicija u drugoj polovini devedesetih.

(1) **Brzina promena.** Sutradan posle izbora ulazimo u raj; nije bilo ni najmanje uzdržanosti – da se barem reklo: sutradan iskoračujemo na put za raj. „Čim mu vidimo leđa...”, „Samo da njega nema...” (Zanimljivo je danas pogledati pojedina obećanja opozicije, posebno ona za koja su sami davali rokove – te tri meseca, te 100 dana, a bilo je i onog „odmah”).

(2) **Lakoća promena.** Umesto poznate sintagme „krv, znoj i suze” bez čijeg ovaploćenja sigurno nema izlaza iz krize i dolaženja do cilja, građanima Srbije teškoće ili nisu pominjane ili su minimizirane i potcenjivane. Posebno, treba pomenuti da nije isticana *lična i porodična cena* koju moramo pojedinačno da podnesemo. (Najveći broj ljudi samo ovu cenu i razume. „Ne postoji nikakav društveni trošak ukoliko ne uhvatim ruku zavučenu u moj džep”.)

(3) **Dubina kritike** Miloševićeva sistema kao da nije imala dna; Milošević je optuživan i za ono što se događalo pre njegovog rođenja. Jednostavno, on je bio *džoker* za pljuvanje po bilo čemu. Kritika Miloševićevih institucija pretvarala se u kritiku institucija kao takvih. Umesto kritike sa prirodom institucija nespojivog voluntarizma, kritikovana je sama priroda institucija. Umesto kritike jednog režima, često smo imali anarhističku kritiku osnova na kojem moderno društvo počiva⁶. Ta kritika, po svojoj *korenitosti*, podseća na radikalnu komunističku kritiku – ništa, ama baš ništa ne valja; sve će se promeniti i sve će biti bolje.

(4) **Frontalni sukob** sa drukčijim mišljenjem kao uslov promena – jeste ona taktika na koju se može redukovati celokupna strategija opozicije.

6 Teško je otići se utisku o esencijalnom pesimizmu opozicije; kao da su videli većitost Miloševićevog režima (da će i on, kao Tito, barem, malo vladati i posle smrti). Jer, kako drukčije shvatiti apsolutnu kritiku institucija, njihovo poricanje, totalno osporavanje. Kao da nisu imali na umu mogućnost da će oni jednog dana ući u te institucije. Druga moguća interpretacija je još gora po opoziciju. Možda oni ništa nisu razumeli, ništa nisu znali, možda su samo mislili da to tako treba.

Operacionalizacija političkog jaza između onih koji su bili „Za Miloševića” i onih koji su bili „Protiv Miloševića”, obavljena je tako što su te razlike politički podignute na nivo kulturnih pa i civilizacijskih razlika i na njima zasnovanog sukoba. Tako je započelo širenje fame o „dve Srbije”, a ta fama je i danas na delu – jedne zaostale, konzervativne, nacionalističke, ksenofobične, malopokretne, zatvorene u vremenu i prostoru.⁷ Crna slika o „crnoj Srbiji”. Ona druga je sasvim oprečna – „bela Srbija”. Politička interpretacija realnih strukturnih razlika, za razliku od njihove politizacije ima puno opravdanje, uostalom postojanje političkih stranaka se i zasniva na ovakvim „rascepima” (*cleavage*). Politizacijom, pak, razlike se čine neprevazilazivim, transformišu se u sukob koji se ovekovečuje, a potom i zakrvljuje („na krv i nož”)... Politička interpretacija podrazumeva dijalog, manje ili više tolerantan, između dva stranačka bloka; politizacija pak donosi resantiman. Prva podrazumeva institucionalizaciju sukoba, izvesno ograničenje polarizacije, za razliku od drugog pristupa koji je neuređen, „divalj”, bezgraničan.⁸

Politizacija polarizacije, započeta u devedesetim godinama, danas i te kako smanjuje šanse Srbije u ravni podsticanja ako ne i stvaranja onoga što je Dirkem nazivao „*organskom solidarnošću*”, a što Frensis Fukujama shvata kao „*spontanu socijabilnost*” („koja predstavlja podskup socijalnog kapitala” – Fukujama, 1997: 36). Politizacija polarizacije uspostavlja mržnju kao vrhovni odnos između sukobljenih strana, dok politička interpretacija sukoba unosi dijalog kao formu suodnošenja sa izglednim konsensusom na vidiku. Bez, barem minimalnog, konsensusa kao baze, nema ni organske, niti bilo koje druge solidarnosti, pa ni pomenute *spontane socijabilnosti*.

7 Nema sumnje da je ovakva predstava o Srbiji (ili o dve Srbije) veoma uprošćen ali istovremeno i prilično uopšten uvid u stanje ovog društva. Smatram da ova slika (i kada je potkrepljena realnim podacima) ima smisla samo kao metafora. No, nije na odmet dodati i to da se ova priča o „civilizacijskom rascepu” već koristila i tranzicijskoj taktici. Tako Zbignjev Bujak, jedan od lidera Solidarnosti, govori o „civilizacijskom jazu” između Solidarnosti i zvanične države; kod nas, čini se, može se govoriti o kulturnom jazu koji se te 2000. godine uspostavljao između zatočnika režima i onih koji su vapili za promenama! („Od solidarnosti do slobode”, *Danas*, 31. avgust 2005., Project Syndicate).

8 LaPalombara opisuje kako to izgleda kod Talijana: „Činjenica je da tipičan Italijan oseća da su izbori borba između uzajamno suštinski suprotstavljenih grupa – između ‘nas’ i ‘neprijatelja’. Podrazumeva se da će pobednik iskoristiti i eksploatisati pobeđene. Zato su mnogi izbore opisali kao, u suštini, borbu na život i smrt između suprotnih i nepomirljivih načina života.” (navedeno prema Dal, 1997: 165).

1. Socijalizam – sve lepša prošlost⁹

*Na vodama vavilonskim sjedasmo
i plakasmo opominjući se Siona*

Psalmi Davidovi, 137, početni stih

U ideološkoj pripremi za „mirnu revoluciju” posebno mesto imaju **socijalizam**, socijalistička država, samoupravljanje...¹⁰ Socijalizam je „došao” s ratom, a sa ratovima je i „otišao”. Valjda je samo u takvom kontekstu moglo da dođe do njegove recepcije, a ratni kontekst bio je potreban i kada se „opraštalo” od socijalizma. Ratovi su prikriili mnogo toga i pri „dolasku” i pri „odlasku” socijalizma.

Izvesno je da su teška ekonomska kriza i ratovi zamaglili promenu sistema. U toj magli kao da je promena sistema – prošvercovana!

Sve u svemu **o promeni sistema** (ovog puta) **odlučivalo se na izborima**, glasanjem. Socijalizam je prošao prvi put, na izborima u 1990. godini. Glasanjem za Socijalističku partiju Srbije građani su odlučili da ostanu u socijalizmu, doduše u nekoj popravljenoj verziji socijalizma (barem su mislili da je popravljena), a u to su bili i ubeđivani od tadašnjih pobednika. Socijalizam je položio još nekoliko testova. Građani su ga podržavali u od „socijalističke vlasti” nametanom ubeđenju da je on takav kakav je jer međunarodna zajednica i „objektivne okolnosti” ne daju da bude onakav kakv bi želeli da bude. Ubeđenje je postepeno prestajalo da deluje, mnogi su uvideli da je to tek *placebo*. I, konačno, na izborima u jesen 2000. godine, „Miloševićev socijalizam” pada na ispitu – građani su se odlučili za kapitalizam. Tu deceniju socijalizam je „izdržao” u društvu etničkih ratova i raznoraznih mobilizacija za takve ratove, u društvu duboke ekonomske krize, sankcija međunarodne zajednice, nezamislive inflacije, velikog broja izbeglica, bombardovanja... Na izbornom tržištu on je „prodavan” i

9 Ključni zaključak u mom istraživanju odnosa građana prema prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, iz 1996. godine, jeste: *Sadašnjost nam je sve gora, prošlost sve bolja, a budućnosti nema* (Mihailović i drugi, 1997: 27).

10 Plitak politički um i danas se može izmeriti stepenom podsmešljivosti u odnosu na socijalističku prošlost. Ta „deca socijalizma” ako se i razumeju u kapitalizam, teško da su išta razumela od onog što je obeležavao (kakav-takav, takav kakav je) ovdašnji socijalizam! Čini se da iza tog njihovog podsmeha i dalje stoji strah od socijalizma; kao da ih socijalizam i dalje proganja; u njihovim snovima strave i užasa, glavna strava je socijalizam, pa opterećeni tom noćnom morom pričaju koješta (omiljene teme su im samoupravljanje i Kardelj).

„kupovan” upravo u takvom združenju. Izgleda da su se građani ratosiljali baš tako združenog socijalizma. Međutim, izgleda da su oni mislili da jedan sistem može da ode, a da drugi ne dođe. Kao da im nije jasno kud odjednom ovaj kapitalizam.

O „švercovanju” promene sistema svedoči i činjenica o retkoj upotrebi pojma kapitalizam, najčešće se upotrebljavaju surogat-pojmovi¹¹. Reklo bi se da postoji strah da kapitalizam dolazi upravo onda kada mu pomenu ime i baš zbog pominjanja imena, a ne iz nekih daleko stvarnijih razloga. Najčešće se pojam kapitalizma zamenjuje pojmom demokratije, kao da se takvom zamenom želela istaći politička strana kapitalizma, a prikriti ona ekonomska. U stvari, može da se tvrdi da jedni i vide kapitalizam preko demokratije te njegove najčešće političke forme, a drugi preko ekonomije jer su upravo toj strani kapitalizma najviše izloženi¹².

Vezanost građana za pojedine dimenzije socijalizma danas je takva da se gotovo može reći da je veća nego u poslednjih 10-15 godina njegovog trajanja. U ovom kontekstu, prvenstveno treba pomenuti: (1) relativno razvijen osećaj (najčešće prividne) socijalne potentnosti, (2) osećaj sigurnosti radnog mesta, i (3) razumevanje države kao beskrajno obavezne socijalne države. Socijalizam je danas za mnoge tek „uspomena na bolji život” i sve imaginarniji prostor socijalne nostalgije.

11 Građani imaju podeljeno mišljenje i o pojmu socijalizma i o pojmu kapitalizma. U jednom istraživanju iz 1997. godine nađeno je da 29% građana kaže da negativno reaguje na reč socijalizam, a pozitivno reaguje 44%, dok na kapitalizam negativno reaguje 31% a pozitivno 32%. Veliki broj građana je ustvari uzdržan, 27% u slučaju odnosa prema socijalizmu, a čak 37% u slučaju kapitalizma (videti: Slavujević i Mihić, 1999).

12 „Pa to ti je kao sloboda koja se toliko krvavo plaća da čovek prestaje da je želi. Pa šta čemi sloboda, ako se ovako teško dolazi do hleba!” – kaže jedan od naših sagovornika. O tome, a na nešto drukčiji način govori Kolakovski u razgovoru sa Mihnjikom: „Komunizam je obećavao sigurnost, mada o tome kako je ona postignuta nema šta da se govori. Potreba za sigurnošću je jedna od najsnažnijih ljudskih motivacija, iako je na ratnoj nozi sa veoma značajnom potrebom kao što je potreba za slobodom. Te dve autentične potrebe su međusobno sukobljene.

Komunizam je ljudima davao osećanje da ne treba mnogo da misle. Prvo, neko na vrhu dobro zna šta treba da se radi; drugo, da stvori sistem u kome država brine o svemu, odgovorna je za sve, a pojedinac ne mora biti ni za šta odgovoran. To je u suprotnosti sa potrebom za slobodom, ali je kao iskušenje i razumljivo.

Potrebna nam je i intelektualna i životna sigurnost. Komunizam ju je ostvarivao na svoj groteskno-makabričan način.” (Kolakovski u razgovoru sa Mihnjikom: Mihnjik, 1995: 45).

Masivni osećaj socijalne potentnosti je ključna rezultanta iskustva sa *mekim socijalizmom* i radničkim samoupravljanjem. Ideologija *mekog socijalizma* i praksa radničkog samoupravljanja su tražili i generisali taj osećaj. Izvesno je da je temelj te potentnosti bio u doslovnom shvatanju ideološke parole (ali pomalo i prakse) „*Fabrike radnicima*”. Ta potentnost se često prizivala kao jedan od uslova za ostvarivanje opšteg boljitka. Međutim, tu potentnost „*vlasnici socijalizma*” su videli u ravni ideoloških projekata, kao nešto što treba na rečima da bude poželjno, a stvarno što dalje od primene. Ali, kao i uvek, bilo je dovoljno da nešto postoji i kao norma, pa da se neko doseti potrebe da se ona primeni. Otuda se ova (ne)željena potentnost, po pravilu, pojavljivala u najtežim situacijama („kad dogori do noktiju”).

Stvar je u tome što osećaj socijalne potentnosti nikada nije bio sastavni deo socijalnog aktivizma ili, kako se govorilo, radničkog samoupravljanja, tj. socijalne inkluzije, koliko reakcija na socijalnu ekskluziju. On je prvenstveno bio, a i danas je ponegde, tek abreakcija na socijalnu i političku nemoć. Otuda je tu reč o prividnom aktivizmu, eksploziji emocija, izlivu besa, kratkotrajnom uzletu u moć... Najveći izliv eksplozivnog aktivizma desio se u vreme „događanja naroda”, na mitinzima širom Srbije, i onim najvećim: na Ušću i na Gazimestanu. Potom su tu masovni protesti povodom izbornih krađa, sredinom devedesetih. *Labudova pesma* ovog tipa aktivizma čula se u oktobru 2000...

U uslovima tranzicije, sa rigidnom vladom, uz jaku proreformsku dinamiku i odsustvo konsenzusa o tempu, obimu i sadržaju promena, došlo je do degenerisanja i ovako obogaljenog osećaja potentnosti i dugo razvijanog osećaja za „*radničko vlasništvo*”. Otuda se privatizacija ne doživljava kao privatizacija države svojine, već kao privatizacija „naše” (dakle, i moje) imovine. Otuda i masovno rašireno mišljenje o privatizaciji kao otimačini, pljački¹³, a o novim vlasnicima kao lopovima (ovo poslednje je jednim delom uslovljeno i nekim realnijim razlozima). – U tom kontekstu, „*radnički bunt*” do kraja fragmentiranih radnika ostaje tek retka i pojedinačna pojava koja ne može računati na uspeh. A masivni osećaj socijalne potentnosti danas se primećuje tek kroz retke osećaje straha od „*južnoameričkog*

13 Trećina ispitanika smatra da je privatizacija u stvari čista pljačka, a gotovo dve petine misli da je privatizacija nužna ali da se sprovodi na pogrešan način. Faktički samo 12% ispitanika ima pozitivno mišljenje o privatizaciji. Ovi podaci potiču iz istraživanja Cesis-a (JMS 2/05 iz aprila 2005. godine) ali su gotovo istovetni podaci dobijeni i u drugim istrivanjima.

modela”, tj. masovnog i nekontrolisanog i manje-više spontanog izlaska na ulice – tu su razbijanje izloga, pljačkanje radnji, neobuzdano nasilje... Odsjaj te „*ideologije radničke moći*” vidimo i u povremenim sindikalnim upozorenjima, pa i pretnjama pomenutim južnoameričkim modelom.

Drugo nasleđe socijalizma jeste osećaj sigurnosti radnog mesta. Država je bila ta koja je dužna da obezbedi i garantuje radna mesta – „posao za ceo život”.¹⁴ Kao da se na njih polagalo pravo na osnovu rođenja, državljanstva. U slučaju uzlazne pokretljivosti, zaposleni su od „svoje firme” ili u krajnjem od države očekivali stipendiju za školovanje dece, a u slučaju zadržavanja istog socijalnog statusa (i istog obrazovnog nivoa) radno mesto se tražilo u „svojoj firmi”, ono se nasleđivalo. Nerentabilno poslovanje date firme nije dovodilo u pitanje radno mesto, već se, manje-više, odražavalo na platu zaposlenih. Zaposleni su, pak, u reagovanju na smanjivanje plata, iz „prava na rad” izvodili „pravo na nerad”. („Niko me ne može toliko malo platiti, koliko ja mogu malo da radim”.)

Treće nasleđe socijalizma je razumevanje države kao „moje države” koja je odgovorna za sve ključne aspekte moje egzistencije i egzistencije moje porodice. Ta „odgovornost” bila je sastavni deo „ugovora” u kojoj je lojalnost prema državi (državnom aparatu, partiji, vođi, samoupravljanju i politici nesvrstanosti) razmenjivana za praktične aspekte „socijalne države”¹⁵. Država je ta koja je posredovala između mene, „moje fabrike” i „moje zemlje”.

U promeni režima i slomu kolektivističke ideologije ostvaren je savez između radnika i opozicione političke elite (DOS); radnici su u toj promeni odigrali ključnu ulogu kako na izborima, tako i na ulicama. Društvena

14 „Doživotno zaposlenje” postoji i u Japanu, no ono se tamo ne uzima kao veliki minus za poslovanje kompanija, već obrnutio; očigledno je pak da je socijalistička država bila mnogo udaljena od japanske države. Zašto „doživotno zaposlenje” ne podriava produktivnost u japanskim preuzećima, dok je socijalističko dovodilo na rub propasti?

15 Koncept socijalne države, po svemu sudeći, doživeo je krah i u socijaldemokratskoj Evropi. „U stvari, mnogo hvaljeni socijalni model Evrope više je san nego realnost, san o prijatnom svetu u kojem o nama brine blagonaklona država. Takav svet prestao je da bude sposoban za život velikim delom iz demografskih razloga, pošto je sve veći broj onih što su potraživali pomoć učinio da troškovi postanu nesnošljivi. /.../ Iza ovakvih razlika leže duboke političke i kulturne tradicije koje se tiču uloge države u svakodnevnom životu.” (Ralf Darendorf: „San o prijatnom svetu”, Danas, 23-24. jul 2005. – Project Syndicate/Institute for Human Sciences). – U ovom kontekstu javlja se pitanje dometa francuskog stava prema konceptu neoliberalne države koji je ugrađen u Ustav Evropske unije koji su Francuzi na referendumu – odbacili!

promena i u njoj „iskovano” socijalno zajedništvo generisalo je ogromnu količinu socijalnog kapitala. Stvorena su, međutim, i prevelika očekivanja kako kod onih koji su pravili novu državu (tj. do juče opozicione elite koja je, gle apsurda, zadržala u nazivu svog pokreta pojam opoziciono), tako i u još većoj meri kod samih radnika i građana uopšte. Do juče opoziciona elita, a posle promena vlasnik nove tranzicione države – očekivala je da će joj saveznici, tj. radnici i građani uopšte, pružiti bezrezervnu podršku i predano činiti sve ono što se od njih očekuje. Na drugoj strani, radnici i građani uopšte od nove države očekivali su da bude njihova u većoj meri od svih prethodnih. Očekivanje brzog svekolikog boljitka bilo je dominantno obeležja novostvorene socijalne klime.

Stvarnost je bila drugačija. U procesu tranziciji država (njihova socijalna država) je promenila ćud i relativno potentnim radnicima oduzela sigurna radna mesta i stalno im otima njihove fabrike. [Ma koliko to apsurdno izgledalo, sukob između tranzicione države i radnika, ublažen je i fragmentiran usled dejstva onih 12 godina (1988-2000) koje se „pojeli skakavci”, u kojima je sukob bio na ledu, a radnici zamajavani drugim pričama.] Ubrzo je postalo jasno da tu nema baš mnogo mesta za razna zamajavanja i da je „đavo došao po svoje”. Magla se razila i videlo se da je svako u svojoj busiji. Izneverena očekivanja samo su pojačala razočaranje, a kod mnogih izazvala i gnev¹⁶.

Nova (tranziciona) država kumuje formiranju frontova i sukobima; ako su frontovi i bili realnost, sukobi to nisu. Prilika za saradnju je u startu propuštena, a socijalni kapital počeo je da kopni. Vlada ulazi u brze reforme bez podrške radnika i građana uopšte¹⁷. Umesto partnerskih odnosa i socijalnog pakta tih partnera, imamo socijalne sukobe; doduše mestimične i međusobno nepovezane.

Da li se iz svega navednog može zaključiti da postoji masovnija vezanost građana za socijalizam, danas kod nas? Druga strana ovog pitanja glasi: Da li bi stranke socijal-nacionalnog bloka, koje ovako ili onako,

16 Gotovo da se i kod nas desilo isto ono što se desilo u Rusiji i još nekim postkomunističkim zemljama, a što je Jozef Štiglic komentarisao na sledeći način: „Umesto obećanog, promene su im donele siromaštvo bez presedana: u mnogo aspekata, za najveći deo stanovništva, tržišna ekonomija se pokazala kao mnogo gora nego što su komunistički lideri predviđali.” („Zapad ne čuje jauke siromašnih”, *Danas*, 26-28. april 2003. godine – izvod iz knjige „Protivrečnosti globalizacije”, SBM-x, Beograd 2003).

17 Adam Pževorski objašnjava „poljski slučaj” sa primenom Balcerovićeveg ekonomskog plana činjenicom da su građani Poljske prihvatili taj plan („konjsku terapiju”), da je 90% Poljaka podržavala vladu Mazovječkog i pored drastičnog pogoršanja životnih uslova u prvim danima sprovođenja nove ekonomske politike (Przeworski, 165 i dalje).

zagovaraju taj socijalizam, u slučaju dolaska na vlast napravile „*mirnu kontrarevoluciju*” pa nas „*vratili kući*”, u socijalizam. Odgovor na oba pitanja je negativan, mada to ne znači da je mali broj građana vezan za socijalizam, niti da ne bi bilo nekih pokušaja restauracije u slučaju (manje-više nerealne mogućnosti) dolaska na vlast prosocijalističkih stranaka.

Odnos građana Srbije prema socijalizmu ispitivan je sistematski u dva istraživanja sredinom devedesetih¹⁸, a u međuvremenu se ništa nije desilo što bi nam pobudilo sumnju u te nalaze i u njihovo današnje važenje. U stvari, ocene nisu crno-bele; razlike u ocenama manje se vide kada se odnose na celinu pojave, a vidljivije su kada su u pitanju pojedinačne dimenzije pojava koje smo ispitivali.

Generalno, može se reći da su podeljena osećanja i prema socijalizmu i prema kapitalizmu. Socijalizam podržava nešto više od dve petine ispitanika, a kapitalizam jedna trećina. Prema socijalizmu negativnu predstavu ima negde između četvrtine i trećine građana, a prema kapitalizmu – jedna trećina. „Jaka” četvrtina ispitanika ima neodređen i nedovoljno izdiferenciran odnos prema socijalizmu, a „jaka” trećina isti takav odnos ima prema kapitalizmu (videti Priloge – tabela 1). Ima, međutim, i drukčijih nalaza. Holistička ocena socijalizma dobijena u istraživanjima iz 1996. i 1997. ukazuje prvo na brojčanu premoć onih koji „bivši politički sistem” vide kao loš, a onda u sledećoj godini na brojčanu ravnotežu. Takve razlike se primećuju i u drugim postkomunističkim zemljama (videti Priloge – tabela 2).

Percepcija socijalizma se, međutim, menja kada u žižu evaluacije stavimo pojedine dimenzije socijalizma, pa i „slike-ključeve” za prepoznavanje ove bliske nam prošlosti (videti Priloge – tabela 3). Od sedam objekata evaluacije (jednopartijski sistem, samoupravljanje, politički sistem, privreda, Tito, doba „titoizma” i standard) u dva slučaja preteže negativna ocena (jednopartijski

18 Nalaze ova dva istraživanja dobro ilustruju ovih nekoliko odgovora pokupljenih iz naših upitnika: *Ja sam za 'bolji život' a ne za sisteme, Ja bih uzeo ono što je dobro iz socijalizma i pomešao sa dobrim iz kapitalizma, Ništa od toga ne tera meni u džep, samo iz džepa!, Ko nas pita, mi samo potvrdimo na Aport, Nisu nas pitali ni kad su ga dovodili, ni sada kada ga teraju, Socijalizma se odričemo, a ni ovo nam nije po želji.* Inače, istraživački nalazi objavljeni su u dve knjige:

* Mihailović, Srećko (ed.). 1997. *Između osporavanja i podrške. Javno mnjenje o legitimitetu Treće Jugoslavije.* Beograd, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanje i javno mnjenje.

* Slavujević, Zoran i Mihailović Srećko. 1999. *Dva oglada o legitimitetu.* Beograd, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanje i javno mnjenje.

sistem i smaoupravljanje), u slučaju političkog sistema podjednak broj daje negativne i pozitivne ocene, ali najviše je onih koji nisu u stanju da ocene, a u slučaju privrede, Tita i doba „titoizma” znatno pretežu pozitivne ocene. O dominantno pozitivnom odnosu prema socijalizmu svedoči i jedan sintetički pokazatelj (uključene mere životnog standarda, privrede, političkog sistema, religijskih sloboda, slobode mišljenja, zaštice od kriminala i bezakonja, sigurnosti zaposlenja, socijalne politike i nacionalne ravnopravnosti) – četvrtina ima negativan odnos, četvrtina pozitivan, a ostali su između blago i osrednje pozitivnog odnosa (Mihailović i drugi, 1977: 27).

Dakle, na opštem planu kao i na nivou simbola – kada je u pitanju odnos prema socijalizmu, dobu „titoizma”, Titu – dominiraju pozitivne percepcije i dobre ocene; pozitivnih ocena ima i na nivou nekih konkretnijih aspekata života u socijalizmu: sigurnost radnog mesta, standard, zaštice od kriminala.... Na drugoj strani, kada su u pitanju konkretne dimenzije socijalizma, pogotovu one političke, preteže negativna ocena – napr. u slučaju monizma, samoupravljanja, religijskih sloboda, slobode mišljenja... Ukupno uzev, **socijalizam se podržava iz ugla ekonomske retrospektive, a odbacuje iz političkog rakursa**. Ili, najjednostavnije, tzv. *obični građanin* rezonuje normalno ne baveći se pitanjem *održivosti* te normalnosti, on bira po svom viđenju stvari dobre elemente socijalizma (standard, socijalna sigurnost) i dobre elemente kapitalizma (pluralizam, političke slobode). Njega po pravilu nimalo ne interesuje pitanje stvarne *održivosti socijalističke privrede*, ili *prividi* proceduralne demokratije.

Sve ove nalaze treba posmatrati u kontekstu odnosa građana prema mogućnosti povratka na monizam (videti Priloge – tabela 4). Takvu mogućnost je u tri istraživanja iz 1996, 1997. i 1999. godine prihvatilo tek 12 do 14% građana, natpolovičan broj ispitanika je odbacivalo tu mogućnost, uz znatan broj neodlučnih i onih koji nisu znali da odgovore na ovo pitanje (oko jedne trećine).

Odgovori na pitanje o povratku na stari sistem imaju krucijalnu vrednost za procenu odnosa prema socijalizmu. S obzirom da je „povratak” veoma malo podržan, pre možemo da govorimo o *socijalnoj nostalgiji* nego o ozbiljnom postojanju političkog kursa ka povratku u socijalizam¹⁹. Stoga će kompleks pitanja koja se odnose na prosocijalistički diskurs biti nešto više razmatran upravo preko teme o socijalnoj nostalgiji.

19 Ukoliko je ova tvrdnja tačna, onda se otvara pitanje motiva izborne podrške znatnog broja građana političkim strankama (Srpska radikalna stranka i Socijalistička partija Srbije) koje ovako ili onako podržavaju socijalizam ili se barem zalažu za oživotvorenje nekih komponenti ovog političkog sistema.

Šta je to socijalna nostalgija u ovom slučaju? Čežnja za dobrim životom koji se vezuje za socijalizam, a ovaj se vezuje za Tita i Jugoslaviju (kojoj se tepa „Juga”, pa se eventualno dodaje *stara dobra...*). Ili, možda, tek bolno sećanje na bolji život²⁰!

Na direktno pitanje: *U kakvom sećanju Vam je ostalo doba titoizma?* u seriji istraživanja sredinom devedesetih godina najčešće je dobijan odgovor „*Bilo je dobro*”. U proseku lepo mišljenje o dobu „titoizma” imao je svaki drugi ispitanik, a trećina se opredeljivala za odgovor „*I dobro i loše*”, dok se postotak onih koji su to doba ocenjivali kao loše kretao između 4 i 11% (videti Priloge – tabela 5). Srbi na Kosovu i Metohiji takođe se uklapaju u ovakvu distribuciju odgovora, a nisu daleko ni Albanci iz ove pokrajine – kod njih ipak nešto malo preteže postotak onih koji u „Titovom dobu” vide *I dobro i loše* (dve petine) nad postotkom onih kojima je bilo dobro (jedna trećina).

Prednost *Titovog socijalizma* u očima građana još je izrazitija kada od njih tražimo da uporede vreme socijalizma, vreme *Miloševićevog sistema* i današnji sistem (videti Priloge – tabela 6). Natpolovičnom broju ispitanika bilo je najbolje u vreme socijalizma, dok je onih kojima je Milošević život omilio u 2002. godini bilo četiri posto, a 2004. godine osam posto (razumljivo, tu je i četvrtina onih koji nisu mogli da prepoznaju vreme svog dobrog života).

I krajnje jednostavno, kada od ispitanika tražimo da nam kažu da li im je bilo bolje pre 2000. godine ili danas, onda vidimo da je „današnjica” bila u prednosti samo 2001. godine, a potom što se više udaljavamo od „prelomnih događaja” 2000. godine raste postotak onih koji tvrde da je danas gore, s tim što smo u 2004. godine nalazili 35% takvih, a ovog leta 2005. godine – čak 41% (videti Priloge – tabela 7).

U stvari, *naš čovek* se ponaša prema pravilima iz koncepta relativne deprivacije – on se poredi sa drugima, poredi svoje zasluge spram dobitaka, sebe od juče sa sobom danas... I, po pravilu, zaključuje da je uvek na gubitku *sada i ovde*. On živi isto kao drugi ili barem malo bolje, njegove

20 Sintagmu „bolno sećanje”, u ovakvom kontekstu, našao sam u jednom upitniku u kojem je jedan ispitanik na otvoreno pitanje o sadašnjem odnosu prema (bivšoj) Jugoslaviji napisao da u odnosu na nju ima „bolno sećanje”, a potom dodao: „Ako se pitate zašto je bolno da vam kažem: Bolno je zato što je naša Juga nepovratno otišla i ništa nam nije ostalo nego da je se sećamo lepo i bolno”. Meni je ovaj odgovor bio utoliko zanimljiviji što to „bolno sećanje” zvuči isto onako kako se u literaturi nostalgija obično i određuje: *setna čežnja...*

zasluge su veće od nadoknade za te zasluge, on zaslužuje veću nadoknadu za svoj rad jer su mu primanja neprimerena radu, on je juče bolje živio nego danas... (videti Priloge – tabela 8).

Verovatno je tačno da čovečanstvo nikada nije bolje živelo nego što živi danas, ako se primene današnji kriterijumi merenja u kojima dominiraju potrošačka moć, obrazovanje, zdravstvena zaštita, trajanje života, demokratija... Izvesno je da izneta ocena ne važi za Srbiju. Ovde se živi lošije nego što se živelo ranije. To nije samo utisak nezadovoljnih građana²¹, već nešto što se da izmeriti. Potrošačka moć građana Srbije danas je daleko od one iz osamdesetih godina. „U relativnom smislu najbolje smo bili kotirani 1980. kada je naš društveni proizvod po kupovnoj moći skoro dostigao 40 odsto nemačkog ili francuskog”²². Značajno je da i sami građani imaju sličnu procenu. Na pitanje „Šta mislite, kada je ovoj zemlji bilo najbolje?”, 3% je reklo „pre prvog svetskog rata”, 4% „između dva svetska rata”, 2% „tokom 50-ih godina”, 30% „tokom 60-ih i 70-ih godina”, 47% „tokom 80-ih godina”, 4% „tokom 90-ih”, 5% „posle promena 2000-te godine”, dok je 5% navelo neke druge odgovore (CPA, 2002, JMS 02/02). – No, postavlja se i pitanje odgovornosti za „dobar život”; pojedini političari, pa i naučnici tvrde da su (valjda iz današnje perspektive) za dobar život odgovorni oni koji su tako živeli, a valjda je bilo potrebno da se odreknu takvog života i da žive lošije, barem je tako teorija nalagala²³.

21 Čak i da se radi samo o neobjektivnoj samopercepciji, i tada bi to bila tvrda politička činjenica. Ako zbog ničeg drugog, ono zbog toga što se ljudi ne ponašaju shodno apsolutnim istinama, već po meri svog ili bilo čijeg prihvaćenog mišljenja. „Jedna od temeljnih postavki savremene psihologije – kaže Ivan Šiber – jest da se čovjek ne ponaša sukladno objektivnim činjenicama već sukladno svom doživljaju tih činjenica. Doživljaj društveno relevantnih činjenica, onih činjenica na temelju kojih se pokušava usmjeravati nečije političko opredeljenje u instituciji izbora, jest zapravo konstrukcija društvene zbilje koju netko nameće javnosti u okviru koje se javnost opredeljuje.” (Šiber, 2003: 127).

22 Goran Nikolić: „Kad je Srbima bilo najbolje”, Politika 1. jul 2005. godine

23 Mirosljub Labus, ekonomista i političar, piše o žalu za „starim dobrim vremenima” prilično cinično, „dokazujući, *post festum*, da su odgovorni oni koji su nostalgici: „Nostalgija za ‘Jugom’ proširila se u nostalgiju za socijalizmom. Znatan broj ljudi danas misli da je društvena svojina bolja od privatne svojine, da je država bolja od tržišta i da je zatvorena privreda bolja od otvorene konkurencije. Stvorena je iluzija da će rušenje Miloševićevog režima vratiti ‘stari dobri Titov socijalizam’ i svi ‘blagodet’ koju je on sobom nosio. Promenili smo sistem, ali očigledno ne i ideologiju. Nije mali broj onih koji žale za tim Titovim vremenom kada se radni vek provodio u jednoj firmi, a uz malo truda ‘zarađivala’ pristojna plata. ‘Tada se lepo živelo’ – nostalgично govore neki. Rad od sedam sati dnevno uz platu koja prevazilazi učinak, društvena svojina koja je sama po sebi podrazumevala neodgovorno upravljanje, ponovo se priželjkuju. Zaboravili smo da je poluvekovni koncept svojine kao ‘svačije i ničije’ upropastio našu ekonomiju.”

2. Sve je sen – onda u jesen 2000. i danas u jesen 2005.

Ralf Darendorf je govorio da je za promenu političkog sistema dovoljno šest meseci; za promenu ekonomskog sistema šest godina, a za uspostavljanje civilnog društva, najmanje 60 godina. – Pošto smo, kako se kaže, na pragu promene ekonomskog sistema, – sa tom promenom, kao što tvrde mnogi naši vrli ekonomisti, demantujući lorda Darendorfa, promeniće se sve!

Danas i ovde, *od deset ljudi troje misli da je pre pet godina, u jesen 2000, započet demokratski preobražaj Srbije; dvoje misli da je Srbija tada počela da propad; četvoro ne vidi nikakvo kretanje, ni napred ni nazad* – njima je sve isto („samo njega nema”)²⁴, a jedan ne ume da oceni ili ništa ne vidi²⁵.

„U svoj udobnosti socijalističkog života nismo ni primećivali (ili nas nije ni interesovalo) da nam zemlja propada. Ljudi su navikli da budu neodgovorni prema neodgovornoj državi.”
 „Za promene su potrebni ljudi. I to ne oni koji će stajati sa strane i aplaudirati, niti skeptici, koji ne veruju ni u sebe ni u druge. Pri tom, moramo uvek imati na umu da je propadanje odmah uočljivo, a da se obnova i napredak vide tek u budućnosti koju, nažalost, ne dočekaju svi.

Toliko o anketama i očekivanjima građana. Prebacimo se sada na očekivanja privrednika.” („Stara dobra vremena”, *Politika*, subota 23. jul 2005).

24 „Promene vlasti nisu Srbiji donele i promenu svesti. Svaka nova vlast se ponaša kao i prethodna, kao da one biraju narod, a ne narod njih, a istovremeno taj isti narod ne uspeva da se oslobodi onog podaničkog u sebi, onog jadnog štrečavca koji ga tera da i u najgorem vremenu pomisli: *‘More, samo da ne bude još i gore’*. (Duško M. Petrović, satiričar, u intervjuu *Politici*, 4. 1. 2005).

25 U dva istraživanja Cesid-a u proleće i leto 2005. godine, na pitanje „Šta mislite liki je domet promena koje su izvršene 5. oktobra 2000. godine?”, dobijeni su gotovo istovetni odgovori: nepuna trećina govori o demokratskom preobražaju, petina o početku propadanja, 37% misli da je sve ostalo isto „samo su jedni zamenili druge”, dok 13% izjavljuje da ne zna da odgovori na ovo pitanje. (Podaci koji slede o korelatima odnosa prema događajima iz jeseni 2000. godine, potiču iz ovih istraživanja.)

Kao orijentir u oceni navedenih podataka može da nam posluži „poljski slučaj”, tj. podaci o tome kako Poljaci vide svoj „oktobar”:

– Manje od trećine Poljaka smatra da su burni događaji u Gdanjsku, koji su doveli do pada komunizma 1989, promenili njihov život nabolje.

– Svega 24% Poljaka smatra da im je Solidarnost promenila život nabolje, 45% ne vidi neke posebne promene, dok 31% anketiranih smatra da su ih demokratske promene i kasnija tranzicija direktno oštetile.

– Kao najveće dostignuće devetogodišnjeg otpora Solidarnosti i decenije i po tranzicije, 52% Poljaka navelo je slobodu govora, 47% ulazak zemlje u EZ, 40% ulazak zemlje u NATO („Danas”, 18. avgust 2005. – Beta prenosi nalaze istraživanja dnevnika *Zečpospolita*, povodom 25. godišnjice formiranja Solidarnosti, prvih slobodnih sindikata u komunističkom svetu, 31. avgusta 1980. godine).

Ove podatke treba posmatrati i u kontekstu opredeljenja na izborima 2000. godine. Tada je od 10 ljudi približno četvero glasalo za promene (tj. za opoziciju), dvoje za dotadašnje partije na vlasti, a četvero nije izašlo na izbore (u postocima: 37% – 19% – 44%). Petina građana je 2000. godine glasala za socijaliste i radikale, petina građana danas misli da je 2000. godine Srbija počela da propada. Od ukupnog broja onih koji misle da je 2000. počela propast Srbije, na parlamentarnim izborima 2003. godine, dve trećine je glasalo za radikale i socijaliste, desetina za ostale stranke, a petina je apstinirala.

Događaji iz jeseni 2000. godine (izbori u septembru i decembru, 5. oktobar) koji su neposredno doveli do promene režima i do sve ubrzanijeg „odlaska” socijalizma, podelili su građane Srbije, a deli ih i današnja interpretacija tih dešavanja. Podela je postojala i ranije. Ona samo postaje vidljivija od sredine devedesetih. Ta linija podela razdvaja mlađe i starije građane, pripadnike nižih slojeva i pripadnike srednjih i viših slojeva, demokratski od nedemokratski orijentisanih građana, tranzicione gubitnike od tranzicionih dobitnika, građane obeležene negativnom socijalnom energijom od građana sa pozitivnom socijalnom energijom, etnocentrički i ksenofobično orijentisanih građana od etnički otvorenih, depriviranih građana od onih koji to nisu i, na kraju, pristalice socijal-nacionalnih od pristalice liberalno-demokratskih stranaka. U krajnjoj liniji, reč je o razdvojenosti *tradicionalne* i *moderne Srbije*.

Tradicionalna Srbija je obeležena starošću, nižim društvenim položajima, nižim obrazovanjem, etnocentrizmom i ksenofobijom, osećanjem tranzicijskog gubitništva, negativnom socijalnom energijom, nedemokratskom orijentacijom, niskim nivoom aspiracija, neprozirnom budućnošću, pristajanjem uz socijal-nacionalne stranke. – Teret tranzicije je neravno-pravno raspoređen, teži je onaj koji je na plećima tradicionalne Srbije.

Moderna Srbija, na drugoj strani, obeležena je mladošću, srednjim i višim društvenim položajima, srednjim i visokim obrazovanjem, osećanjem tranzicijskog dobitništva, pozitivnom socijalnom energijom, demokratskom orijentacijom, razvijenim aspiracijama, optimističkim viđenjem budućnosti, pristajanjem uz liberalno-demokratske stranke. – Moderna Srbija lakše podnosi tranzicioni teret a i manje ga ima na svojim plećima za razliku od one druge Srbije.

Ove „dve Srbije” i dinamiku njihovog međudnosa treba posmatrati u kontekstu aktuelnih izbornih opredeljenja građana (uključiv i trendove), ali takođe i u kontekstu potencijalnog antisistemskeg ponašanja pojedinih stranaka (prvenstveno mislim na socijal-nacionalni blok).

Stranačka opredeljenja u jesen 2000. godine bila su u proporciji 4 – 2 – 4 (od 10 građana četvoro je glasalo za liberalno-demokratske stranke, tj. DOS, dvoje za socijal-nacionalne stranke, tj. SRS i SPS; a četvoro nije izašlo na izbore), a danas su izborna opredeljenja građana u proporciji 3 – 2 – 5. Konkretno, u ovom trenutku, liberalno-demokratske stranke mogu da računaju na nešto manje od tri petine biračkog tela, dok socijal-nacionalne stranke mogu da računaju na nešto više od dve petine biračkog tela. Dakle, na delu je polarizacija koja nije daleko od proporcije jedan prema jedan. Pogoršanje opšteg ekonomskog stanja sa svojim konsekvencama u odnosu na standard građana i ne/zaposlenost, može veoma lako da da prevagu socijal-nacionalnim strankama (da ne govorimo o drugim putevima sticanja prednosti, mada danas ove dve stranke nemaju ništa od one Miloševićeve veštine da izbornu manjinu pretvori u parlamentarnu većinu, ali zato taj posao za njih može da obavi ona druga strana – svojom veštinom u unutarfamilijarnim obračunima).

Loše stanje ekonomije, nizak standard građana u tolikoj meri da se znatan broj njih u dužem vremenskom periodu suočava sa pitanjem preživljavanja, visoka nezaposlenost i, nadasve, **nejednako rapodeljen tranzicioni teret** – sve su to činiooci koji ugrožavaju i ovakvu demokratiju kakvu sada imamo. Takvo društveno stanje čini demokratska uverenja građana (pod uslovom da ih imaju) prilično nesigurnim, čime se povećava mogućnost glasanja za nedemokratske opcije. Jednostavno, to je ona logika po kojoj „*ako s našima ne ide, daj da vidimo sa ovim drugim*”. Da li će, na primer, čovek bez posla čije su šanse za zaposlenje male, zadržati svoja – ajd da kažemo – demokratska uverenja, ili će svoj glas na izborima dati bilo kojoj opciji, pa i nedemokratskoj, ako je uveren da bi mu donela zaposlenje.

Ove vrlo verovatne izborne „rezone” jednog broja građana treba sagledati u kontekstu prilično jasnog poklapanja socijalne i stranačke polarizacije. Postoji pravilnost da se tranzicioni gubitnici, vezuju za radikale i socijaliste, a oni kojima tranzicija manje-više donosi dobitak, za liberalno-demokratske stranke (KV i VKV radnici su negde u sredini, s tim što je većina ipak bliža liberalno-demokratskim strankama).

U ovom kontekstu skrećem pažnju na sledeća dva reda podatka. Veoma je niska ocena ekonomskih ali i opštih preformansi sistema – čak 72% građana smatra da je stanje u našem društvu nepodnošljivo ili teško podnošljivo, a tu je i podatak da dve petine građana standard svoje porodice vidi kao nepodnošljiv ili teško podnošljiv. Ovome treba dodati i činjeni-

ce po kojima 30% građana sebe doživljava kao gubitnika (samo 11% se smatra dobitnikom), a kada je u pitanju društvo u celini, onda čak polovina ispitanika vidi zemlju kao gubitničku (dobitnikom je smatra tek 8%). – Ako su, pri ovakvom stanju stvari, građani „isprobali” stranke liberalno-demokratske provinijencije, ostaju im one iz drugog bloka od kojih bar jedna uspeva da nametne imidž stranke koja se nije iskušala u vlasti!

Druga strana ovog problema i ocrtanog mogućeg trenda u ponašanju birača, vezana je za pitanje da li, i koliko političke stranke vode „socioklasnu” politiku, tj. koliko u svojoj politici pomažu u definisanju, interpretiraju i zastupaju interese velikih društvenih grupa (radnika, stručnjaka, penzionera, omladine). Nesumnjivo da se to čini deklarativno i površno uoči izbora i kroz izborna obećanja, ali se najčešće upravo na tome sve i završava. Vodi se, u stvari, jedna „opšta” politika koja pod velom brige za društvo u celini često zastupa interese uskih grupa i moćnih pojedinaca.

Poseban aspekt ovog pristupa je odgovor na pitanje o odgovornosti opozicije²⁶, pri čemu tu odgovornost svodim na poštovanje postojećeg demokratskog političkog poretka. No, ima indicija o ne-demokratskim uverenjima znatnog broja pristalica socijal-nacionalnih stranaka, što može da bude osnova (opravdanje, na primer) i za nedemokratsko ponašanje samih stranaka²⁷. U aprilskom istraživanju Cesida našli smo da među pristalicama socijal-nacionalnih stranaka ima 22% demokratski orijentisanih, a među pristalicama liberalno-demokratskih – 70%. Nedemokratski orijentisanih ima tri puta više među pristalicama socijal-nacionalnih stranaka (41%) nego među pristalicama liberalno-demokratskih (11%) – (videti Priloge – tabela 9). Ovo su tek upozoravajuće činjenice i iz njih ne sledi anti-sistemsko nastrojenje socijal-nacionalnih stranaka. Ipak postoji minimalni

26 Treba govoriti i o odgovornosti vladajućih stranaka prema političkom sistemu, tj. o njihovoj demokratskoj obavezi da ne menjaju dati sistem ne-demokratskim procedurama. A nije da nismo imali takvih činjenja. Na primer, Miloševićeve stranke u dva navrata – jednom u slučaju lokalnih izbora, a drugi put u jesen 2000. godine. (Treba podsetiti i na najave spremnosti na nedemokratske poteze „prve” vrste u nekim istupima S. Miloševića pred kraj njegove vladavine.)

27 Ovde je reč tek o mogućnosti, međutim u jednom drugom kontekstu ovo je i te kako relevantan nalaz. Nema razvoja demokratije bez razvoja demokratske političke kulture. O tome su još pre 40 godina pisali Almond i Verba: „Razvoj stabilne i delotvorne demokratske vladavine zavisi ne samo od struktura države i politike već i od orijentacija koje ljudi prema političkom procesu – od političke kulture. Ukoliko politička kultura ne daje podršku demokratskoj strukturi, slabe su šanse za uspeh demokratije” (Almond i Verba, 1963: 34).

konsensus koji upućuje na zaključak o prosistemskom karakteru svih relevantnih stranaka. O konsensusu svedoči činjenica da niko važan ne osporava višepartijski sistem, redovne izbore, mirnu smenu vlasti... Međutim, kad je reč o veoma važnim pitanjima kao što su donošenje ustava, granice političke zajednice, tip organizacije vlasti, nema govora o konsenzusu, ali to samo po sebi ne ugrožava prirodu političkog sistema.

3. Kraj socijalizma i početak kapitalizma povezuje masovno nezadovoljstvo i nepoverenje građana

*Razvijenost jednog društva nije pitanje tehnologije,
nije pitanje tržišta, nije pitanje novca, nego kulture!*

Isak Adičes

Iluziju da će kultura kapitalizma²⁸ doći sama od sebe, sa inaguracijom tržišta, privatizacijom, mehaničkim podizanjem profita na pijedestal vrhovnog dobra, nisu delili samo naši neoliberali, već ni drugi ekonomisti i političari. Ova „*nebeska mehanika*” nigde ne deluje automatski, osim u ponekoj knjizi i u glavama ponekih čitalaca tih knjiga. „*Nevidljiva ruka*” tržišta nije božanski naum, već tek činilac koji u sprezi sa drugima utiče, manje ili više, da društvo ide ovim ili onim pravcem, ovom ili onom brzinom, sa ovakvim ili onakvim efektima, na teret ovih ili onih, na veću korist ovima ili onima...

I dok je na odlasku socijalizma, kako-tako radila opozicija, dotle niko ne radi na dolasku kapitalizma. Kapitalizam se kod nas zavodi kao što je zaveden i socijalizam. Uostalom, zar sila nije babica istorije! Vlast može raditi protiv volje većine građana. Međutim, u ovim vremenim ona ne može dugo opstati izvan volje većine građana, a pogotovu ne može biti uspešna ukoliko građani ne podržavaju njene glavne mere.

Vlast koju su građani stavili u ruke koaliciji političkih stranaka u jesen 2000. godine, u sve tri personalne verzije (Đinđić, Živković, Koštunica), uglavnom prezire građane, a svakako ih nipodaštava. Bilo da joj je to deo filozofskog uverenja ili važna komponenta strateškog ekonomskog

28 „U zemljama Istočne Evrope neformalna pravila odnosno ‘stari etos’ nijesu u melodiji sa kapitalističkom kulturom. Odatle proizlazi pitanje ko i kako može da uskladi preovlađujući etos sa kulturom kapitalizma? Ovo tim prije što neformalna pravila nijesu politička varijabla. Da li država može da uskladi taj konflikt između ‘starog etosa’ i kapitalizma administrativno, po naredbi, konstruktivistički? Država to ne može!” (Vukotić, Pejovich, 2002: 17).

koncepta. Građani su tek objekt „*božanskog nauma*”, filozofske ili ekonomske provenijencije. Bez obzira na konceptualnu pozadinu ovakvog držanja vlasti, iluzija je očekivati uspješne promene u društvenoj strukturi a se ne dogode i promene u političkoj kulturi. Promene u političkoj kulturi ne dolaze same od sebe, niti kao odblesak nameravanih strukturnih promena; vlada koja radi na strukturnim promenama, mora da radi na *izazivanju* promena u političkoj kulturi. Ukoliko ne dođe do promena i u ovoj ravni, onda u pitanje dolazi sama strukturna promena – biva mnogo teže izvodljiva, instalacija duže traje, vitoperi se bez oslonca na političku kulturu, odstupa od svoje prirode, kviri se... Rascep između političke kulture i strukturnih promena, s jedne strane gledano, jeste izraz društvene krize a, s druge strane gledano, taj rascep još više produbljuje društvenu krizu.

Politička kultura tranzicije koja je prepuštena sama sebi i posledicama automatizma delovanja strukturnih promena (privatizacije, na primer), bez oslonca na razvijeno i jako civilno društvo i bez podsticaja od strane vlasti i njenih nosilaca, ne može biti ništa drugo do kočnica promena. U sukobu sa strukturnim promenama, politička kultura porađa **socijalno nezadovoljstvo** onim *što se u društvu radi*, onim *kako se radi* kao i produktima promena, a na drugoj strani **nepoverenje u institucije**, vlast i njene nosioce. Dakle, nezadovoljstvo onim šta se radi i nepoverenje u one koji to rade! Ili, nepoverenje u institucije i nezadovoljstvo njihovim radom; nezadovoljstvo učinjenim i nepoverenje prema onima koji su to činili!

Socijalno nezadovoljstvo i nepoverenje u institucije su po svom karakteru izraz sve tri orijentacije koje prema Almondu i Verbi (1963: 15) čine mrežu odnosa prema političkim objektima: afektivne, evaluativne i kognitivne orijentacije. Nezadovoljstvo i nepoverenje su fenomeni prvenstveno afektivne prirode, a potom tu dolazi do izražaja i njihov evaluativni karakter, a samo su donekle zasnovane na kogniciji (manje ne/zadovoljstvo, više ne/poverenje). Međutim, kada se u istraživanju traži neko obrazloženje nezadovoljstva i nepoverenja, onda ispitanici najčešće navode neke kognitivne argumente. Primitili smo nastojanje ispitanika da prikriju afektivni karakter nezadovoljstva i nepoverenja tako što ih uporno guraju u kognitivni kontekst, čak i onda kada je veoma vidljivo odsustvo racionalnosti u njihovoj percepciji ovih fenomena. Otuda ispitanici najčešće reaguju ćutnjom kada istraživačkom procedurom bivaju dovedeni u stanje da sami vide da se njihovo nezadovoljstvo određenom pojavom i nepoverenje u instituciju u kojoj data pojava dolazi do izražaja ne zasnivaju na njihovom primarnom iskustvu. Oni su, na primer, nezadovoljni i nemaju poverenja u određenu pojavu i instituciju iako s njom nisu imali nikakvog kontakta;

ili ako je i bilo kontakta oni su se povoljno završili za dotičnog pojedinaca; dakle ne postoji nikakvo negativno iskustvo. – Valja, međutim, razlikovati nivo e kognitivne zasnovanosti ne/zadovoljstva i ne/poverenja. Nepoverenje, odnosno poverenje je češće zasnovano na iskustvu, pa shodno ishodu tog iskustva imamo manje ili više racionalno zasnovan osećaj ili sud o ne/poverenju. Sve u svemu, ne/poverenje je češće sud nego osećaj, za razliku od ne/zadovoljstva koje je češće osećaj a ređe sud.

3.1 *Zima našeg nezadovoljstva*

Socijalno nezadovoljstvo je emocionalni doživljaj opažene razlike između očekivanog i ostvarenog, doživljaj raskoraka između aspiracija i postignuća, emocionalna reakcija na neostvarene želje... Shodno tome zadovoljstvo je doživljaj ostvarenih očekivanja... Velike razlike između norme i stvarnosti takođe generišu nezadovoljstvo, potom su tu i nerealizovane potrebe, planovi... Ustvari, kad god dođemo u stanje da nije ostvareno (da ne ostvarujemo) ono što smo hteli, želeli, očekivali, planirali... i na bilo koji drugi način poverovali budućnosti, javlja se manje ili veće nezadovoljstvo. Bilo da smo mi u pitanju, naša porodica, lokalna zajednica ili društvo u kojem živimo. – Zadovoljstvo je pak „stanje posle zadovoljenja važnijih motiva, prateći i specifični osećaj posle uspostavljanje unutrašnje ravnoteže u organizmu” (Krstić, Psihološki rečnik).

Socijalno zadovoljstvo i socijalno nezadovoljstvo su pozitivni ili negativni **emocionalni doživljaji pri ostvarenju i nakon ostvarenja aspiracija**; reč je o pratećim fenomenima, a na neki način i o rezultatu svakog projekta ili nekog viđenja i određenja budućnosti. S druge strane, ovi fenomeni se javljaju i kao **emocionalni doživljaj pri uspešnoj ili neuspešnoj odbrani postignuća** (kada su postignuća ugrožena). Nezadovoljstvo je emocionalni odgovor na pogoršanje života. Podrazumeva se da i u slučaju neostvarenosti aspiracija i u slučaju odbrane ostvarenih aspiracija, objekti ne/zadovoljstva mogu biti vezani za samog pojedinca i njegovu porodicu, za sredinu u kojoj živi i za datu globalnu zajednicu. U tom smislu zadovoljstvo, odnosno nezadovoljstvo predstavlja meru individualnog i društvenog postignuća (bilo da se ono ostvaruje, bilo da se brani). Takođe, tu je reč o **emocionalnom doživljaju kao pratećem fenomenu našeg rada ili rada jedne zajednice, jednog društva**. Mi smo zadovoljni ili nezadovoljni sopstvenim radom, funkcionisanjem demokratije u društvu, radom parlamenta... Reč je o svojevrsnoj oceni koja se kao takva ne planira posebno, niti se odvija po nekim definisanim kriterijumima. Mi jednostavno znamo da li

smo nečim zadovoljni ili nezadovoljni i kad ne razmišljamo sistematski o objektu ne/zadovoljstva, to je „prost” emocionalni naboj (gotovo telesna reakcija, na neki način instinktivna – koja nam govori da li je nešto „u redu” ili nije „u redu”, da li je nešto onako „kako treba da bude” ili nije tako, da li nam je prijatno ili nam nije prijatno, ugodno)²⁹.

Neostvarivanje aspiracija dovodi do nezadovoljstva (a kako bi i mogli da budemo zadovoljni ako ne uspevamo u nekom naumu). Do nezadovoljstva dolazi i onda kada ne uspevamo da ostvarimo aspiracije na ciljnom nivou, pa i onda kada su troškovi ostvarivanja toliki da posumnjamo u svrishodnost našeg nauma. U jednom slučaju možemo govoriti o neostvarivanju **starih aspiracija** i nezadovoljstvu koje se tim povodom javlja, a drugi put o neostvarivanju **novih aspiracija** i time izazvanom nezadovoljstvu. „U prvom slučaju često je reč o grupama koje hoće da poprave svoj društveni položaj, a u drugom o grupama koje hoće da spreče pogoršavanje sopstvenog položaja” (Klandermans, 1987). U literaturi su obe vrste nezadovoljstva poznate kao oblici relativne deprivacije koja se javlja kao nešto što je suprotno apsolutnoj deprivaciji i svodi se na nemogućnost ostvarivanja novonastalih aspiracija, kao i na zadovoljenje potreba na nivou koji zaostaje za aspiracijama na koje se polaže pravo.

O relativnoj deprivaciji govori se onda kada se pojedinci osećaju prikraćenim u odnosu na relevantne referentne grupe i pojedince. Pri tom tu nije reč o apsolutnoj prikraćenosti, već o razlici koja se javlja između očekivanog i onoga što se postiže (Pettigrew, 1967), tj. između aspiracija i njihovog neostvarivanja na željenom nivou.

Kod nas dominira nezadovoljstvo koje nastaje iz poređenja sa uspešnom realizacijom u prošlosti („*U socijalizmu se bolje živelo*”, „*Bravar je bio bolji*”), a uzima maha i ono koje nastaje iz neadekvatnog ostvarivanja ili potpunog neostvarenja *aspiracija na koje se*, po mišljenju građana, *ima pravo* ili one *koje su zaslužene!* Ovo su takođe dve istraživačke teme: sećanje na ranije aspiracije (i konsekvence divinizacije prošlosti) i percepcija „zaslužениh” aspiracija i/ili aspiracija na koje se ima pravo (npr. aspiracija na

29 Upravo ovakva priroda socijalnog ne/zadovoljstva omogućava da dobijamo pouzdanije odgovore na naša pitanja; retko koji ispitanik nije u stanju da kaže da li je nečim zadovoljan ili nezadovoljan ili je, pak, indiferentan. Stepem obrazovanja, na primer, ne deli populaciju na one koji „znaju” i one koji „ne znaju” da odgovore na pitanja o ne/zadovoljstvu. Stepem obrazovanja utiče samo na broj objekata ne/zadovoljstva. Manje obrazovani imaju manji „iskustveni prostor”, pa je tako manji broj objekata o kojima oni mogu da se izjasne; oni su češće indiferentni jer nisu u kontaktu sa objektom prema kojem mi ispitujemo date relacije; oni su češće „ni zadovoljni, ni nezadovoljni”.

sigurno radno mesto, aspiracija na pristojan život...). Deo objašnjenja ovog posezanja za prošlošću delimično se nalazi u činjenici da je ogromna većina društva ušla u duboku krizu, pa faktički nije bilo referentnih grupa koje bolje žive i ostvaruju svoje aspiracije (osim veoma uskog kruga združenog političkog vođstva i kriminalaca, a oni za većinu nisu referentna grupa!).

Ukupno uzev, evaluacija relacija: **neostvarene aspiracije** → **nezadovoljstvo** ukazuje, kao što smo manje više naznačili, na četiri izvora nezadovoljstva: sameravanje aktuelno dosegnutog stepena ostvarenosti aspiracija (1) u odnosu na stanje u prošlosti; (2) u poređenju sa referentnim grupama i pojedincima; (3) u odnosu na stvarne ili „samopripisane” zasluge za zajednicu³⁰, sistem, vlast, stranku... i (4) u odnosu na percipirani kvantum prava, moral i pravdu uopšte, tj. ostvarivanje aspiracija kao nešto što je i legalno i legitimno, što nam samo po sebi pripada! (Kvantitativna dokumentacija ovih izvora nezadovoljstva nalazi se u Prilozima – tabela 8.)

U kontekstu ovog istraživanja naglasak je na socijalnom ne/zadovoljstvu kao rezultatu evaluacije i osobenom sudu o društvu. Prvenstveno nas interesuje socijalno ne/zadovoljstvo kao rezultat „emocionalnog razmatranja” opsega i kvaliteta postignuća društva u kojem živimo³¹. U ovom kontekstu ne/zadovoljstvo je za nas najvažnija mera kojom građani mere „rad” društva, vlasti, vladajućih političkih stranaka... I dalje, veoma su nam važne implikacije socijalnog ne/zadovoljstva. Otuda i pitanje, kakvo je političko i socijalno ponašanje nezadovoljnog građanina. Ali ipitanje kakav je „materijal” nezadovoljni građanin za rad i funkcionisanje jednog društva (u okviru koncepta socijalnog kapitala).

Nezadovoljstvo građana Srbije danas ima opšti karakter. Veliko je po obimu, a često i jako po intenzitetu. Građani su nezadovoljni svim i svačim. Ima autora koji govore čak i o endemskom karakteru nezadovoljstva u nas.

U istraživanju iz februara 2004. godine našli smo da se postotak zadovoljnih kreće između 1% i 9%, a za 9 od 11 ispitivanih sadržaja između 3% i 6%. Tek se nešto malo izdvaja zadovoljstvo razvojem demokratije – zadovoljan je svaki jedanaesti građanin. Na drugoj strani samo je jedan posto ispitanika zadovoljan privrednim razvojem. Postotak nezadovoljnih

30 Kao zasluge: „Ja sam šetao Beogradom”, „Ja sam tabanao...”, „Ja sam cepao cipele...”, „Mene su tukli na demonstracijama.” – „A ono sada ništa!”. *Ad absurdum!*

31 Takođe nas interesuju korelati socijalnog ne/zadovoljstva, a prvenstveno ne/poverenje i deprivacija. Nesporna je, na primer, veoma visoka korelacija nezadovoljstva, nepoverenja i deprivacije – kao tri dimenzije odnosa prema stvarnosti koju kreiramo i trpimo.

najmanji je u slučaju razvoja demokratije (52%) i poslova oko ulaska u Evropsku uniju (53%), a najveći je u slučaju političke stabilnosti u zemlji, privrednog razvoja zemlje, sprečavanja kriminala i korupcije (po 69%), životnog standarda (70%) i zapošljavanja (77%). – Kada se poredi ne/zadovoljstvo sa 10 oblasti društvenog života u 2003. i 2004. godine, u oba slučaja nailazimo na katastrofalnu situaciju: **prosečan broj zadovoljnih građana po jednoj od 10 oblasti u 2003. godini iznosi osam posto, a u 2004. godini svega četiri posto** (videti Priloge – tabela 10).

Na drugoj strani, znatno je manje i verovatno znatno stabilnije nezadovoljstvo sobom, svojim radom i rezultatima rada (videti Priloge – tabela 11). Ispitivanje iz 2003. godine pokazuje da je najveći broj onih koji nisu u stanju da se svrstaju u nezadovoljne ili zadovoljne, nego su nekako između, ni jedno ni drugo ili i jedno i drugo. Takvih je nešto iznad dve petine, a manje od polovine (44%). Broj zadovoljnih tek nešto malo nadmašuje broj nezadovoljnih (29 prema 27%). Uz dosta „zaokruživanja” mogli bismo da kažemo da polovina građana nije ni zadovoljna ni nezadovoljna, a da je jedna četvrtina zadovoljna, dok je druga četvrtina nezadovoljna. U poređenju sa istraživanjem otpre četiri godine vidimo da je postotak zadovoljnih ostao isti (29%) a broj nezadovoljnih se smanjio za 8% (oni su iz ove kategorije prešli u susednu, među one koji su i zadovoljni i nezadovoljni, tj. nisu sasvim ni jedno ni drugo).

Ima dovoljno indicija za tvrdnju da je naš čovek po pravilu najzadovoljniji sobom, svojom aktivnošću, rezultatima svog rada i svojom porodicom – a potom, što se više udaljava od sebe kao „centra sveta”, nezadovoljstvo raste. Otuda se može govoriti bez rizika da je naš građanin zadovoljniji sobom nego što je zadovoljan društvom u kojem živi. Sve je to u okviru koncepta „drugi su krivi za sve”. To je vidljivo, na primer, iz poređenja podataka koje smo prethodno naveli sa podacima iz istraživanja obavljenog 2002. godine (CPA, JMS 02/02) kada smo našli da je samo 29% građana zadovoljno „načinom na koji se upravlja ovom zemljom u sadašnjem trenutku”, dok je čak 71% nezadovoljno. Sve u svemu, pojedinac je zadovoljniji onim što zavisi od njega samog; sa manjom odgovornošću za „objekte” ne/zadovoljstva, sa manjom inkluzijom u funkcionisanje „objekta” ne/zadovoljstva smanjuje se stepen zadovoljstva, a povećava stepen nezadovoljstva.

Početakom 2004. godine nalazimo 70% građana koji su nezadovoljni standardom, dok je u jesen 1999. godine bilo 58% građana nezadovoljnih standardom (Popadić, 1999: 95). U istraživanju iz 1996. godine utvrđeno

je da 53% građana standard smatra lošim (privredu smatra lošom 71% ispitanika), a sledeće, 1997. godine, taj postotak se penje na 73%, a u slučaju privrede na čak 80% (Mihailović, 1998: 278). Ovi podaci pokazuju da u drugoj polovini devedesetih, standard postepeno preuzima prioritet i dominaciju u odnosu na druge društvene i lične probleme. A takav rejting standard ima i dan-danas.

Oko najvišeg rejtinga standarda i slabe privrede na rang listi nezadovoljstva nema nikakvog spora (nalazi svih ozbiljnih istraživača su u ovome jednodušni). Sporovi se javljaju u jednoj drugoj ravni, a između javnomnjenjskih istraživača i ekonomista, pogotovo onih iz „vladinog tabora”. Reč je, naime, o nesaglasju percepcije standarda od strane građana i statističkih pokazatelja o stanju standarda. Ekonomisti navode (nesumnjive) statističke podatke o rastu standarda, a javnomnjenjski istraživači (nesumnjive) podatke o doživljaju ne samo lošeg nego i opadajućeg standarda. Reč je, naravno, o razlici između statistike i „ličnog doživljaja statistike”, o „statističkoj” stvarnosti i ličnoj interpretaciji te stvarnosti. Dakle, u pravu su i jedni i drugi; govore o različitim stvarima koje su samo naizgled iste.

Nalazi o nezadovoljstvu građana postaju još značajniji kada ih posmatramo u kontekstu motivacione funkcije nezadovoljstva u odnosu na aktivitet. Naime, pretpostavka je da su nezadovoljni građani motivisani na otklanjanje uzroka nezadovoljstva, na „popravljanje” stanja, kako bi na taj način izbegli ono što ih čini nezadovoljnim. Pogledajmo stoga „uzročno-motivacioni lanac” na individualnom, a potom i na socijalnom planu.

Na individualnom planu uzročni niz se uspostavlja na sledeći način: **neostvorena aspiracija → frustracija, relativna deprivacija → nezadovoljstvo → uzročna interpretacija razloga nezadovoljstva → aktivnost na otklanjanju uzroka nezadovoljstva**. Ova linija razvoja, od neostvarenih aspiracija, preko nezadovoljstva, do akcije za otklanjanje uzroka nezadovoljstva ne ide automatski i ne ide obavezno ovim redosledom. Neostvarene aspiracije ne dovode uvek do frustracije i deprivacije. Postoje različiti stepeni frustracione tolerancije, razni odbrambeni mehanizmi koji faktički menjaju (smanjenjem ili skretanjem na druge objekte) prvobitni motivacioni naboj koji proizlazi iz neostvarenih aspiracija. To praktično znači da nezadovoljstvo ne sledi uvek iz neostvarenih aspiracija. Potom, iz nezadovoljstva ne sledi uvek njegova racionalna interpretacija, pojedinac ne dolazi uvek do razloga svog nezadovoljstva; može, na primer, da ih prikriva pred samim sobom, da ih vezuje za objekte koji s nezadovoljstvom

nemaju veze ili su u nekoj dalekoj i sporednoj vezi. Na kraju, iz svega toga ne mora da sledi aktivnost na otklanjanju uzroka nezadovoljstva, opet iz najrazličitijih razloga. Dakle i onda kada pojedinac zna šta bi bilo potrebno da učini, on to ne čini jer iz raznih razloga to neće da učini (na primer, iz nekih moralnih obzira) ili ne može da učini (na primer, zato što je na startu imao nerealne, „utopijske” aspiracije za čije ostvarenje on nema potrebne kapacitete).

Do raskoraka između aspiracija i postignuća dolazi na dva načina.

Jednom je nivo aspiracija postavljen izuzetno visoko. U stvari, aspiracije mogu biti manje ili više realne, a mogu biti i sasvim utopijske, tek „puste želje”. Uzlet naših aspiracija, u jesen 2000. godine, „insajder” Mirosljub Labus ovako objašnjava: „Mnogi sa strane su nas još te jeseni 2000. godine upozoravali da je nužno da upravljamo očekivanjima građana i ne dopustimo da se formiraju nerealne nade. To jednostavno nije bilo moguće. Ne zbog toga što i među nama ima demagoga, nego zbog toga što tada niko to nije hteo da čuje. Predugo smo živeli u bedi i nemaštini da bi nam vraćanje u surovu realnost bila najvažnija stvar.”³²

Drugi put do pomenutog raskoraka dolazi zato što su se promenili okolinski uslovi (društvo, na primer, ulazi u duboku krizu), pa ono što je juče bilo ostvarivo danas je neostvarivo, ili teško ostvarivo. Po pravilu, ova druga situacija, zajedno sa onim što sledi iz poređenja naših postignuća sa postignućima pojedinaca i grupa sa kojima se sameravamo, proizvodi masovno nezadovoljstvo građana.

Još su veće smetnje u sledu faza od neostvarenih aspiracija, preko nezadovoljstva, do socijalne akcije – u društvenoj ravni (videti shemu 1). Generalno, motivaciona snaga koja proizlazi iz neostvarenih aspiracija ovde je niža nego u individualnim slučajevima. Dok su na individualnom planu u fokusu htenja pojedinaca, dotle su na društvenom – očekivanja koja tek ponekad postaju i htenja. Potom, iz neostvarenih aspiracija ne mora da sledi niti frustracija niti osećaj depriviranosti, pa otuda nezadovoljstva ne mora ni da bude. Istovremeno, treba imati na umu da inkluzija u stvaranje uslova za ostvarivanje određenih očekivanja, u slučaju njihove neostvarenosti znatno pojačava frustriranost, depriviranost, pa i samo nezadovoljstvo (primer sa pojedincima koji su bili uključeni u ono što se dešavalo u jesen 2000. godine i koji su danas izrazito nezadovoljni državom i njenim institucijama, vladom i njenim radom, političkim strankama...).

32 „Metar za promene”, *Politika*, 8. oktobar 2000. godine.

• Shema 1. Socijalno nezadovoljstvo u uzročno-motivacionom lancu

1		2		3		4		5
Društvene aspiracije (neostvarene)	→	Frustracija, relativna deprivacija	→	Socijalno nezadovoljstvo	→	Politička interpretacija nezadovoljstva	→	Akcija (socijalna, politička)

U naznačenom uzročno-motivacionom nizu ključnu ulogu ima faza 4, tj. politička interpretacija nezadovoljstva i politički i socijalni subjekti koji obavljaju taj posao. Politička interpretacija nezadovoljstva svodi se na otkrivanje uzroka nezadovoljstva i ukazivanje na puteve otklanjanja tih uzroka: buditi i razvijati aspiracije, podsticati frustracije i depriviranost, jačati i usmeravati nezadovoljstvo, pokazivati političku i socijalnu akciju kao razrešenje nezadovoljstva. Politički interpretator odgovara na pitanja: ko je odgovoran za dato stanje kojim smo nezadovoljni, koji su putevi izlaza iz tog stanja i ko su ti koji će nas povesti tim putem. Devedesetih godina, Milošević i njegovi trabanti zamagljivali su stanje koje je generisalo nezadovoljstvo, pa su ga interpretirali kao posledicu objektivnih okolnosti: prethodni režim, pritisak drugih republika bivše Yu, međunarodni pritisak, domaći izdajnici... Fragmentirana opozicija nije bila ozbiljan takmac za mesto glavnog interpretatora. Na ozbiljnosti je dobijala samo u retkim situacijama kada je nastupala koliko-toliko jedinstveno (Depos, koalicija „Zajedno“...). Ona je i bukvalno bila *dozvana* kao ujedinjena opozicija u jesen 1999. i početkom 2000. U istraživanju Centra za proučavanje alternativa, u septembru 1999. godine, utvrđeno je da 54% građana smatra da nam nema spasa „ako ne dođe do dogovora opozicionih stranaka i lidera“, dok se toj ideji protivilo 26%, a 20% nije znalo kako da reaguje na dato stanje. Četiri-pet meseci nakon ovakvih nalaza došlo je do stvaranja DOS-a.

U 2000. godini, mesto glavnog interpretatora zauzimaju DOS, „Otpor“, UGS „Nezavisnost“ i druge nevladine organizacije, uz veliku pomoć i faktičko učešće u interpretaciji pojedinih medija, a posebno onih lokalnih. Bitan momenat u njihovoj interpretaciji jeste orijentacija na izbornu, odnosno parlamentarnu promenu vlasti, a ne na upotrebu sile u istom cilju. Ova orijentacija važi i za stranke koje danas osporavaju rezultate promena započetih 2000. godine. Ovaj minimalni konsensus, i vlasti i opozicije, bez obzira na njihov partijski sastav i bez obzira na promenu garnitura na vlasti, ključna je odrednica demokratizacije Srbije u poslednjih petnaestak godina. Protesti i demonstracije građana za odbranu izbornih rezultata, 1996/97. i 2000. godine samo dokumentuju aktivistički potencijal demokratski orijentisanih građana.

Podaci o velikom nezadovoljstvu građana posle 2000. godine ponovo su aktuelizovali pitanje glavnih političkih interpretatora tog nezadovoljstva. Faktički sve stranke koje ulaze u izbornu trku konkurišu za to kredibilno mesto. One daju svoju verziju uzroka nezadovoljstva i obećavaju da će se izboriti sa generatorima nezadovoljstva ukoliko budu ušle u parlament i buduću vladu. Glasovi se kupuju obećanjima. Ako bi jedinica mere izbornih obećanja bila izgradnja 10 kilometara puta, onda bi Srbija bila toliko premrežena putevima da nam ne bi ostala ni jedna jedina njiva da nešto posejemo!

Svaka stranka izlazi na tržište s pričom o dve (ideološki virtuelne) stvarnosti. U jednoj se potencira nezadovoljstvo kao okosnica loše priče o stvarnosti koju uređuje vladajuća stranka (koalicija). Po pravilu, u toj (ideološki virtuelnoj) stvarnosti sve je lošije nego u onoj koju zaista živimo, zlo je toliko da treba da budemo još nezadovoljniji, lopovluk i korupcija na sve strane, oni u vlasti su neverovatno veliki nesposobnjakovići, oni i ne znaju bolje... U obećavanoj (ideološki virtuelnoj) stvarnosti sve je dobro da bolje ne može biti: standard, zapošljavanje, razvoj privrede, putevi, penzije...

Političke stranke, na jednoj strani, kroz svoju interpretaciju stvarnosti (ideološki virtuelne, paralelne) povećavaju nezadovoljstvo jer su njihove pristalice po pravilu sklone da na stvarnost gledaju kroz stranačke vizire (pristalice stranaka na vlasti su manje nezadovoljne, a pristalice opozicionih stranaka više). Na drugoj strani, kroz interpretaciju stvarnosti koju obećavaju one šire, pojačavaju, dižu nivo aspiracija (očekivanja, nadanja) ne samo onih koje su teško ostvarive već i onih koje su neostvarive u datom vremenu (nerealna obećanja: te zaposliće 500.000 ljudi, te hleb za tri dinara...). Neostvarene aspiracije, potom, generišu nezadovoljstvo. Tako se uspostavlja *circulus vitiosus* koji stalno artifičijelno povećava nezadovoljstvo.

Svedoci smo političke zloupotrebe ne/zadovoljstva građana. Ne/zadovoljstvo se politizuje, politički instrumentalizuje. Ono se stavlja u funkciju pridobijanja glasača zarad izborne pobede. Pitanje je koliko dugo ovo „prizivanje zla” politička elita može da izdrži. Stanje masovno neostvarivih aspiracija i time izazvanog masovnog nezadovoljstva građana, po pravilu, dovodi do radikalnog prelaza iz nezadovoljstva u protest³³. Naravno, stvari

33 Ovde je važno razlikovanje između relativne i apsolutne deprivacije. Reč je o, na prvi pogled, nelogičnoj vezi između ova dva tipa deprivacije i protesta. Naime, do protesta dolazi, po pravilu, u kontekstu relativne deprivacije, dok je apsolutna deprivacija eventualno povoljna „čorba” za izliv neobuzdanog, spontanog, „divljeg” bunta (vide ti, Mihailović, 1992).

ne idu tako jednostavno kao što bi to na osnovu sheme moglo da izgleda. Pre svega, iz neostvarenih aspiracija obavezno ne proizlazi osećaj depriviranosti, niti iz njega uvek sledi nezadovoljstvo drugim (društvenim akterima, društvom u celini – instrumentalno ili ekspresivno), niti iz nezadovoljstva direktno sledi protest, jer je potrebno da se ispuni još niz drugih uslova. U svakom slučaju ima osnova za pretpostavku o visokoj korelaciji između aspiracija, nezadovoljstva i protesta.

3.2 Nepoverenje u institucije

Poverenje je važna poluga u sistemu društva. Ono je izuzetno efikasno, omogućuje nam da se oslonimo na reč drugih ljudi. Nažalost, ono nije roba koja se može lako kupiti. Ukoliko morate da je kupite, već unapred sumnjate u ono što ste kupili.

Kennet J. Arrow, dobitnik Nobelove nagrade

Nepostojanje nepoverenja je /.../ zapravo vrlo skupo, a zamene za poverenje najčešće imaju vrlo ograničen domet.

Miroslav Prokopijević, 2000.

Shvatanje unstitucija kao „zamrznute prolaznosti”, opšte je mesto. Na najopštijem planu o institucijama se govori kao o trajnim obrascima ponašanja (trajna pravila) koji se pri određenim uslovima ponavljaju na definisan (unapred poznat) način, a radi odvijanja društvenih procesa. Institucije nas štite od samovolje. Čine nas jednakim sa drugima. Tek sa institucijama moguća je vladavina prava. Institucije su sušta suprotnost anomiji i entropiji³⁴. One nas orijentišu u dinamici društvenog života, one nam omogućavaju snalaženje u vremenu. One održavaju kontinuitet društvenog života, povezuju generacije, čine život istorijski smislenim i povezanim u vremenu.

Institucije čine budućnost predvidivom. One i njihovo funkcionisanje su reperi za prognozu. Institucije smanjuju neizvesnost budućnosti, omogućavaju nam da planiramo, jer povezuju prošlost, sadašnjost i budućnost. Trajnost institucija omogućava izvesnu kontrolu društvene dinamike.

Institucionalni poredak je oblik uređenja jednog društva. Urušavanje institucija i njihov slom vodi uneredenju društva i njegovoj propasti. Institucije su brana pometnji i opštoj anarhiji.

³⁴ Endru Šoter pristupa institucijama kao „uređajima” koji smanjuju entropiju (Schoter, 1981).

„Poverenje je očekivanje jednih članova zajednice da će se drugi članovi te zajednice ponašati regularno, pošteno i kooperativno, zahvaljujući tome što zajednički dele odgovarajuće norme” (Fukujama, 1997: 35). Pitanje poverenja u institucije neposredno je povezano sa njihovim funkcionisanjem, a pre svega sa recepcijom njihove uloge. Poverenje, po pravilu, podrazumeva prihvatanje delanja, odnosno funkcionisanja date institucije, a ako nema poverenja onda se delanje/funkcionisanje nameće prinudom: silom, ucenom, iznuđenom razmenom... Fukujama ističe da će ljudi saradivati međusobno, ako ne veruju jedni drugima, „jedino pod sistemom formalnih pravila i regulacije, do kojih se dolazi posredstvom pogađanja, sporenja, dogovaranja i čije se važenje katkad mora osnažiti i sredstvima prinude.”³⁵

Poverenje posmatramo kao jednu od ključnih dimenzija socijalnog kapitala. Stavljanje poverenja u kontekst socijalnog kapitala pogotovu dobija na vrednosti u uslovima tranzicije kada svekolika redukcija na ekonomski kapital pokazuje svu svoju nedovoljnost. Poverenje je tako socijalni kapital od neprocenjive vrednosti koji u uslovima tranzicije biva revalorizovan i kao takav dobija ulogu primerenu svom značaju. Ima autora koji tvrde da socijalni kapital osim što je neophodno kompatibilan u svom delanju sa ostalim tipovima kapitala, može u izvesnoj meri da nadoknadi nedovoljno prisustvo kapitala u materijalnom smislu. (Kažimo usput da Fukujama definiše socijalni kapital kao sposobnost koja nastaje iz dominacije odnosa poverenja u društvu ili u nekim njegovim delovima – 1997: 35.)

Kriza institucija indicira mogućnost opšte društvene krize. Opšta društvena kriza podrazumeva potpunu krizu institucija, a tada imamo opšte rasulo, anomiju. Indikator takvog stanja stvari jeste visok stepen nepoverenja u institucije.

Mnogobrojni su načini na koje institucije gube kredibilitet, a malo je onih na koji se kredibilitet stiže. Kredibilitet se, dakle, lako gubi a teško stiže. Živeli smo u vremenu, *a iz njega još stvarno nismo izašli*, u kojem su institucije lako gubile kredibilitet, a da o njegovom sticanju niko nije ni razmišljao. U stvari bilo je to vreme velikog raspada institucija. Dva najveća neprijatelja svake institucije – lična vlast i voluntarizam učinila su da trajni „obrazac” i vladavina norme budu podvrgnuti ličnoj (proizvoljnoj) volji. Došlo je do eksplozije neverovatne količine diskrecione moći „vlasnika”

35 I dalje, „Ovaj pravni aparat, koji služi kao supstitut za poverenje, uključuje ono što ekonomisti nazivaju „transakcioni troškovi”. Široko rasprostranjeni odnosi nepoverenja u društvu, drugim rečima, nameću jedan tip troškova koje društva u kojima vladaju odnosi visokog stepena poverenja ne moraju da plate” (Fukujama, 1997: 37).

institucija. Institucije su tako gubile svoju prirodu i pretvarale se u specifične „feude” u kojima je privatno dominiralo nad javnim, privremeno nad trajnim, neočekivano nad očekivanim, samovolja nad institucionalnom normom, deregulacija nad regulacijom, neodređeno nad određenim, nejednakost nad jednakošću, parcijalno nad opštim... Naravno, ustanovljavane su neke druge norme ponašanja, a normalne društvene tvorevine zamenjivane onim iz sfere društvene patologije. – Deinstitutionalizacija (i anomija) nije mogla ostati samo u sferi politike. Drugim rečima, ti procesi su izlazili iz okvira institucija koje utemeljuju autoritet zajednice i zalazili sferu civilnog društva; zahvatali su i one prostore u kojima je prodor političkog, po pravilu, nezamisliv.

U regeneraciji institucija prvi korak bio je zamena ljudi koji su nadvisili instituciju. Bilo je potrebno pronaći ljude (tzv. kadrove) koji će prihvatiti „institucionalnu prolaznost”, podređenost institucionalnoj normi i rad za javno dobro, a ne u ličnu korist (tj. lična korist se svodi na okvir rada za javno dobro). – Međutim, novim ljudima nije bilo lako da prihvate manjak beneficija u odnosu na prethodnike! Mnogi to nisu učinili, ni juče ni danas!

Institucije su stalno na ispitu legitimnosti. Nesumnjiv je legitimitet kredibilnih institucija, a legitimne samo one institucije u koje građani imaju poverenja. Lipset govori o legitimitetu kao o osobenoj sposobnosti sistema da stvori i održi veru da su postojeće političke institucije najpodesnije za društvo... „Bitan element legitimnosti institucija jeste **kultura poverenja** u njihovu svrshodnost, način funkcionisanja i učinke. A poverenje se ne može svesti samo na psihološku kategoriju. Ono je eminentno i politička, moralna, čak i ekonomska kategorija.” (Vidojević, 2002: 154-5).

Poverenje je funkcija moralnog sistema³⁶, a nepoverenje konsekvencija rastrojenog morala. Kada stanje morala pokazuje tendenciju kretanja ka anomiji, nepoverenje se širi i pojačava, postaje opšte i retko šta ostaje izvan njegove hegemonije. O tome očito svedoče devedesete godine, kao i ova već dopola potrošena decenija. Mnoge moralne norme su popucale u vreme kada su se „milijarde valjale ulicama” i kad su se na drugoj strani mnogi susretali sa glađu (i bukvalno!). – U ovom kontekstu mora se istaći da bez moralne obnove nema revitalizacije poverenja, samim tim ni revitalizacije institucija.

36 „Opšte je pravilo da poverenje nastaje onda kada u zajednici postoji skup moralnih vrednosti na osnovu kojih se očekuje ispravno i pošteno ponašanje.” (Fukujama, 1997: 159).

Činilo se za trenutak da je u vreme erupcije narodnog nezadovoljstva (2000. godine) zaustavljen rasap institucija iz devedesetih godina i dalje širenje nepoverenja. Brzo se, međutim, nastavilo tamo gde se stalo, a „*spiralala nepoverenja*” je krenula da se izvija. Tako da ni danas, jednostavno, država nema poverenja u građane, a građani nemaju poverenja u državu i njene institucije, pa ni u tzv. društvene institucije, institucije javnog sektora, u institucije civilnog društva (uz retke izuzetke³⁷). **Nepoverenje je dominantni društveni odnos, a kredibilnost najtraženija roba.** – Nepoverenje, nezadovoljstvo, razočarenje, izrazito loš imidž vlasti i ljudi od vlasti, beskrajno loše viđenje novih vlasnika – postali su opšte uverenje, standard. Teško je naći još neku postkomunističku zemlju za poređenje.

Kako uopšte i zamisliti zajednicu koja iole duže traje a u kojoj je na delu sveopšte nepoverenje kada niko nikom ne veruje i kada se ne veruje ni u kakve socijalne tvorevine, u ustanove, vlast, u javne ličnosti. Takvo stanje bi bilo ono koje je davno definisano sintagmom „*rat sviju protiv svih*”.

Međusobno poverenje građana i poverenje građana u institucije date zajednice, dva su od najvažnijih uslova njenog postojanja. Na drugoj strani, bez kredibiliteta ni same institucije ne bi opstale. Podrazumeva se da nije moguć opstanak ljudskog roda bez „udruživanja” u zajednice, a nema zajednice bez postojanja određenih institucija, organizacija... Robert Dal smatra da je visoko poverenje jedan od najpovoljnijih uslova za poliarhiju, dok je nisko poverenje jedan od najnepovoljnijih uslova za poliarhiju.³⁸ Utoliko je pitanje ne/poverenja u institucije, odnosno pitanje kredibiliteta institucija – jedno od osnovnih pitanja svake ljudske zajednice³⁹.

U poslednjih petanaestak godina nepoverenje u institucije globalnog društva, pogotovu u one političke, toliko je visoko da otvara pitanje opstanka države, pa i samog društva (videti Priloge – tabela 12). To pitanje podržavaju i

37 U nas, na žalost, nema ozbiljnijih socioloških studija o ulozi crkve u tranziciji. Barem dva pitanja traže odgovore koje bi mogla da pruži takva studija. Otkud tako veliko poverenje građana u crkvu i njene institucije i, drugo, zašto masovni povratak građana crkvi (a to potvrđuju sva relevantna istraživanja) nije doneo i moralnu obnovu (a druga strana ovog pitanja jeste: kakva su to moralna uverenja ovih „povratnika”). Treba, međutim, istaći da nismo baš neki veliki izuzetak kada je u pitanju poverenje u crkvu (videti, na primer, Rouse, 1989: 144 i dalje).

38 Ovome treba dodati da Dal nisku ili opadajuću relativnu deprivaciju ubraja u najpovoljnije uslove za poliarhiju, a visoku ili onu koja je u porastu, u najnepovoljnije (Dal, 1977: 214 i dalje)

39 „Ponekad je poverenje krhka i lomljiva reč, i lako se rastače u paniku. Ponekad je nepoverenje toliko duboko da je saradnja nemoguća.” (Daglas, 2001: 12).

podaci o veoma niskom interpersonalnom poverenju (videti Priloge – tabela 13). Dakle, kako društvo može da funkcioniše ako niko nikom ne veruje, ako niko nema kredibilitet? Odgovor, ili barem deo odgovora, nalazimo u visokom poverenju u pojedine institucije, potom u generalno visokom poverenju u institucije u lokalnoj zajednici⁴⁰ i one u neposrednoj okolini ispitanika, kao i u poverenju u pojedine segmente interpersonalnih odnosa.

Uporedni podaci o nepoverenju građana u vlast i institucije vlasti iz sredine devedesetih godina prošlog veka i iz polovine prve decenije ovog veka (videti Priloge – tabela 12) pokazuju da se danas građani Srbije, manje-više, odnose s istim nepoverenjem prema institucijama kao i pre jedne decenije⁴¹. Prošla decenija se završila izbornim zaokretom građana, masovnim revoltom radi odbrane izbornog rezultata, i shodno tome, promenom režima. Kako li će se okončati ova decenija? Dokle će nezadovoljstvo i nepoverenje, na jednoj strani, i čekanje na drugoj, opstajati u odnosu napestosti? Kada će naša *elita* i naši *građani* zaigrati na međusobno poverenje i, tako, na zadovoljavajući način rešiti *zatvorenikovu dilemu*?

40 Cesid je 2003. godine radio istraživanje o poverenju građana u institucije u lokalnoj vlasti. Na zgražavanje mnogih politikologa u ovom istraživanju sam insistirao na institucionalnom karakteru i takvih „objekata” kao što je prodavnica, uz razlikovanje „pune prodavnice” od „prodavnice oskudice” (prodavnica prehrambene robe čiji su izlozi i rafovi puni jednog te istog deterđenta i/ili „gazirane šećerne vodice”). – Građani su prepoznali „prodavnicu” kao svoj glavni „objekat” i pridali joj najveće moguće poverenje i to u konkurenciji sa crkvom, policijom, partijama... Od ukupno 32 institucije prema kojima je ispitivano ne/poverenje, građani su iskazali osrednje poverenje prema 10 institucija, malo poverenje prema 17 institucija, dok u pet institucija nisu imali nikakvo poverenje.

41 Thomas Carothers (2002) govoreći o **političkoj sivoj zoni** u koju upadaju zemlje u tranziciji, govori o njihovom velikom demokratskom deficitu – slaba reprezentacija interesa građana, niska politička reprezentacija izvan izbora, kršenje zakona od strane visokih funkcionera, nizak nivo javnog poverenja u državne institucije i konstantno slabe institucionalne performanse države.

LITERATURA

- Almond, Gabrijel (1990), „Pojam političke kulture”, *Treći program*, br. 86-87, III-IV.
- Almond, G., Verba, S. (1963), *The Civic Culture*, Princeton University Press.
- Barnes, Samuel and Janos Simon, eds. (1998), *The Postcommunist Citizen*, Erasmus Foundation and IPS of HAS, Budapest, 1998.
- Carothers, Thomas (2002), „The End of the Transition Paradigm”. *Journal of Democracy*, Vol.23, No1.
- Chiche, Jean et Dominique Reynié (2002), „La France en dépression électorale”, in: *L' état de l' opinion*, Éditions du seuil, Paris.
- Dal, Robert (1997), *Poliarhija. Participacija i opozicija*. „Filip Višnjić”, Beograd
- Fukujama, Frensis (1997), *Sudar kultura – poverenje, društvene vrline i stvaranje prosperiteta*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Gabriel, Oscar (1995), „Political Efficacy and trust”, in: Van Deth Jan and Elinor Scarbrough, eds. (1995), *The impact of Values*, Oxford University Press.
- Gidens, Entoni (1998), *Posledice modernosti*, „Filip Višnjić”, Beograd.
- Golubović, Zagorka (2003), *Izazovi demokratije u savremenom svetu*, Centar za kulturu, Požarevac.
- Daglas, Meri (2001), *Kako institucije misle*, Samiozdat FreeB92, Beograd.
- Inglehart, R. (1988), „The Renaissance of Political Culture”, *American Political Science Review*, Vol. 82, No 4.
- Kasapović, Mirjana (1996), *Demokratska tranzicija i političke stranke*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb
- Kitschelt, Herbert et al. (1999), *Post-Communist Party Systems. Competition, Representation, and Inter-party Cooperation*, Cambridge University Press
- Mihailović, Srećko (1992), „Nezadovoljstvo građana i socijalni protest”, *Sociološki pregleđ*, vol. XXVI, no 1-4
- Mihailović, Srećko (ed) (1997), *Između osporavanja i podrške. Javno mnjenje o legitimitetu Treće Jugoslavije*, FES i IDN – Centar za politikološka istraživanje i javno mnjenje, Beograd
- Mihailović, Srećko (ed) (2000), *Javno mnjenje Srbije. Između razočaranja i nade*, CPA, UGS „Nezavisnost” i Udruženje za unapređivanje empirijskih istraživanja, Beograd
- Mihnjik, A. (1995): *Misliti savremenu demokratiju*, Radio B92, Beograd.
- Mungiu-Pippidi, Alina (2002), *Gouvernement a Accountability in East Central Europe*, Bucharest, Romania: Romanian Academic-Society
- Podunavac, Milan (1998), „Politička kultura i političke ustanove”, u: Vasović, M. (ed), *Fragmenti političke kulture*, IDN – Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd.
- Prokopijević, Miroslav (2000), *Konstitucionalna ekonomija*, E Pres, Beograd.
- Pusić, Eugen (1989): *Društvena regulacija*, Globus, Zagreb.

-
- Slavujević, Zoran (1997), „Krizna poverenja u institucije sistema”, u: Mihailović, Srećko (ed), *Između osporavanja i podrške. Javno mnjenje o legitimitetu Treće Jugoslavije*, FES i IDN – CPIJM, Beograd
- Rose, Richard (1989), *Politics in England. Change and Persistence*, Macmillan
- Slavujević, Zoran i Mihailović Srećko (1999), *Dva ogleda o legitimitetu*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka – Centar za politikološka istraživanje i javno mnjenje, Beograd.
- Šiber, Ivan (2003), *Politički marketing*, Politička kultura, Zagreb.
- Van Deth Jan and Elinor Scarbrough, eds. (1995), *The impact of Values*, Oxford University Press.
- Vidojević, Zoran (2002), „Institucionalni nered i reforme društva”, u zborniku: *Tranzicija i institucije*, Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja, Beograd
- Vukotić, V. i Pejovich, S. (2002), „Tranzicija i institucije: što dalje?”, u zborniku: *Tranzicija i institucije*, Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja, Beograd.

PRILOZI

• **Tabela 1: Odnos prema socijalizmu i kapitalizmu – 1997. godina (u %)**

Kakva osećanja u vama izaziva reč...	Socijalizam	Kapitalizam
Negativna	29	31
Neodređena, ne zna	27	37
Pozitivna	44	32
UKUPNO	100	100
Aritmetička sredina (min =1; max=5)	3,14	2,94

Izvor: IDN CPIJM, JMS 129/97.

• **Tabela 2: Odnos prema bivšim političkom režimu u postkomunističkim zemljama (u %)**

Zemlje	Dobar	Ni loš ni dobar	Loš	Ukupno
Belorusija	77	5	18	100
Ukrajina	75	2	22	100
Bugarska	58	5	37	100
Mađarska	56	10	34	100
Slovačka	52	11	36	100
Slovenija	36	21	43	100
Hrvatska	33	13	53	100
Rumunija	28	15	57	100
Češka	27	13	61	100
Poljska	25	7	68	100
Srbija, 1996.	31	31	38	100
Crna Gora, 1996.	20	33	47	100
Srbija, 1997.	37	26	37	100

Napomena: Iz računa su isključeni oni koji nisu odgovorili na ovo pitanje.

Izvor: Za CEE zemlje – *New Democracies Barometer IV: A 10-Nation Survey*, p. 72; za SRJ 1996: IDN CPIJM, JJM 129/96, a za SRS 1997: IDN CPIJM, JMS 122/97.

- **Tabela 3: Pozitivna i negativna reagovanja na socijalističku prošlost – 1996. godina (u %)**

Pokazatelji odnosa prema prošlosti	Pozitivna reagovanja	Negativna reagovanja	Ostalo: BO, ne zna, neutralan	Ukupno
Jednopartijski sistem	17	52	31	100
Samoupravljanje	28	38	34	100
Politički sistem	29	29	42	100
Privreda	46	12	42	100
Tito	51	23	26	100
Doba „titoizma“	53	5	42	100
Standard	58	11	31	100

Izvor: IDN CPIJM, JJM 129/96.

- **Tabela 4: Odnos prema ukidanju parlamenta i povratku na monizam (u %)**

Da li odobrava ukidanje parlamenta i povratak na monizam	1996. godina	1997. godina	1999. godina
Odobrava	12	14	12
Ne odobrava	51	55	54
Ne zna, BO	37	31	34
UKUPNO	100	100	100

Izvor: IDN CPIJM, JJM 129/96.

- **Tabela 5: Mnenje o „Titoističkoj prošlosti“ (u %)**
„U kakvom sećanju Vam je ostalo doba titoizma?“

	Bilo je loše	I dobro i loše	Bilo je dobro	Ne zna, BO	Ukupno
Srbija, 1993.	11	32	42	15	100
Srbija, 1994.	6	31	49	14	100
Srbija, 1996.	4	31	56	9	100
Srbija, 1997.	6	34	52	8	100
Srbi na KiM, 97.	5	36	46	13	100
Albanci na KiM, 97	6	41	32	21	100
Srbija, 1999.	4	23	52	21	100

Izvor: Arhiva IDN CPIJM, osim za Srbe i Albance u 1997. – ti podaci potiču iz istraživanja koje sam obavio na Kosovu i Metohiji za potrebe Foruma za etničke odnose i za 1999. godinu za koju podaci potiču iz istraživanja Centra za proučavanje alternativa.

• **Tabela 6: Komparacija tri „sistema“ (u %)**

Kada je vama i vašoj porodici bilo (naj)bolje?	Leto 2002.	Mart, 2004.	Novembar, 2004.
U vreme socijalizma	61	56	53
U vreme vlade S. Miloševića	4	8	8
Danas	10	12	14
Ne zna, ne može da oceni	25	24	24
UKUPNO	100	100	100

Izvor: Za 2002. godinu, arhiva CPA; za 2004. godinu – arhiva Cesid-a.

• **Tabela 7: Percepcija „dobrih godina“ (u %)**

„Da li je vama i vašoj porodici danas bolje, isto ili je gore nego pre 2000?“	Proleće, 2001.	Mart, 2004.	Novembar, 2004.	Proleće, 2005.	Leto, 2005.
Danas je bolje	25	25	23	25	22
Isto je	38	27	27	34	30
Danas je gore	22	35	35	35	41
Ne zna, ne može da oceni	15	13	15	6	8
UKUPNO	100	100	100	100	100

Izvor: Za 2001. godinu, arhiva CPA; za 2004. i 2005. godinu – arhiva Cesid-a.

Napomena: U istraživanjima iz 2005. godine pitanje je glasilo: „Kada uporedite vaše sadašnje stanje sa onim od pre pet godina, da li je sada bolje, isto ili lošije?“

• **Tabela 8: Čovek je uvek na gubitku, 2005. godina (u %)**

Kako živite?	Lošije	Isto	Bolje	Ne zna	Ukupno
U odnosu na druge	25	47	22	6	100
U odnosu na to koliko radite	52	29	11	8	100
U odnosu na vaše zasluge	52	28	9	11	100
U odnosu na raniji život	46	29	22	3	100

Izvor: Cesid JMS 2/05 (april, 2005).

• **Tabela 9: Pristalice dva stranačka bloka i odnos prema demokratiji (u %)**

Stav prema demokratiji (Ck=0,47)	Liberalnodemokratske stranke	Socijal-nacionalne stranke	Nestranački opredeljeni	Prosek
Demokratija je bolja od svih drugih oblika vladavine	70	22	31	43
Za ljude kao ja i demokratski i nedemokratski režim su isti	8	20	16	14
Ponekad nedemokratska vlada može biti bolja od demokratske	11	41	16	20
Ne zna	11	17	37	23
UKUPNO	100	100	100	100

Izvor: Cesid, JMS 2/05 (april, 2005).

• **Tabela 10: Postoci nezadovoljnih građana 2001 – 2004. godine**

Žiže nezadovoljstva	2001. godina	2002. godina	2003. godina	2004. godina
Podizanje životnog standarda	68	78	55	70
Sprečavanje kriminala i korupcije	44	72	47	69
Politička stabilnost u zemlji	42	62	54	69
Privredni razvoj zemlje	66	76	55	68
Uspostavljanje pravne države	32	60	47	66
Socijalna pravda	53	64	52	65
Ostvarivanje nacionalnih interesa	*	49	47	61
Privatizacija	*	55	48	60
Poslovi oko ulaska u EU	18	*	35	53
Razvoj demokratije	*	48	42	52

Izvori: za 2001. godinu – CPA, JMS 04/01 (juni 2001); za 2002. godinu – CPA, JMS 04/02 (juli 2002); za 2003. godinu CPA, JMS 04/03 (oktobar 2003), za 2004. istraživanje koje su obavili Srećko Mihailović i Bora Kuzmanović za potrebe SDP (februar 2004).

• **Tabela 11: Nezadovoljstvo životom u celini (u %)**

Koliko ste zadovoljni, a koliko nezadovoljni sadašnjim životom?	1994.	1996.	1997.	1999.	2003.
Nezadovoljni	30	35	32	35	27
Ni zadovoljni, ni nezadovoljni	46	42	44	36	44
Zadovoljni	24	23	24	29	29
Ukupno	100	100	100	100	100

Izvori: IDN-CPIJM, JJM 129/96; CPA, 01/99 i CPA, JMS 03/03 (podaci za 1994, 1996 i 1997. godinu su preračunati sa četvorostepene na petostepenu skalu).

• **Tabela 12: Ne/poverenje u vlast i institucije vlasti, 1996-2005. (u %)**

Institucije	Godina	Nikakvo i malo	Neodlučni i BO	Srednje i veliko	UKUPNO
Predsednik Vlade	1996.	*	*	*	*
	1997.	*	*	*	*
	2002.	49	8	43	100
	2005.	61	6	33	100
Vlada Srbije	1996.	60	11	29	100
	1997.	71	11	18	100
	2002.	48	8	44	100
	2005.	64	5	31	100
Skupština Srbije	1996.	61	11	28	100
	1997.	71	12	17	100
	2002.	69	7	24	100
	2005.	67	5	28	100
Predsednik Srbije	1996.	51	8	41	100
	1997.	61	10	29	100
	2002.	66	16	18	100
	2005.	49	6	45	100
Sudstvo	1996.	57	8	35	100
	1997.	64	12	24	100
	2002.	43	21	36	100
	2005.	65	6	29	100
Milicija	1996.	57	6	37	100
	1997.	61	8	31	100
	2002.	44	9	47	100
	2005.	58	4	38	100
Vojska	1996.	43	6	51	100
	1997.	46	11	43	100
	2002.	22	8	70	100
	2005.	40	7	53	100

Izvori: arhiva IDN-CPIJM, CPA i Cesida

• *Tabela 13: Intepersonalno poverenje, Srbija 2002. (u %)*

Koliko se slažete ili ne slažete sa sledećim izjavama?	Uopšte se ne slažem	Uglavnom se ne slažem	Uglavnom se slažem	Potpuno se slažem	Nz/bo	Σ
Samo rođacima možeš verovati	32	34	23	8	3	100
Samo ljudima koje dobro poznaješ možeš verovati	7	17	48	26	2	100
Građanima Srbije treba više verovati nego strancima	14	28	33	18	7	100
Pripadnicima moje etničke grupe treba verovati više nego pripadnicima drugih etničkih grupa	24	29	24	13	10	100
Stranim organizacijama kao što su EU ili UN, može se verovati, jer one žele najbolje za našu zemlju	31	33	20	3	13	100

Izvor: CPA, JMS 02/02.

• *Tabela 14: Slaganje sa izjavama o interpersonalnom ne/poverenju (u %)*

Slaganje (u %)	Srbija	Rumunija	Bugarska	Slovačka
Samo rođacima možeš verovati	31	86	71	94
Stranim organizacijama kao što su EU ili UN, može se verovati, jer one žele najbolje za našu zemlju	23	79	78	80

Izvor: CPA, JMS 02/02. i Mungiu-Pippidi, Alina (2002), *Gouvernement a Accountability in East Central Europe*, Bucharest, Romania: Romanian Academic-Society

Summary

Milan Podunavac

SERBIA BETWEEN DICTATORSHIP AND DEMOCRACY

The study analyses a complex transformation process of the „old regime” into democratic political order. The first part of the study focuses on the formative principles of the „old regime”. The regime is labelled as a specific formation of power (non-order) which, within itself, harmonizes formative principles of (popular) dictatorship and despotism. The second part analyses the character and normative features of „October changes”. These changes are titled as „liberal revolution”. The third, central part of the study, takes an insight into the renewal and state and nation building process in Serbia; it examines the structural deficiency of Serbia in the process of renewing common, collective identity. Incapability of the political society in Serbia to respond to key imperatives of the order in post-October period stands for one of the conceivable explanations as to why Serbia is once again served authoritarian political solution.

Jovan Komšić

THE STATE AND ITS SOCIAL-POLITICAL ENVIRONMENT

This analysis of social-political sources of distorted transition and causes of failure to meet key conditions of DOS „agreement with people” in 2000 – the conditions for rapid and comprehensive constitutional and political reforms and normalization of the state, after toppling Milosevic regime – is focused on the following aspects of institutional transformation in Serbia: 1) Initial democratization assumptions and the nature of reflectiveness in Serbian society; 2) Evaluation criteria for the effects of political-legal transition and controversies arising from (dis)continuity; 3) Patriotic instrumentalization of constitutional issue and different approaches to state decentralization. In the above context, bearing in mind that the constitutional consensus is so close and yet so far, the author maintains that the key to problem solution lies in the answer to the question: what prevents the parties, being indisputable „masters of the Parliament” and the state in Serbia, to finally establish „long-term peace treaty”?

Petar Đukić

FIVE YEARS OF TRANSITION IN SERBIA: RESULTS OF REFORMS AND GROWTH OF ECONOMY 2000-2005

It has been almost five years since the beginning of democratic changes in Serbia, still awaiting for economic transition to happen overnight, with favourable outcome for the economy, society and majority of citizens. Upon having turned out for all previous (democratic) elections, the questions journalists most often asked the citizens read: what should the new government do in terms of economic recovery? Of course, major part of answers related to promises of new developments in order to meet the need of people to live better.

As the circle/milieu of public life and economic policy constantly imposes the position and message that the people can but to elect the most wise and responsible leadership which would conduct them through economic transition with the least of costs and which would make numerous external, as well as internal relationships and economic processes far more favourable in order to reach needed investments, jobs, capital, infrastructure. And then again, we are still waiting for that to happen in practice. Just because of that, five years later, an analytical question may be asked: is it at all possible to step up necessary reforms and economic growth through actions of the economy, authorities, that is to say the state and citizens? If yes, to what extent, how and until when we are to expect fundamental changes of economic system and way of living of the people in order to secure much needed sustainable economic growth and continual development of market economy institutions and democratic society?

Expectations from the state are still enormous, thus the economic changes i.e. reforms are more or less experienced as a task of one enlightened state structure, which would, to the best of interests, raise the general level of economic activities, production, employment and economic prosperity. However, regardless of an indisputable headway, as compared to last, disastrous decade of the XX century, Serbian society and economy are still in a position of backward country in transition. This position, according to many traits, especially economic freedoms and efficiency of the public sector, can be considered as transitional bottom.

On the other hand, this position is at the very top judged by the volume of corruption, organized crime, the loss in public sector, economic administration and paper work, undesirable impact of politics over economy etc.

If the economic reforms and industrial growth for the past five years have been unfolding at the pace and in the manner far below relatively

high and to some extent unrealistic expectations, are there sufficient economic assumptions and social energy left to achieve more peaceful and successful phase of economic transition in the next five year period? The answers to these questions should be looked for in the concept of consistent economic transition of economic life, based on economic and social stability and further democratization of the society.

Zoran Stojiljković

POLITICAL PARTIES STAGE IN SERBIA – SOLOISTS, EXTRAS, OBSERVERS AND PROMPTERS

Political parties stage in Serbia, as a kind of mathematical constant or even fate, is characterized and followed by exceptionally high level of dynamics, instability and conflicts both among parties and inside the parties themselves. The whole series of uniting and disintegrating, conflicts, rifts and new integrations, concluding and cancelling coalition agreements in the environment of manufactured and permanent electoral fever speak in favour of still not stabilized political scene. Consequently, party system in Serbia falls into a group of insufficiently institutionalized and stabilized systems whose main characteristic is polarized pluralism – severe political competition and polarized political forces, which are at the same time fragmented – divided into a large number of relevant political parties having extremely inconstant strength and influence. This political stage and system rely on likewise instable and rifted social soil. Within the political context in which the former SFRY disintegrated, ripping apart along national seams, the dominant features were primary, historical-ethnic and cultural divisions and rifts. Unlike social and economic divisions, these had their stronghold in political tradition and heritage – that is to say, they were under conditions of started transition, politically payable and „profitable”. Due to unsolved issue of state borders and identity, these forces in Serbia and Montenegro have had prolonged effect even after the disintegration of ex-Yugoslavia. In the meantime, especially after toppling previous, authoritarian and isolationist regime, on October 5th 2000, and parallelly stepping up the transition changes, raises the significance of social and economic divisions along the line: market distributions – the policy of redistributions. Just like in all other societies of delayed and distorted transition, seemingly paradoxical, one pole is occupied by traditional, socio-demagogic, authoritarian and nationalistic (pseudo) left parties and by extreme right and its followers, predominantly recruited from the bottom of social pyramid,

whereas the other pole is occupied by middle strata supporting pro-European, reformist option of the parties of center and center-right.

Consequently, on the political parties stage in Serbia, the roles are cast as follows: soloists – relevant political parties, i.e. their leaders; extras – all other political parties, including civilian-social protagonists; observers – citizens, swaying from lethargy, half-interest and occasional, eruptive jumping onto the political scene; and prompters – i.e. „veto players” – major lobbying groups and representatives of international organizations, attempting to re(direct) political events from the backstage.

Žarko Paunović

CIVIL SOCIETY IN TRANSITIONAL SERBIA

In the late nineties, civil society in Serbia has managed to become a significant protagonist in toppling an authoritarian and undemocratic regime. After this period of organizing the civil society, it was expected that an accelerated development would be resumed, thus establishing a solid, developed civil society which would further develop simultaneously with the development of modern democratic state. Nevertheless, this did not happen. Over the past five years, the civil society has no longer been „pushed aside”, neither has it been strong, robust civil society so much needed for a weak state like Serbia. It is just as weak as its state is.

The blame in this case may be pinned on both sides. It also lies within the organizations of civil society which, shying away from public and political topics, close themselves in their narrow professional and guild problems and areas of activity, without attempting to tackle issues of general-public nature (which at the same time implies political connotations). Thus they remain isolated and withdrawn into their micro world shell which as such does not have any major influence over society. On the other hand, the blame lies on the state itself for failing to regulate appropriately the work and status of civil society organizations (regulations referring to NGOs, media, trade unions, religious organizations/church and similar organizations). The state itself frequently quotes and denounces these organizations, thus falling into the pit of contradiction.

Failures to resolve fundamental issues, which form the foundation community relies on and to pass the constitution as a founding act of „new beginning”, still highlight the issue of constitutionalization of power and marginalize the issue of civil society and its protagonists.

Todor Kuljić

CRITICAL CULTURE OF RECOLLECTION.
THREE PRINCIPLES

When examining the culture of recollection in the Western Balkans, the focus is on exploitation of the past in war mobilization of masses and justification of national statehood. The local hegemonistic culture of recollection is still nationalistic. Opposed to it there are two more wide-spread and known warnings of classic culture of recollection. Frequently quoted Jewish proverb „Sensible oblivion prolongs exile, the secret to salvation lies in recollection” is understood as a metaphore depicting relation between the past and the future and a warning not to repulse the shadows of the past. On the other hand, Nitsche’s warning on exploitation of „productive oblivion” was stimulating in pointing out the need for accepting the demons of national past. In other words, it shows the need to face the crimes of one’s own nation and develop critical attitude about glorious past. As the past became an active weapon in the civil war in the nineties, it was to show that in our country this blind patriotism, in the form of monumental history, managed to push aside productive critical oblivion, and collective recollection managed to smother critical history. This text elaborates on three kindred and closely connected principles of alternative, critical recollection culture: acceptance of the demons of the past, functional traumatization of the past and historical comparison of crimes.

Milan Milošević

THEY HUNT AND END UP HUNTED DOWN.
MEDIA IN SERBIA 2000-2005

There is an expectation for media to become „the fourth pillar of power” in Serbia, but media organizations are not ready for that because of: leniency of journalists towards politicians and owners, weakness of media outlets, uncritical attitude to official sources, proneness of media to disqualify rather than to judge calmly and with restraint, deluge of defamations and suits for defamation, criticism against courts, ignoring case law and standard principles of journalistic profession.

The case of Serbia does not differ much from neighbouring countries, at least judging by the study „Ethics and Journalism in the SEE Region”.

The role of media in exerting control over public figures is on the rise, but this role is highly compromised by its sensationalism and even

more by corruption and sloppiness, because the majority of journalists are faced with instable position and because the majority of media outlets are not strong enough to protect their journalists. In many media outlets the ownership relations are not cleared up, public TV service is subject to heated debates and the enforcement of the law on media is being postponed. In appearing on the market the applied strategy is „catch and run” rather than invest in credibility of newspapers, TV stations and authors, as the credibility of media outlets does not depend on the journalists’ credibility, but on financial and political centres of power and inconsistency of deregulated market which preserves the chaos of primary accumulation.

In Serbia there are 87 TV companies, 466 radio stations and 132 printed media outlets. The media market in Serbia is characterized by different, frequently unsettled ownership relations. The privatization of local media outlets is yet to begin.

The source of pressures and attempts to exert influence on editorial policies has been shifted lately and quite obviously from the state towards business environment. Journalists quite frequently end up as victims to deals between media owners and politicians, which in advance contains their space for work.

Over the past few years, there have been several hundred trials against journalists for defamation, inflicting mental suffering and damaging reputation and honour. The printed media quite often violate the law and some researches point to frequent ethical, code of conduct offences. As of recently, the media pollsters have been focused on the issue of so called tabloidization of the press/gutter pages, but the same problem affects some serious newspapers. So there are two parallel processes unwinding – one is the process of retroditalization, and the other is a parallel process of an overall refractoriness, defamation and lasciviousness.

Miloš Vasić

ORGANIZED CRIME IN SERBIA 2000-2005

This text elaborates on, first of all, the history of organized crime in Serbia till 1990 in order to place this topic in the overall context; then it shifts to evolution of symbiosis between organized crime groups on one side and police, secret services and Milosevic’s apparatus on the other; finally it offers the description of rise and fall of major organized crime protagonists and concludes with the police operation „Sabre”.

The thesis of the text is as follows: Slobodan Milosevic's regime was essentially autocratic and kleptocratic characterized by unity of command and control over legal and illegal holders of right to physical violence and crime. The consequence of such a lack of statehood lies in an organic fusion between crime and the state which culminated in the Balkans wars, sanctions and prevalent pillage of citizens as a targeted result of wars and sanctions. Thus, new Serbian wartime aristocracy, born in wars and crime, became a dominant segment of state organized crime. Upon lifting the sanctions and signing of Dayton Peace Accord we witnessed unavoidable clashes and conflicts over conglomeration of criminal gangs and fights for taking over most lucrative markets: primarily the heroin market. In these fights many gang leaders were decapitated and loyalties traded, except for one: loyalty to the state which secured, protected and skimmed profit in this trading with loyalties. In summer of 2000, it was estimated that Milosevic's time was up and that that the moment arrived to seek new allies among new authorities. Organized crime and its sponsors from security structures proved to be fully prepared for October changes and kept strengthening its position. Soon enough, new DOS government started tackling already amplified, large-scale crime, but it bumped into passive, sometimes even active resistance from judiciary and some segments of state security service and police. Comprehensive and secret operation „Witness” managed to shed the light on large portion of organized crime activities, but failed to preserve operative security, so the criminals and their allies from Special Operations Unit succeeded to assassinate Zoran Đinđić, the Prime Minister, just one day prior to planned series of arrests. Operation „Sabre” and the state of emergency resulted in destruction of majority of organized crime groups in Serbia, thus leaving the police and Security Information Agency with an advantage over all future candidates for major players of organized crime.

Vladimir Vuletić

WORLD AT THE BEGINNING OF NEW MILLENIUM

The text starts with a point of view that the world is structured as a world system the centre of which is the USA. Bearing in mind its dominant position, America plays a key role and exercises direct interest in preserving the architecture of current world system. The problem arises from the fact that world system is experiencing a crisis due to a continual loss of legitimacy. This is conditioned by the fact that ever decreasing number of people all

around the world believes that this system, based on perpetual accumulation of capital by converting everything – material and immaterial – into commodity, can provide for better standard of living, i.e. higher quality of life.

Non-conservative political position keeps strengthening in the USA as a response to this crisis and as an attempt to preserve world system. On the internal political plan, non-conservatism represents a blend of classic social conservatism, social Darwinism and rethoric rather than real economic liberalism manifested in supposedly advocating non-interference of the state in economic issues. On the external political plan, non-conservatism is manifested in an opinion that „might makes right”, even in case of law implementation, and this only awards legitimacy to use of power.

The second part of the text elaborates on an idea that Serbia, in given international circumstances, represents a typical country of the world system periphery. Attempts to rectify this position resorting to active politics are faced with numerous restrictions. Any attempt to exit from this position by solely relying on national resources seems to be unrealistic due to restrictions imposed by the surrounding ambience. The peripheral position implies putting up with pressures of different, frequently opposed interests of global powers, nevertheless, linking to any of them carries huge risks. As for that, the recommendation for international policy of Serbia is to focus on regional cooperation as a sole adequate exit from peripheral position. In other words, only in this context does Serbia stand a chance to overcome current unenviable position.

Srećko Mihailović

HOW SERBIAN CITIZENS PERCEIVE AND EXPERIENCE TRANSITION. DISCONTENT AND MISTRUST

For at least two decades Serbia has been socially, economically and politically shaky and insecure region. Serbia is always waiting, but Serbia ceased waiting in 2000. *Critical number of citizens* took the things in their hands. It lasted briefly, much to an exaltation of those who, during those days, were claiming power and rule and those who were losing both (fearing to lose something else as well). The expectations were great with a wish to make them come true immediately. But these great expectations did not come true. As a rule, great expectations are followed by great disappointments. So once again we are witnessing an option of (orthodox) **parochial or traditional political culture.**

The events in autumn of 2000 (September and December elections, October 5th) which directly led to change of the regime and accelerated „retirement” of socialism, introduced division among the citizens of Serbia. They are still divided due to current interpretation of those events. Of course, this division had existed even before the mentioned events took place. In the mid nineties the division became even more perceptible – the division of Serbia into a modern and a traditional one.

Traditional Serbia is marked by declining age, lower social positions, lower education level, ethnocentrism and xenophobia, the feeling of loss due to transition, negative social energy, undemocratic orientation, low aspirations, opaque future, siding with social-national parties. The burden of transition is unequally distributed, the one on the shoulders of traditional Serbia is far heavier.

Modern Serbia, on the other hand, is marked by youth, middle and high social positions, middle and high education levels, the feeling of gain due to transition, democratic orientation, developed aspirations, optimistic perception of the future, siding with liberal-democratic parties. Modern Serbia carries the burden of transition with more ease, cause the share of burden on its shoulders is smaller as compared to traditional Serbia.

Political culture of transition, left on its own and to consequences of automatic actions of structural changes (for example, privatization), having no support in developed and strong civil society and no impetus from the authorities and their incumbents, cannot be anything else but a hindrance to changes. In its clash with structural changes, political culture delivers **social discontent** about what and how things are being done in the society and about productive changes and **institutional mistrust** towards authorities and their incumbents. In other words, discontent with achieved results and mistrust towards those who achieved them. Political elite which creates politics/policies in Serbia today, thus maintaining the power, is incapable of finding an exit from this „dead end”.

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

316.334.2/.3(497.11)“2000/2005(082)
316.4:330.342(497.11)“2000/2005(082)
321.7:316.7(497.11)(082)

PET godina tranzicije u Srbiji / (autori Srećko Mihailović
(ur.) ... (et al.). – Beograd : Socijaldemokratski klub :
Fondacija Friedrich Ebert, 2005 (Beograd : Glasnik).
– 256 str. : tabele ; 24 cm

Podaci o autorima preuzeti iz kolofona. – Tiraž 400.
– Str. 7–10: Proćerdan kraj veka čini nas veoma ranjivim
na ulasku u Novi vek / Srećko Mihailović. – Napomene
i bibliografske reference uz tekst. – Summaries.

ISBN 86-83767-09-4

1. Mihailović Srećko

a) Društveni procesi – Transformacija – Srbija 2000–2005
– Zbornici b) Civilno društvo – Srbija – Zbornici c) Srbija
– Tranzicija – 2000–2005 – Zbornici

COBISS.SR-ID

Štampa: JP „Službeni glasnik”, Štamparija „Glasnik”, Beograd,
Lazarevački drum 13–15